

T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
COĞRAFYA ANABİLİM DALI

XIX. YÜZYILDA KİLİS ŞEHİRİ'NİN COĞRAFI
ÖZELLİKLERİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN	HAZIRLAYAN
Yrd.Doç.Dr. İ.Oğuz AKDEMİR	Ömer Faruk İNCİLİ

ELAZIĞ- 2013

T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
COĞRAFYA ANA BİLİM DALI

XIX. YÜZYILDA KİLİS ŞEHİRİ COĞRAFYASI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN
Yrd.Doç.Dr. İ.Oğuz AKDEMİR

HAZIRLAYAN
Ömer Faruk İNCİLİ

Jürimiz,tarihinde yapılan tez savunma sınavı sonunda bu yüksek lisans tezini oy birliği / oy çokluğu ile başarılı saymıştır.

Jüri Üyeleri:

1. Prof. Dr.
- 2.
- 3.
- 4.
- 5.

F. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulunun tarih vesayılı kararıyla bu tezin kabulü onaylanmıştır.

Prof. Dr. Enver ÇAKAR
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

ÖZET**Yüksek lisans Tezi****XIX. Yüzyılda Kilis Şehrinin Coğrafyası****Ömer Faruk İNCİLİ****Fırat Üniversitesi****Sosyal Bilimler Enstitüsü****Coğrafya Anabilim Dalı****Beşeri ve İktisadi Coğrafya Bilim Dalı****Elazığ – 2013, Sayfa: XV + 173**

İnsanlar yaşadıkları bölgenin coğrafik şartlarından hem etkilenirler, hem de mekan organizasyonu sonucu coğrafik şartları etkilemiş olurlar. İnsan ile yaşadığı ortam arasında böylece çift yönlü bir etkileşim doğar. İnsanın dünyaya gönderilmesinden bu yana insan-mekan etkileşimi devam etmektedir. Tarih boyunca bu etkileşimi ortaya koymak; tarihi metinler, tarihi yapılar, arşiv belgeleri gibi ipucu olabilecek tüm bulguların ışığında ve mekanın analizi sonucu o zamanki durumu ortaya koyup yorumlamak, o yerin ele alınan tarihlerdeki coğrafyasını yeniden inşa etmektir.

İnsanın doğal çevreyi şekillendirmiş en önemli yapısı durumundaki şehirler, tarihi dönemler içerisinde değişerek belli kültürlerden beslenerek geldiği bilinmektedir. Bugün şehirlerimiz bir anda var olmamış, eskiden gelen kültür ve değerleriyle yoğrulmuş durumdadır. Bir şehir bulunduğu bölgede tesadüfi olarak var olmamıştır. Coğrafi özelliklerin elverdiği ölçüde şehrsel yerleşmeler hayat bulmuşlardır veya eski önemlerini yitirmişlerdir. Teknolojinin hızlı bir şekilde gelişimiyle bugün şehirler çok farklı fonksiyonlar üstlenmektedirler. Fakat ne olursa olsun şehirler daima çevresine göre merkezi yer olma, değiş-tokuşun yapıldığı yer olma özelliğini hep korumuştur.

Şehirlerin yüklenmiş olduğu fonksiyonlar günün şartlarına göre değişebilmiştir. Örneğin Osmanlı Devleti parçalanmadan önce önemli bir ticaret merkezi olan Kilis, sınırların değişmesiyle birlikte bu fonksiyonunda değişmelerin olduğu görülmüştür. Fonksiyon değişimleri şehrsel arazi kullanımını da etkileyen unsurlar olmuştur.

Örneğin çalışma sahasında bulunan ticari alanlar durumundaki han, kervansaray ve bedestenler ticaret fonksiyonundaki değişmelerden etkileneceklerdir.

Tarihi şehrsel planlama kuşkusuz doğal ortam insan ilişkilerini çok iyi yansıtan özellikler sunar. Tarihi dokunun korunduğu Kilis'te bu ilişki hala gözlemlenebilmektedir. İklimsel özellikler sebebiyle dar, çıkmaz sokaklarla bürünmüş şehir adeta bir labirent görüntüsü sunmaktadır. Dar cadde ve sokak sistemlerinin ticari merkezlere açılmasıyla da şehrsel sistemin omurgası ortaya çıkmıştır. Doğal yapı malzemesiyle oluşturulmuş işlevsel meskenler ise bu şehrsel arazi kullanımında yer almış yapı birimleri olmuştur. Tez konusunun özellikle XIX. yüzyıl olması bu yüzyılda şehir potansiyelinin ve üstlenmiş olduğu fonksiyonların önemindendir. Nitekim XX. Yüzyılda değişen sınırlarla birlikte Kilis toprak kaybedecek, sınırların araya girmesiyle Kilis'in ticaret fonksiyonu gerilemiş olacaktır.

XIX. Yüzyıl Kilis şehrinin ele alınacağı bu tezde şehrsel arazi kullanımına yön veren unsurlar şehrin potansiyeli belirlenerek incelenmiş, bu unsurlar ile yapılar arasında da bağlantılar kurulmuştur. Dağılışı ilkesine bağlı olarak da bu alanlar tespit edilip merkezilik fonksiyonları belirlenmeye çalışılmıştır. Elde edilen verilerden, arazi araştırmalarından sağlanan ipuçlarıyla ele alınan tarihlerdeki Kilis şehri yeniden inşa etmeye çalışılmıştır. Tezin bazı bölümlerinde ele alınan dönem geçmişle, günümüzle karşılaştırılacak böylece değişen coğrafi şartların mekan üzerindeki yansımaları göz önüne serilecektir.

Anahtar Kelimeler: Coğrafya, Kilis, Tarihi Coğrafya, Şehir Coğrafyası, Şehir

ABSTRACT**Master Thesis****XIX. Century City of Geography Kilis****Ömer Faruk İNCİLİ****The University of Fırat****The Institute of Social Science****The Department of Geography****Elazığ–2013; Page: XV + 173**

People living conditions, and are affected by geographic region, as well as a result of spatial organization are affected by geographical conditions. So that the two-way interaction between man and his environment arises. Sent to the human world, since the human-space interaction continues. Throughout history reveal that the interaction of historical texts, historical buildings, such as archival documents that may be clues in the light of all the evidence put forth interpret the situation at that time and place as a result of analysis, it is to reconstruct the geography of the place dates under consideration.

State of the natural environment of man has shaped the structure of the most important cities in the alternating periods of feeding is known that certain cultures. Today, cities did not exist at one time, was mixed with the culture and values of condition. There has been in the area of a city at random. Geographical features of urban settlements were brought to life the extent permitted by, or have lost their former importance. Rapid development of technology today, cities undertake many different functions. But no matter what cities are always being located in the center according to the environment, have maintained the distinction of being the place of exchange.

Functions have been installed cities have succeeded under the circumstances may have changed. For example, an important trade center of the Ottoman Empire before it splits Kilis, this function changes with the change of the borders were. Functional changes in the factors affecting the use of urban land has been. For example,

the case of commercial areas in the study area inn, caravanseraï and bedestens be affected by changes in trade function.

Date of course, the natural environment, urban planning, human relations reflects a very good features. Date of this relationship is still observed in tissue preserved in Kilis. Climatic characteristics, due to the narrow, dead-end streets, clad image of the city offers a virtual maze. With the opening of the narrow streets and commercial centers systems the backbone of the urban system emerged. Functional dwellings built with natural building materials in the building units that have taken place in the use of urban land. Thesis topic, especially XIX. century, and has assumed the functions that the importance of this century due to the potential of the city. Indeed, XX. Century, with the changing boundaries of land to lose Kilis, Kilis border trade through the intervention of the function will be decreased.

XIX. Century, the city of Kilis, this thesis will focus on the elements that shape the city's potential for the use of urban land determined and examined links between these elements and structures were established. Depending on the principle of the centrality of distribution functions of these areas be identified and studied. The data obtained from surveys of land to rebuild the city of Kilis dates provided were taken up tips. In some parts of the thesis dealt with the past period, compared with today, so look at the reflections on the changing geographical conditions be shown in place.

Key Words: Geography, Kilis, Historical Geography, City Geography, City

İÇİNDEKİLER

ÖZET	II
ABSTRACT.....	IV
İÇİNDEKİLER	VI
HARİTALAR LİSTESİ	VIII
TABLOLAR LİSTESİ	IX
GRAFİKLER LİSTESİ.....	X
ŞEKİLLER LİSTESİ	XI
FOTOGRAFLAR LİSTESİ.....	XII
ÖNSÖZ	XIV

BİRİNCİ BÖLÜM

1. GİRİŞ.....	1
1.1. Çalışma Alanının Yeri ve Sınırları	1
1.2. Araştırma Sahasının Coğrafik Özellikleri.....	6
1.3. Amaç	11
1.4. Metot ve Tarihi Coğrafya Metodolojisi	12
1.5. Kilis Şehrinin Geçirdiği Tarihi Süreçler	18

İKİNCİ BÖLÜM

2. KİLİS KENT MORFOLOJİSİ	26
2.1. Tarihi Coğrafyanın Kent Morfolojisi Üzerine Yansımaları	26
2.2. Kent Dokusu ve Biçimi.....	34
2.3. Sokak Cadde ve Kent Sistemi.....	50
2.4. Kamusal İşlevler ve Kamusal Mekanlar	60

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. KİLİS MERKEZİ İŞ VE TİCARET SAHASI VE KENTSEL İKTİSADİ YAPI	68
3.1. XIX. Yüzyılda Kilis'in Ticari Merkezleri	68
3.2. Ticari Yaşam ve Kentsel Etkileri.....	78
3.3. Fonksiyonel Etki Sahası.....	88

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. KİLİS'DE YERLEŞME VE MESKEN TİPOLOJİSİ	92
4.1. Kilis'te Yerleşme Morfolojisi ve Strüktürü	92
4.2. Kilis Konut Tipolojisi	101
4.3. Kilis Konut Kültürü ve Yaşam Tarzı	105
4.3.1. Açık Mekanlar	108
4.3.1.1. Avlu	108
4.3.1.2. Eyvan	110
4.3.1.3. Çatı Tipi	111
4.3.2. Kapalı Mekanlar	113
4.3.2.1. Odalar.....	113
4.3.2.2. Mağara (Kiler)	116
4.3.2.3. Diğer Kapalı Mekanlar	117
4.3.3. Isınma ve Serinletme Sistemleri	119
4.4. Kamusal Meskenler ve Anıtsal İmgeler.....	121

BEŞİNCİ BÖLÜM

5. XIX. YÜZYILDA KİLİS'TE KENTLİ TOPLUM.....	125
5.1. Kilis'te Nüfus ve Mekansal İlişkileri.....	125
5.2. Nüfus Hareketleri ve Hareketliliği Etkileyen Unsurlar	148
5.3. Kilis'te Etnik Topluluklar	151
SONUÇ	163
KAYNAKÇA.....	165
ÖZGEÇMİŞ	173

HARİTALAR LİSTESİ

Harita 1. Araştırma Sahasının Yeri ve Sınırları (Lokasyon Haritası)	2
Harita 2. XIX.Yüzyılda Kilis ve Çevresi Lokasyonu.....	5
Harita 3. Kilis ve Çevresi Fiziki Haritası	8
Harita 4. XVI. ve XIX. Yüzyıl Kilis Şehri	40
Harita 5. Kilis’te Mezarlık Alanları.....	46
Harita 6. Kilis Tarihsel Doku	49
Harita 7. Kilis Sokak Sistemleri Haritası	52
Harita 8. Kilis’te Tarihi Ulaşım Hatları.....	59
Harita 9. 19. Yüzyıl Kilis Şehir İçi Arazi Kullanımı.....	63
Harita 10. 19. Yüzyılda Kilis’te Odak Noktalar	67
Harita 11. Kilis’te Ticari Merkezler	77
Harita 12. 16.Yüzyıl Mahalleleri.....	95
Harita 13. 19.Yüzyıl Mahalleleri.....	96
Harita 14. 16.Yüzyılda Mahallelere Göre Nüfus Miktarı.....	135
Harita 15. 16.Yüzyılda Mahallelere Göre Nüfusun Dağılışı	136
Harita 16. 17.Yüzyılda Mahallelere Göre Nüfus Miktarı.....	137
Harita 17. 17.Yüzyılda Mahallelere Göre Nüfusun Dağılışı	138
Harita 18. 19.Yüzyılda Mahallelere Göre Nüfus Miktarı.....	142
Harita 19. 19.Yüzyılda Mahallelere Göre Nüfusun Dağılışı	143
Harita 20. Kilis’te Kiliseler ve Havranın Dağılışı	157

TABLOLAR LİSTESİ

Tablo 1. Halep Vilayeti Sancak ve Kazaları	3
Tablo 2. Kilis Yağış ve Sıcaklık Ortalamaları (1975-2010)	9
Tablo 3. Coğrafyanın Zaman Ölçeğine Göre Sınıflandırılması	13
Tablo 4. Salnamelerde Kilis Nüfusu	128
Tablo 5. Kilis'te Yıllara Göre Şehir Nüfusu	130
Tablo 6. Kilis'te Şehir Nüfusunun Artış Hızları	131
Tablo 7. Kilis'te 16. ve 17. Yüzyıllarda Nüfus	134
Tablo 8. Kilis'te 19. Yüzyılda Nüfus	141
Tablo 9. 19.Yüzyıl Halep Sancağı'nda Bazı Şehirlerin Nüfusları	144
Tablo 10. 19.Yüzyıl Halep Sancağı'nda Bazı Kazaların Nüfusları	145
Tablo 11. 19.Yüzyılda Kilis'te Eğitim	147
Tablo 12. 19.Yüzyıl Kilis'te Etnik Yapı	153
Tablo 13. 19.Yüzyılda Yıllara Göre Etnik Gruplar.....	155
Tablo 14. 1849 Yılında Kilis'te Gayrimüslim Esnaf Sayıları.....	160
Tablo 15. 1908 Yılı Kilis'te Yabancı Okullar ve Öğrenci Sayıları.....	161

GRAFİKLER LİSTESİ

Grafik 1. Kilis Yağış ve Sıcaklık Ortalamaları.....	9
Grafik 2. Kilis’te Yıllara Göre Şehir Nüfusu.....	131
Grafik 3. 19.Yüzyıl Halep Sancağı’nda Bazı Şehirlerin Nüfusları	144
Grafik 4. 19.Yüzyıl Halep Sancağı’nda Bazı Kazaların Nüfusları.....	146
Grafik 5. 19.Yüzyılda Kilis’te Nüfusun İş Kollarına Göre Dağılımı	146
Grafik 6. 19.Yüzyıl Kilis’te Etnik Yapı.....	154
Grafik 7. 19.Yüzyıl Yıllara Göre Müslüman Nüfus Oranı	155
Grafik 8. Kilis’te Gayrimüslim Nüfus Oranı	156
Grafik 9. 1849 Yılında Kilis’te Gayrimüslim Esnaf.....	160

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1. İslam Şehri.....	36
Şekil 2. Kilis Mevsimlere Göre Rüzgar Gülü Diyagramları	53
Şekil 3. Büyük Bedesten.....	74
Şekil 4. Kilis’te oluşan Cadde, Sokak, Çıkma Sokak, Ev ve Eklentileri İlişkisi.....	99
Şekil 5. Zemin ve 1. Kat Ev Planları	108
Şekil 6. Kilis Evlerinde Bir Odanın İç Mimarisi	115

FOTOGRAFLAR LİSTESİ

Foto 1. Kilis Çevresi Tarım Alanları.....	11
Foto 2. Kilis'te En Eski Yapılardan Ulu Cami.....	20
Foto 3. Kilis'te Alacacı Cami.....	20
Foto 4. Canbolad Paşa (Tekye) Cami.....	21
Foto 5. Mevlevihane Mescidi.....	22
Foto 6. Ravanda Kalesi	23
Foto 7. Tarihe Şahitlik Eden Kale Ravanda	23
Foto 8. Kilis Genel Görünüşü.....	25
Foto 9. Kilis'te Ticari Fonksiyona Sahip Bir Çarşı.....	36
Foto 10. Anıtsal Canbolad Paşa Cami ve Pazar İşlevindeki Geniş Alan	37
Foto 11. Tarihi Kilis Evi Avlusu	39
Foto 12. Kilis Şehri Genel Görünüm.....	41
Foto 13. Tarihi Kilis'ten Bir Görünü.....	41
Foto 14. Kale Duvarları Gibi Yükselen Kilis Evleri	42
Foto 15. Kilis'te Dar, Çıkılmaz Sokak	43
Foto 16. Kilis'te Dar, Çıkılmaz Sokaklar	43
Foto 17. Eski Pazar.....	44
Foto 18. Şehir Bitiminden İtibaren Başlayan Bağ ve Zeytinlikler.	47
Foto 19. Kilis Evlerinde Kuyu	48
Foto 20. Yaygın Görülen Kasteller	48
Foto 21. Kilis'in Karakteristiği Dar ve Çıkılmaz Sokaklar	51
Foto 22. Dar Kilis Sokağından Bir Görüntü.....	54
Foto 23. Salih Efendi Kabaltısı	57
Foto 24. Hasan Bey Hamamı Kabaltısı	57
Foto 25. Eski Hükümet Konağı	64
Foto 26. Kurdağa Kasteli	65
Foto 27. İpşir Paşa Kasteli.....	65
Foto 28. Sabah Pazarı.....	72
Foto 29. Ali Bey Bedesteni	72
Foto 30. Tarihi Masmane.....	73
Foto 31. Kalaycılar Kervansarayı	76

Foto 32. Baytazzade Hanı	76
Foto 33. 1915 yılında yıkılan Katolik Kilisesi ve Kilis Kenti.....	78
Foto 34. Sabah Pazarı.....	83
Foto 35. Eski Kent dokusu	85
Foto 36. Sokakların En Dibine Sokulmuş Kuytu Ev.....	98
Foto 37. Dehliz	100
Foto 38. Kilis Avlulu Ev	101
Foto 39. Konak Tipi Evlere Bir Örnek.....	103
Foto 40. Neşet Efendi Konağı	103
Foto 41. Kabaltına Bir Örnek	105
Foto 42. Belli Yükseltiden Sonra Sokak Duvarlarının Delikli Yapılışı.....	107
Foto 43. Kilis'te Avlulu Bir Ev ve Oda Sistemleri	109
Foto 44. Fonksiyonel Kullanılan Kilis Evleri. Sağda Curun ve Solda Kuyu.....	110
Foto 45. Eyvan (Livan) dan Görünüm	111
Foto 46. Kilis Genel Görünümünde Düz Damlar.....	112
Foto 47. Üstte Ev ve Altta Mağara.....	113
Foto 48. Evlerin Ahşaptan Yapılmış Pencereleeri	114
Foto 49. Kuş Pencereleeri	114
Foto 50. Odalardaki Dolaplar	115
Foto 53. Küllük.....	118
Foto 54. Avludan mutfak, giriş koridoru ve wc kapısı.....	119
Foto 55. Kilis Evlerinde Yapı Taşları	120
Foto 56. Paşa Hamamı.....	122
Foto 57. İbrahim Efendi Cami.....	122
Foto 58. Ulu Cami ve Etrafında Medrese Olarak Kullanılan Odalar	123
Foto 59. Kilis Orta Mektep.....	148
Foto 60. Katolik Kilisesi	156

ÖNSÖZ

XIX. Yüzyılda Kilis şehri adını taşıyan bu çalışma tarihi veriler ve arazi çalışmaları sonucunda elde edilen verilerin, coğrafya metodolojisine bağlı kalınarak sentezlenmiş bir halidir. Tarihi coğrafya çalışmalarında ele alınması gereken öncelikle, çalışmaya zemin hazırlayacak tarihi materyallerin elde edilmesi, sonraki aşama ise bu ham materyallerin işlenerek coğrafya potası içerisinde değerlendirilmesi sürecidir. Bu çalışmamızda da modern coğrafya ilkeleri kullanılarak Anadolu coğrafyasının bir bölümünde tarihi bir dönem yansıtılmaya çalışılmıştır.

Doğal ortamın coğrafi çevresine bağımlı olan Kilis, tarihin her döneminde sahne almış bir coğrafyada bulunan yerleşme birimidir. Birçok medeniyete ev sahipliği yapmış bu hareketli topraklar, coğrafi konum itibarıyla Doğu ve Batı uygarlıkları altında kalmış, siyasi kimliği ön planda olan yerleşme durumunu da üstlenmişlerdir. Zira Kilis çevresinde tespit edilen birçok höyük, eski yerleşim kalıntıları, kale yerleşmeleri bu alanın şöhretini anlatmaya yetmektedir.

Çalışmamızın konusu XIX. yüzyılda Kilis şehri olup, basit bir imar planına bakıldığında bile eski kent dokusu hemen ayırtedilebilmektedir. Şehrin bu eski dokusu hala geleneksel yapısını koruyan cadde ve sokak sistemleriyle tarihi geçmişi gözler önüne koymaktadır. Bu sebeple tarihi doku iyi gözlemlenip, analiz edilerek tarihi olayların izleri rahatça sürülebilmiştir. Çalışma dönemi olarak XIX. yüzyılın seçilmesi şehrin potansiyelinin yüksekliği, merkeziliğin ve değişen sınırlardan hemen önceki dönem olmasıyla alakalıdır. Değişecek sınırların Kilis’e bir çok etkisi olacak ve merkezilik fonksiyonu zayıflamaya başlayacaktır.

Çalışmanın ilk bölümünde sahanın konumu ve genel özellikleri ile çalışmanın metodolojisi açıklanmıştır. İkinci bölümde “Kilis Kent Morfolojisi” başlığı altında kent dokusu, kent biçimi, sokak ve cadde sistemleri incelenmiştir. Üçüncü bölümde “Kilis’te Merkezi İş Ticaret Merkezi ve Kentsel İktisadi Yapı” şehrin ticari potansiyeli belirlenerek merkezilik konumu açıklanmaya çalışılmıştır. Dördüncü bölümde “Kilis’te Yerleşme ve Mesken Tipolojisi” başlığı altında yerleşmeye etki eden, fiziki ve kültürel faktörlerin etkileri ortaya koyulmaya çalışılmıştır. Beşinci bölümde ise “Kilis’te Kentli Toplum” başlığı altında nüfus ve mekansal ilişkileri ile nüfusun yerleşme dokusu üzerindeki etkisi incelenmiştir.

Çalışmanın ortaya çıkmasından tamamlanmasına kadar geçen sürede yardım ve destekleri için yüksek lisans tezi danışmanım Yrd.Doç.Dr. İlhan Oğuz AKDEMİR' e ve bu günümüze gelmeye katkı sağlayan tüm hocalarıma teşekkürlerimi sunarım.

ELAZIĞ-2013

Ömer Faruk İNCİLİ

BİRİNCİ BÖLÜM

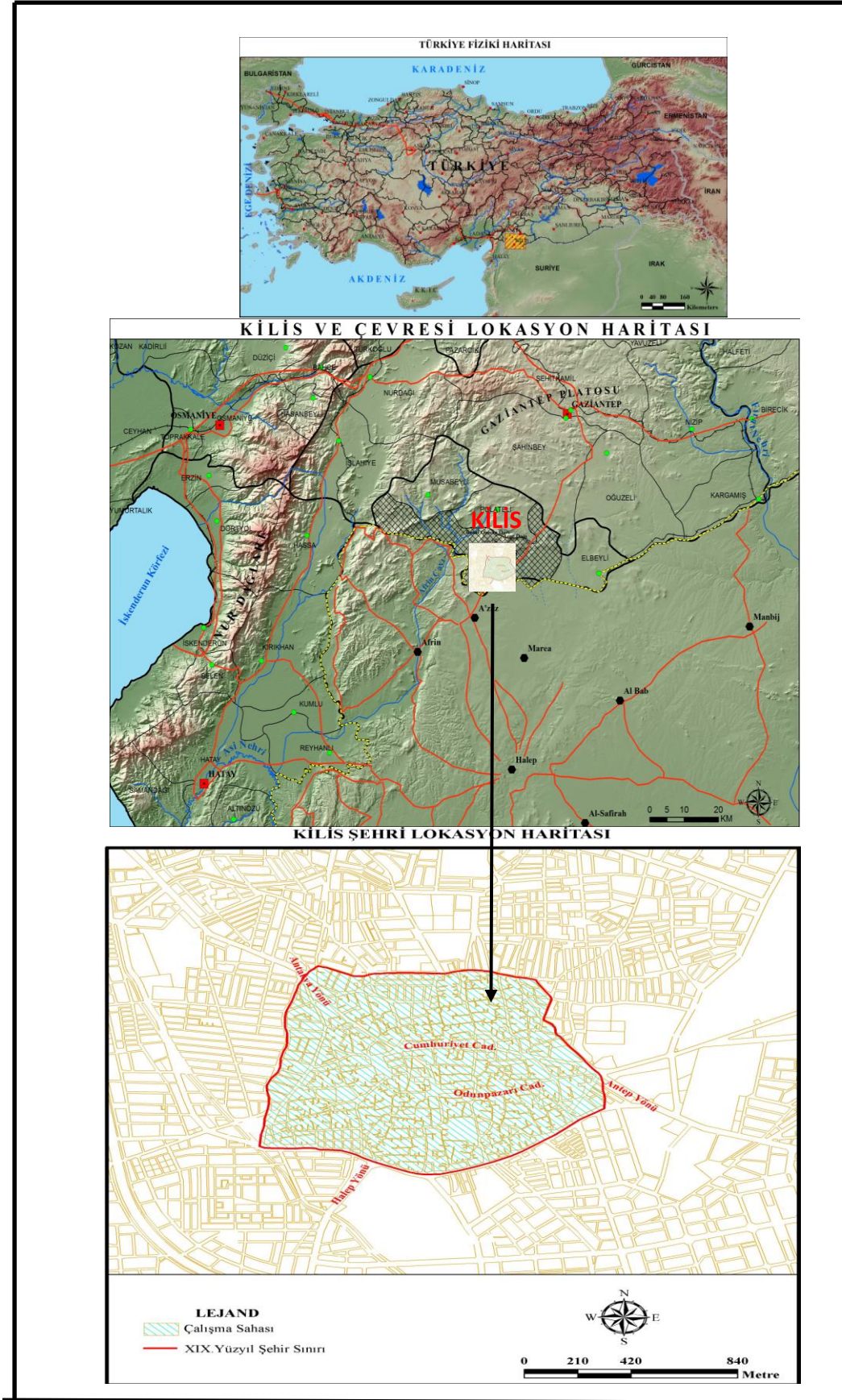
1. GİRİŞ

1.1. Çalışma Alanının Yeri ve Sınırları

Araştırma sahamız bugün, Hatay-Maraş çöküntü hendeği ile Fırat nehri arasında uzanan Gaziantep platosunun güneybatı kısmında Türkiye-Suriye sınırı boylarında yer alır. Bu konum itibariyle saha Akdeniz ve Güney Doğu Anadolu bölgeleri arasındaki geçiş kuşağı üzerinde bulunur. İdari yönden bugün il olan Kilis güneyden Türkiye-Suriye sınırı, batı, kuzey ve doğudan ise Gaziantep ile çevrilidir. (Bkz. Harita:1)

Araştırma sahamız, XIX. yüzyılda Halep Eyaletine bağlı, Halep Sancağı içinde bir şehir yerleşmesi olan, idari olarak da kaza statüsüne sahip olan Kilis Şehri'dir. Bu şehir coğrafik olarak batısındaki 750m yükseklikteki kalker yapılı tepelikler ve kuzeyinde 950-1000m yükseklikteki bazalt örtülü Resul Osman ve Acar (Kefiz) dağlarıyla çevrili olup, Kilis ovasının kuzey batısında yer alır. (Bkz. Harita:1)

XIX. Yüzyılda Halep Vilayeti; Maraş, Urfa, ve Halep Sancakları ile 24 kazadan meydana gelmekteydi. Kilis Kazası, Halep Vilayetinde Halep Sancağına bağlı 9 nahiye, 469 köy ve 32 mahalleden oluşmaktadır. Bir şehir yerleşmesi çalışılmasına rağmen şehrin potansiyelini etkileyen kırsal çevre ve diğer merkezi yerleşmelerin konumları ve Kilis üzerine etkileri de ele alınmaya çalışılacaktır.



Harita 1. Araştırma Sahasının Yeri ve Sınırları (Lokasyon Haritası)

Tablo 1. Halep Vilayeti Sancak ve Kazaları

	Kaza	Nahiye	Köy	Mahale
Halep Sancağı	Halep Merkez	-	-	106
	Kilis	9	469	32
	Antep	8	207	80
	İskenderun	1	24	5
	Antakya	4	174	42
	İdlip	3	117	34
	Harim	2	172	9
	Belen	-	50	5
	Mare	-	167	-
	Bab	1	118	9
	Cisr-i Şugur	4	169	10
	Cebel-i Sem'an	-	113	-
	Münbiç	1	450	5
	Rakka	-	83	2
Urfa Sancağı	Urfa Merkez	6	382	48
	Birecik	-	134	7
	Rum Kale (Nizip)	4	185	4
	Suruç	1	237	2
	Harran	3	248	-
Maraş Sancağı	Maraş Merkez	8	112	41
	Zeytun	-	30	5
	Elbistan	1	153	4
	Göksun	1	81	-
	Pazarcık	7	88	-

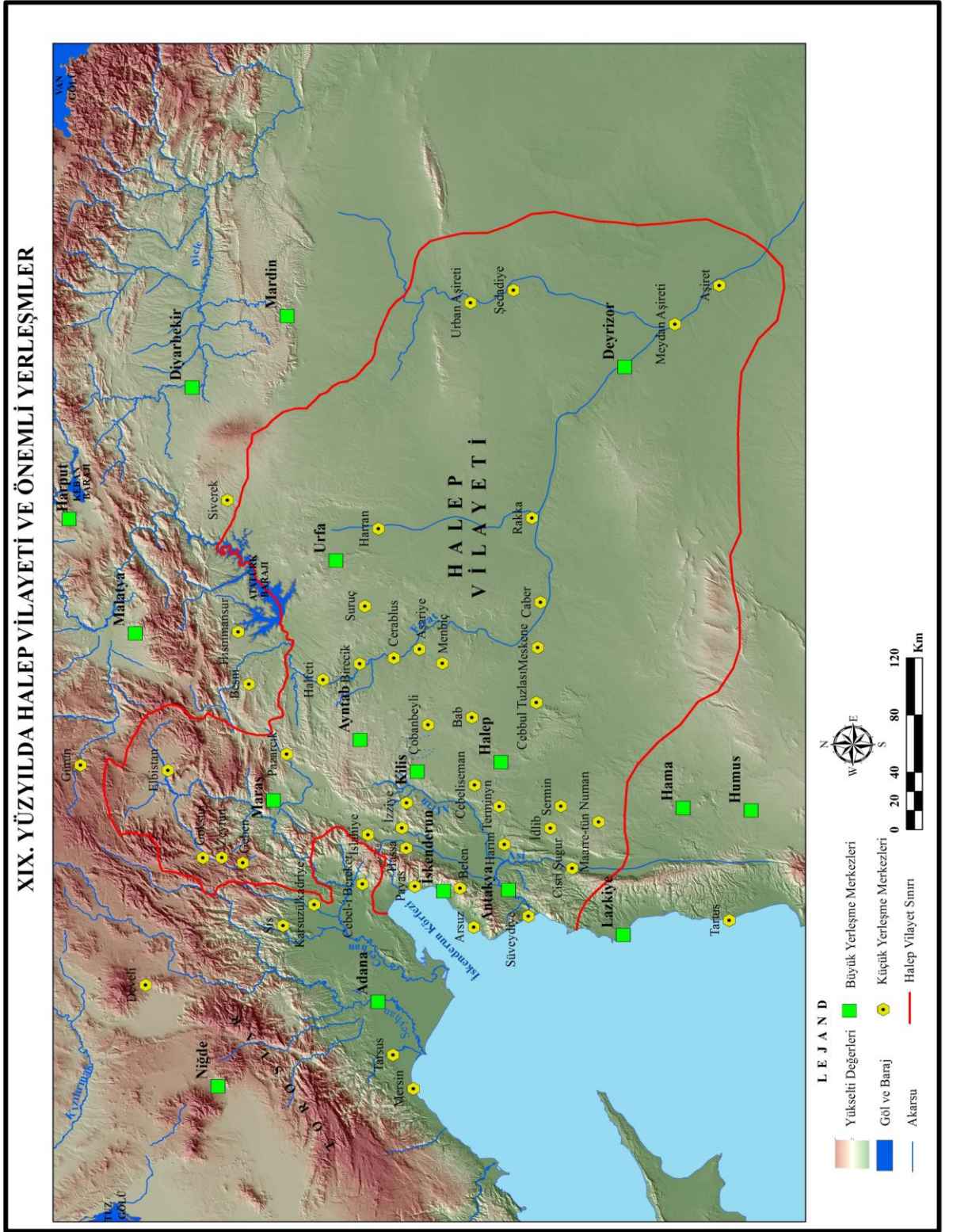
Kaynak: Eroğlu vd., 2007, s.39-40

Tablodan da anlaşılabacağı üzere Halep, birçok kazanın idari merkezi durumundadır. Kazalar bazında Kilis değerlendirildiğinde hem kırsal yerleşme sayısı bakımından hem de şehirselleşme açısından önemli bir merkez halindedir. XIX. yüzyılda Halep Vilayetinin Halep Sancağına bağlı kaza durumunda olan Kilis, Halep'in kuzeyinde yer alır. Kilis, kuzeyde Antep, güneydoğuda Menbiç, güneybatıda Cebel'i

Sem'an kazaları ile, batıda ise Meydan'ı Ekbez, Hassa yerleşme merkezleriyle çevrilidir. Kilis bağlı bulunduğu Halep'e yürüyüş mesafesiyle 12 saat (yaya olarak saatte 5 km yol alındığı kabul edilir) uzaklıkta yer almaktaydı. (Bkz. Harita 2)

Kilis'in önemli bir merkez olmasının altında yatan unsur kuşkusuz sahip olduğu coğrafi konumdur. Halep'e yakın konumuyla ve ticaret yollarının bağlantı noktasında bulunması Kilis'in potansiyelini oluşturmuştur. Verimli toprakların var olduğu bölge kırsal yerleşme birimlerinin de yoğun olarak görüldüğü bir alandır. Bu sebeple hem kırsal kesimin ihtiyaçlarının karşılandığı hem de kırsal kesimin ürettiği ürünlerin pazarlandığı bir alan olmuştur. Ayrıca harita incelendiğinde önemli merkez olan yerler Halep'in kuzey kesimlerinde yoğunlaşmıştır. Bu yerleşmeler içinde yer alan Kilis çevresindeki şehirlerle de ilişki içerisindeydi. Kilis Halep'ten çıkan tüccarların veya Halep'e giden tüccarların uğrak sahası, dinlenme sahası durumundaydı. Bu özellik sebebiyle Kilis'in etki sahası genişlemiştir.

XIX. YÜZYILDA HALEP VİLAYETİ VE ÖNEMLİ YERLEŞİMLER



Harita 2. XIX.Yüzyılda Kilis ve Çevresi Lokasyonu

1.2. Araştırma Sahasının Coğrafik Özellikleri

Kilis yöresinin jeolojik yapısını Afrin vadisinin batısında yer alan orojenik filiş zonu ile vadinin doğu yönündeki “Gaziantep-Adıyaman ön çukuru sedimantasyon havzası” oluşturur. Bu yapı üst kretase formasyonları üzerinde tersiyer yaşlı tortullar ve kuvaterner bazalt tabakaları içermekte olup; miyosen sonunda oluşan faylarla, fay sistemleriyle yarılmıştır (Kilis Kül.Trz. Env., 2007).

Araştırma sahasındaki meskenlerde doğal yapı malzemesi olarak marn, kalker gibi çabuk işlenebilen kayaçların kullanımı yaygın olarak görülmektedir. Akdeniz Bölgesi ile Güney Doğu Anadolu Bölgesinde bir geçit alanı olan çalışma sahamızda ahşap meskenlere rastlanmamasının, buna karşın taş meskenlerin tamamen hakim oluşunu Tanoğlu yetişen ağaç türleriyle de alakalı olduğunu dile getirir. Tanoğlu’na göre; bu bölgede bulunabilen ağaçlar iklim kurak olduğu için sert, budaklı, işlenmeye ve inşaat malzemesi olarak kullanılmaya çok az elverişlidir (Tanoğlu 1966, s.220). Fakat Kilis yöresinde yetişen ağaçlar genellikle maki formasyonuna ait bodur ağaç türleri durumundadır. Bu sebeple mesken inşasında kullanılamayacak ebatlara sahiptirler. Ahşap kullanımı sadece mesken içi dekorasyon amaçlı kullanılabilmektedir.

Kilis ili 3. derece deprem bölgesinde olup çok nadiren şiddetli deprem olmuştur. Ara sıra hafif depremler meydana gelmektedir. Kilis’te 1738, 1807 ve 1820 yıllarında olmak üzere üç defa önemli deprem olmuştur. Bu depremlerden 1820 yılındaki en şiddetlisi olup, günlerce devam etmiş, birçok bina yıkılmış ve evlerin kuyularından sular fışkırmıştır. Kadı cami bu depremde kısmen yıkıldığından sonradan tamir edilmiştir. Ayrıca, Ulu Cami’nin minaresi 1807 yılındaki depremde hasar görmüş ve 1809 yılında tamir edilmiştir (Dündar, 1999, s.10). Fakat Kilis’in bulunduğu bölgede şiddetli depremlerin olacağını destekleyecek jeolojik bir bulgu görülememektedir. Dündar’ın depremlerin günlerce sürdüğünü ifadesi bu sebeple doğru bulunmamaktadır.

Araştırma sahamızda en önemli yükselti olan Resul Osman Dağı, Gaziantep platosunun batısı ile Hatay-Maraş grabeni arasında uzanmakta ve ili, batı ve kuzeybatıdan sınırlandırmaktadır. Güney ucunda Suriye sınırının üzerinden geçtiği dağlık kuşağın ortalama yükseltisi 1250 metredir. (Bkz. Harita 3)

Kilis ilinde yer alan düzlüklerin en önemlileri yaklaşık 110 km²’lik alanı ve 600-650 metrelik yükseltisi ile Kilis Ovası ve yaklaşık 70km²’lik alanı ile Elbeyli Ovasıdır (Kilis Kor.Amç.İmr.Plın., 2003). Kilis yerleşim birimi Kilis ovasında kurulmuş ve bu

topografik koşulun etkisiyle dairevi formda gelişme göstermiştir. Bu ovalık sahalar hem yerleşmenin formunu etkilemiş hemde zirai üretimin potansiyelini etkilemiştir.

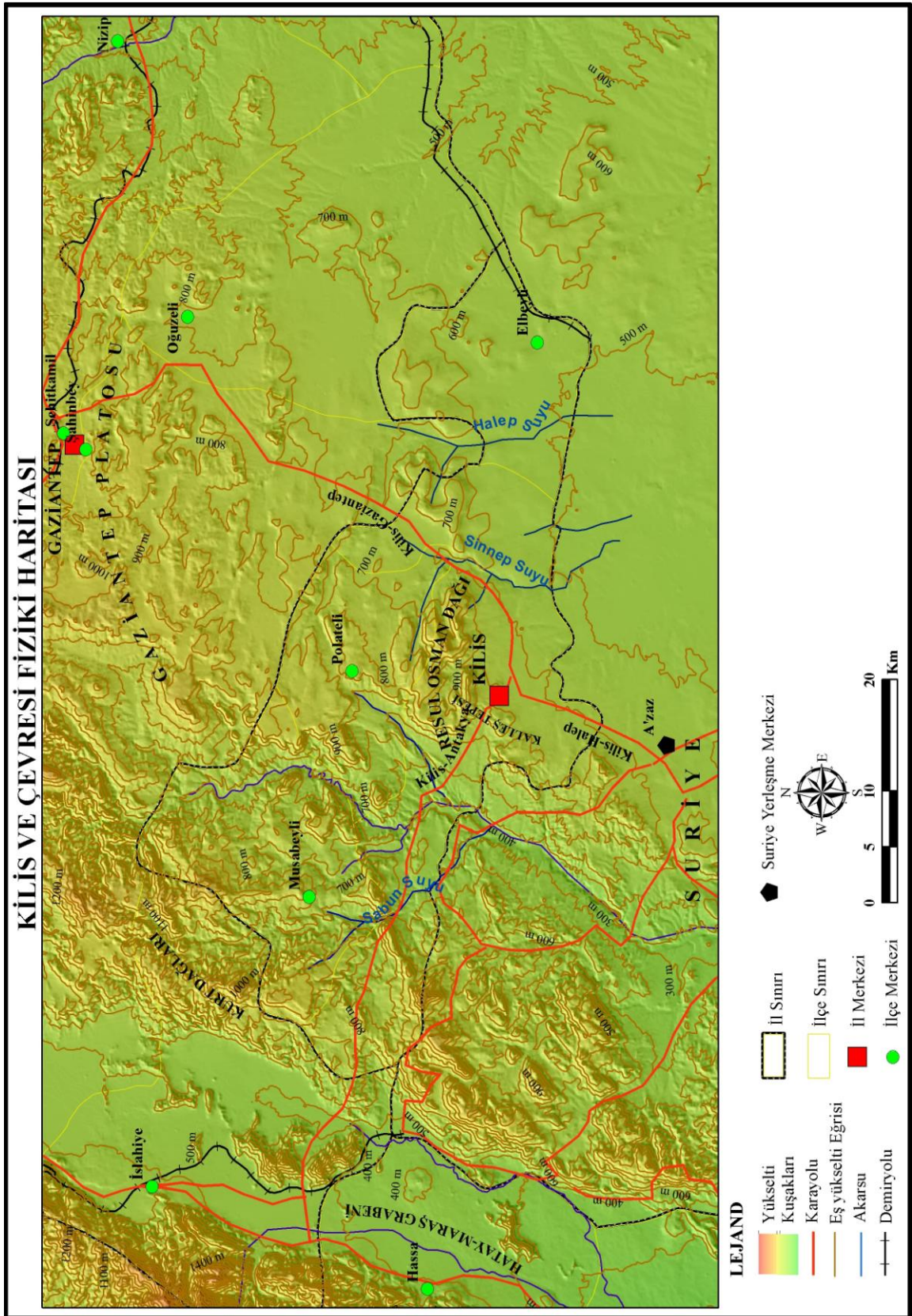
Havza genişliği ve su miktarı bakımından yörenin en önemli akarsuyu Afrin Çayı'dır.

Gaziantep'in kuzeybatısındaki Külecik Dağı'ndan doğan bu akarsu Musabeyli ilçesi sınırları içinde vadi tabanını genişleterek, Kilis'in batısından il sınırları dışına çıkar.

Kilis ili sınırlarında 70 kilometrelik bir uzunluğa sahip olan Afrin Çayı, Bakırcan Deresi ile Karadere'nin birbirine karıştığı yerlerde "Kara Afrin" adını alır.

Sabun suyu (50 km), Balık suyu (45 km), Sinnep suyu (30 km) ilin diğer akarsuları olup; bu akarsular üzerinde Seve Barajı, Üçpınar, Balıklı, Konak göletleri bulunmaktadır. Sapkanlı Göleti de yapım aşamasındadır (Kilis Kül.Trz.Env., 2007). Bu akarsular Kilis'in tarımsal üretiminde ve yerleşmelerin dağılışı üzerinde etkili olmuş en önemli unsurlardandır. Nitekim kırsal yerleşmeler bu akarsu etraflarında yoğunlaşma göstermektedir.

Araştırma sahası iklimi genel karakterleri itibariyle Akdeniz iklimi ile karasal iklim geçiş bölgesi içerisinde kalır. Akdeniz iklim bölgesi, Akdeniz havzasının genel atmosfer dolaşımı içerisindeki yeri gereği bütün yıl aynı hava kütlelerinden etkilenen dolayısıyla hava olayları bakımından homojen olan bir bölge olmayıp aksine yazın çoğunlukla tropikal, kışın ise kutupsal hava kütleleri gibi birbirinden farklı özellikler gösteren hava kütlelerinin tesirinde kalır. Yıl içerisindeki bu farklı dinamik-klimatolojik koşullar, iklim elemanlarına da yansarak biri sıcak-kurak, diğeri serin ve nemli olmak üzere, yılı farklı iki devreye ayırmıştır. Kışın Akdeniz'den doğuya doğru hareket eden hava kütleleri, yükseltisi yer yer 2000 m'yi aşan Amanos Dağları engeliyle karşılaşarak yükselmeye zorlanırlar. Bu dağı aştıktan sonra ise, Hatay-Maraş grabeni üzerinde alçalırlar. Bu hava kütleleri Kurt dağları engeliyle karşılaşınca tekrar yükselmeye maruz kalır. Kurt dağlarını aşan hava kütlesi Kilis ovasına doğru ısınarak alçalır. Akdenizden çıkan nemli hava kütleleri bu sayede Kilis'e ulaşınca kadar dağlık engelleri aşar haliyle bünyesinde bulundurduğu nemi yağış olarak bırakır. Kilis'e ulaştığında ise hava kütlelerinin nem oranlarının azaldığını görürüz. Bu sebeple Kilis yöresinin iklim özelliği daha çok geçiş iklimi özelliğindedir.

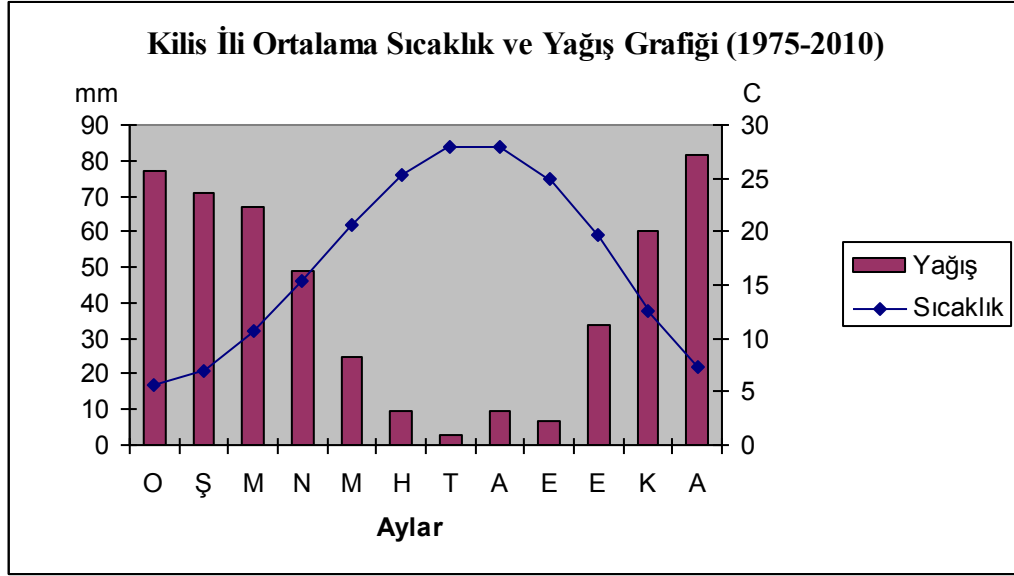


Harita 3. Kilis ve Çevresi Fiziki Haritası

Tablo 2. Kilis Yağış ve Sıcaklık Ortalamaları (1975-2010)

Kilis İli Ortalama Sıcaklık Ve Yağış Tablosu (1975-2010)													
Aylar	O	Ş	M	N	M	H	T	A	E	E	K	A	Toplam
Yağış	76,8	71	67,2	48,8	24,7	9,3	2,9	9,6	6,6	33,6	60	81,7	492,2
Sıcaklık	5,7	7	10,7	15,4	20,7	25,3	28	27,9	24,9	19,7	12,5	7,3	17,09

Kaynak: DMI

**Grafik 1.** Kilis Yağış ve Sıcaklık Ortalamaları (1975-2010)

Sıcaklık ortalamalarına dayanarak yıllık ortalama sıcaklık Kilis'te 17,09 C derecedir. Kış mevsimi sıcaklık ortalaması 6.66 C derece, yaz mevsimi sıcaklık ortalaması ise 25 C derece üzerinde seyredir. Geçiş mevsimlerinden yazı takip eden sonbahar, kışı takip eden ilkbahardan daha sıcaktır. En soğuk ay ocak ayı olup, en yüksek sıcaklık değerlerine ise temmuz ve ağustos aylarında ulaşılır. Bu aylardan itibaren ocak ayına kadar ise sıcaklıklar tedrici olarak azalır. Kilis'te ortalama sıcaklığı 0 C derecenin altında olan ay bulunmaz. İlde kış ayları serin, mart, nisan, ekim ve kasım aylarından oluşan dört ay ılık, mayıstan ekime kadar olan beş ay da sıcak geçmektedir.

Kilis'te yıllık ortalama yağış miktarı yaklaşık 500 mm'dir. Yörede en az yağışlı mevsim yazdır. Kış ayları ise en yağışlı mevsimi oluşturur. Toplam yağışların yaklaşık yarısı bu mevsimde düşer. İlkbahar mevsimi ise sonbahar mevsiminden daha yağışlı geçer. Ortalama yağışlı gün sayısı 84 gündür. Kar yağışları nadir olarak görülmekte olup yıl içinde 2-3 günü geçmemektedir. Yıllık ortalama kapalı gün sayısı 50 gündür.

Yani yılın yaklaşık %14'ünü kapalı, %41'ini bulutlu, %45'ini de açık günler oluşturur. Bu durumda güneş enerjisi bakımından avantajlı durumda olan Kilis'te yıllık ortalama nispi nem miktarı ise %56'dır. Bugün bu bilgilere rahatlıkla ulaşıyoruz fakat, XIX. yüzyılda iklim özelliklerinin ne olduğu hususunda yapılması gereken eldeki veriler üzerinde düşünmek ve tahminler yapmaktır. Bugün yapılan araştırmalara göre sanayi faaliyetleri ve çok çeşitli kirleticiler sebebiyle kentlerde kent ısı adaları meydana gelmektedir. Buradan hareketle şehir ile kırsal arasında bir sıcaklık farkı meydana gelebilmekte ve kent içi sıcaklık daha yüksek olmaktadır. Fakat XIX. yüzyılda bu durum mümkün değildir. O zaman XIX. yüzyıl sıcaklık ortalamaları günümüze nazaran daha düşük değerde olabilir. Aynı şekilde yağış ortalamalarında da eskiyle günümüz arasında bir farklılık söz konusudur. Yıllık yağış miktarlarında genel anlamda bir azalma söz konusudur. Nitekim Kesici 1992 yılındaki çalışmasında yıllık ortalama yağış miktarını 515.8 mm hesaplamışken, DMI' den elde edilip tekrar hesaplanan ortalamalara göre bu değer 492.2 mm' ye düşmüştür. Kilis'te yaşayan yaşlı kimselerin sözleride yağışların giderek azaldığını kanıtlamaktadır. Buradan hareketle XIX. yüzyılda muhtemelen yıllık yağış miktarı daha fazlaydı. Sıcaklık ve yağış durumu birçok unsur üzerinde etkiye sahip olacaktır. Örneğin akarsu sistemlerinde yağış azalmasına bağlı bir çekilme söz konusu olacak, ürün verimi ve ürün desenleri farklılaşacaktır.

Araştırma sahamızda ormanlık alanların oldukça sınırlı olduğu görülmektedir. Yükseltinin arttığı dağlık alanlarda kızılçamlar ve bunlarla karışık halde bulunan maki formasyonları göze çarpar. Sahanın ormanlık alanlarını oluşturan ağaç türleri genellikle kızılçam, kermez meşesi, sandal, tesbih ağacı, ardıç, sakız ağacı, menengiç, akçakesme, palamut meşesi, mazı meşesi ve sumaktır. Ormanlık alanların az olmasına rağmen Kilis çevresini zeytinlikler, bağlar ve antep fıstığı tarım alanları adeta süslemektedir.



Foto 1. Kilis Çevresi Tarım Alanları

** Şehrin hemen bitiminden itibaren tarım alanlarının başladığı görülür. Özellikle zeytinlikler, bağlar ve Antep fıstığı tarım alanları şehri adeta süsleyen unsurlardır.*

1.3. Amaç

Ayrı ayrı yerlerdeki tüm fiziksel ve beşeri olguların etkileşimi ve yerler arasındaki bu karşılıklı etkilenmenin hangi kalıpları yarattığı ve mekanı nasıl organize ettiğinin incelenmesidir (Tümertekin-Özgüç, 2002, s.4) diye tanımlanan coğrafya insan ve onun organize ettiği mekan üzerine kurulmuş bir bilim dalıdır.

Bir sosyal bilim olarak coğrafyanın en önemli görevlerinden birisi mekanın nasıl şekillendirildiği hususudur. Bugün çok hızlı değişen mekan, kuşkusuz geçmiş tarihlerde de sürekli değişim içindeydi. Bizim üzerimize düşen de çift yönlü etkileşimin mekan üzerinde etkisini ortaya koymak, çevresini nasıl etkilediği, nasıl etkilendiği ve nihayetinde etki sahasının ne olduğunu belirlemek olacaktır.

Kilis ne zaman kurulduğu kesin olarak bilinmeyen, etrafında birçok eski yerleşmenin bulunduğu, eski ticaret yollarına yakın konumu ve bereketli topraklarıyla bugüne kadar ulaşan bir yerleşim merkezidir. Uzun tarih sürecinde hep tarih sahnesinde yer almış hala çevresine göre merkezi bir yer olma özelliği göstermektedir.

Bu tez çalışmasındaki temel amaçlar ise şunlar olacaktır.

- Kilis'in 19.yüzyılda insan ortam ilişkilerinin kurgusunu yapmak.
- Yeri belli olmayan yer ve eserlerin lokalizasyonunu yapmak.
- Geçmişin coğrafyasına göre gelişmeleri belirlemek.

- Kilis’ teki coğrafi olguların geçmişini ve evrimini ortaya koymak.
- Kilis’te insanın doğal çevre ile olan etkileşiminin evrimini belirlemek ve açıklamak.
- Günümüzdeki coğrafi görünümün ortaya çıkmasında geçmişin coğrafi koşullarının etkisini ve katkılarını ortaya çıkarmak.
- Tez konusu zaman diliminin geçmiş bir tarih olması bazı bulgu ve belgelerin yok olmasına sebep olsa da, gerek mekanı zorlayarak, gerekse elde bulunan verilerden hareketle XIX. yüzyıl Kilis şehrinin nasıl şekillendiğini açıklanmaya çalışılacaktır. Durum analizi yaparken o zamanki coğrafi şartları göz önünde bulundurarak, insanların ihtiyaçları doğrultusunda kenti nasıl şekillendirdikleri ortaya konulmuştur.

Özetle bu tezde; uzun bir tarihi süreç sonunda günümüze kadar ulaşmış Kilis şehrinin geçirdiği tarihi süreçler, şehrin genel coğrafi özellikleri, XIX. yüzyılda kent sisteminin nasıl olduğu, ticari fonksiyonların şehir organizasyonundaki yeri, şehrsel nüfusun konut kültürü ve bu yüzyılda nüfus yapısının nasıl olduğu ele alınacaktır.

1.4. Metot ve Tarihi Coğrafya Metodolojisi

Coğrafyanın araştırma konularını zaman ölçeğine göre sınıflandırdığımızda üç farklı grup karşımıza çıkmaktadır. Bunlar tarihsel coğrafya, güncel coğrafya ve geleceğin coğrafyasıdır.

Tablo 3. Coğrafyanın Zaman Ölçeğine Göre Sınıflandırılması

TARİHSEL COĞRAFYA (GEÇMİŞİN COĞRAFYASI)	GÜNCEL COĞRAFYA (GÜNÜMÜZÜN COĞRAFYASI)	GELECEK COĞRAFYA (GELECEĞİN COĞRAFYASI)
TARİHSEL DOĞAL COĞRAFYA	GÜNCEL DOĞAL COĞRAFYA	GELECEK DOĞAL COĞRAFYA
TARİHSEL BEŞERİ COĞRAFYA	GÜNCEL BEŞERİ COĞRAFYA	GELECEK BEŞERİ COĞRAFYA
TARİHSEL EKONOMİK COĞRAFYA	GÜNCEL EKONOMİK COĞRAFYA	GELECEK EKONOMİK COĞRAFYA
TARİHSEL BÖLGESEL COĞRAFYA	GÜNCEL BÖLGESEL COĞRAFYA	GELECEK BÖLGESEL COĞRAFYA

Coğrafya biliminin köklü gelişiminde tarihi coğrafya, bilinçsiz bir şekilde dolaylı ve küçük çalışmalar halinde daha ilkçağın Yunan coğrafyacıları zamanından beri bilinmekte ve yapılmaktaydı. Üstelik bu durum coğrafyanın diğer dalları içinde geçerlidir. E. Tümertekin bu durumu şöyle dile getirir. “Coğrafya’da çok az şey yeni tartışılmaktadır, günümüzde güncel olduğunu sandığımız, tartıştığımız birçok konunun ve sorunun kökleri eski coğrafyacıların eserlerinde zaten yer almıştı” (Tümertekin-Özgüç, 2000, s.25).

Şimdiye kadar yayımlanan yerli ve yabancı eserlerde tarihi coğrafyanın bir çok tanımı yapılmıştır. Örneğin Gilbert’in önerdiği en az beş farklı tanım vardır ki bunlardan bazıları şöyle sıralanır. “Tarihi coğrafya, modern bölgesel coğrafya metotları ile tarihi eleştirileri birleştirmektir.” “Tarihi coğrafyanın gerçek rolü geçmişin bölgesel coğrafyasını yeniden inşa etmektir.” Bir başkası “tarihi coğrafyacının görevleri kısaca şudur: arkeoloji ve tarihten topladığı geniş çapta bilgiden, eski ve yeni haritalardan, planlar, grafikler ve günümüz coğrafya çalışmalarından hareketle, insan aktivitelerini ve dağılışlarını fiziki özelliklere bağlı olarak adilce yeniden kurarak “periyot resimleri” sunmaktır (Butlin, 1993, s.53).

R.A. Butlin eserinde tarihi coğrafyayı geçmiş zamanlardaki coğrafyanın bugünkü coğrafya anlayışa göre, imgesel açıdan yeniden inşası, yani, insan hareketlerinin değişimi, evrimi, insan ve doğa kaynaklarının kullanımı, insan

yerleşmesinin fonksiyonlarının oluşumu ve çevresini inşası, coğrafi bilgilerin ve gücün insan ve doğa üzerindeki kontrolü gibi değişimleri mekânsal bir genişlik alanı içinde kabul eden bir çalışma olarak anlatılmıştır (Butlin, 1993, s.1).

Bazı kaynaklarda, tarihi, coğrafya ve araştırdığı konular yanlış algılandığı için, tarihi coğrafyacının tarihçinin işini yaptığı yönünde eleştiriler yapılmış ve hala da yapılmaktadır. Oysa ki bu tür eleştiriler yersizdir. Mitchell'in bu eleştirilere verdiği cevap şöyledir. "Sık sık farz edilir ki tarihçi ve coğrafyacı arasındaki ayrım; tarihçi geçmiş veya periyot ile coğrafyacı ülkelerle ilgilenir şeklinde yapılmıştır. Bu faraziye tamamen yanlıştır; tarihçi sadece uzak geçmişle ilgilenmez tarihçi yakın geçmiş çalışmalarında da kendi metotlarını uygulayabilir. Tarihçi böyle çağdaş bir çalışma yaptığında kesinlikle bir coğrafyacı olamaz. Tarihi coğrafyacının zihnindeki düşüncesi ve çalışmasında uyguladığı metodu ise bütün diğer coğrafyacılar gibidir" (Mitchell, 1975, s.12).

Tarihi coğrafya, geçmişin coğrafyasıdır ve geçmişte herhangi bir periyottaki artan veya azalan insan faaliyetlerini, tarihi uyum içinde basitçe inceleyen coğrafi çalışmadır. Konunun tarihi tarih öncesi dönemde olması o kadar önemli değildir, önemli olan araştırmanın coğrafi ilke ve metotları ile yapılmasıdır. Asıl üstünde durulan ve belki de bu konuyu coğrafya yapan coğrafi mekan perspektifi ile olaya yaklaşmadır.

Tüm bu tanımlar aslında şu tanım üzerinde birleşir. "Modern coğrafya ilke ve yöntemlerini kullanarak bir sahayı geçmiş bir zaman diliminde araştıran coğrafya bilim koluna tarihi coğrafya" denir (Gümüşçü, 2010, s.163). Başka bir ifadeyle "Bir sahanın, geçmişten günümüze veya geçmişte bir zaman diliminde, coğrafyasının araştırılıp ortaya konması"dır (Elibüyük, 1990, s.12).

Coğrafi faktörler, tarihin en eski devirlerinden itibaren insan topluluklarını ve bu toplulukların sosyal, ekonomik, dini ve kültürel yaşantılarını değişik şekillerde etkilemişlerdir. Coğrafi faktörler, tarihin gelişimine yön vermişlerdir (Memiş, 1990, s.9). Tarihi coğrafyacı temelde tarih dönemlerinde yeryüzünde herhangi bir bölgenin coğrafi özelliklerinin araştırılması ve tasvirini konu edinir ve bu amaçla da yeryüzü üzerinde insan topluluklarının dağılımı ve kurdukları devletlerin coğrafi durumlarını (mekan özelliklerinin, devletlerin kuruluş ve gelişme süreçlerindeki etkileri ile demografik, iktisadi ve sosyal yönlerden beşeri ortamı tayin esasları vb.) inceler (Eskikurt, 2005, s.46).

Kısaca “geçmişin coğrafyası” şeklinde de tanımlanan tarihi coğrafya da asıl amaç, tarih öncesi ve tarihi döneme ait yüzey araştırmaları ile arkeolojik araştırmalar sonucunda kazılardan çıkan malzemeler ile geçmişe ait bütün belge ve bilgileri kullanarak coğrafi sentez yapmaktır. Yani tarihi coğrafya bütün tarihi bilgi ve belgelerde yola çıkmak kaydıyla modern coğrafya ilke ve yöntemlerini kullanarak geçmiş bir zaman diliminde bir sahanın coğrafi açıklamasını yapmaktadır. Gerçektende tarihi coğrafyada esas olan geçmiş olduğuna göre, bahsedilen geçmiş araştırılırken başka bilim dallarının yardımına başvurmak, bir zorunluluk haline gelir. Çünkü geçmişe ait bilgi ve belgelerin elde edilip okunması ve değerlendirilmesinde mutlaka başka bilimler ve bu bilimlere ait metotlardan faydalanma gereği duyulur. Bu nedenle tarihi coğrafyanın interdisipliner bir karaktere sahip olduğu söylenebilir.

Coğrafya biliminin bütün alt dallarında çok önemli bir yeri olan doğal ortam/ mekan/ çevre, tarihi coğrafya araştırmalarında diğerlerinden daha farklı bir yere sahiptir. Çünkü çağdaş/ modern coğrafya araştırmalarında mekan; gerekli durumlarda gidilip görülebilen, araştırılabilen ve gözlem yapılabilen bir yer olduğundan, daha doğru ve en önemlisi kontrolü/ sağlaması yapılabilen bir araştırma yapmaya imkan tanır. Başka kelimelerle, günümüzde mekan, hali hazırda mevcut bulunan bir yer olduğundan doğrudan mekanla ilgili problemler kolayca çözülüp sadece problem durumundaki diğer olay ve durumlara yoğunlaşma fırsatı vardır. Oysa mekan açısından tarihi coğrafya araştırmalarında durum oldukça farklıdır. Çünkü yapabileceklerimiz arasında “zaman tüneli” gibi bir vasıta ile geçmişe gitmek mümkün olmadığından araştırmalarda öncelikle incelenen konunun üzerinde cereyan ettiği mekanın rekonstruksiyonu/ yeniden inşası söz konusudur. Öyle ya mekanın nasıl bir yer olduğu belirlenmeden, özellikleri bilinmeden bu mekan üzerinde geçen hangi olay veya durum açığa kavuşturulabilir ki (Gümüüşçü, 2010, s.310)?

Bilindiği üzere mekan, hem doğal olarak bulunan unsurları hem de mekana sonradan insanlar tarafından eklenen unsurları ile coğrafyada çok önemli bir yere sahiptir. Hatta bu konuda Tümertekin, Counlesis’den aynen şu alıntıyı yapmaktadır: “Başka hiçbir bilim dalında mekan dünyaya yaklaşımda ve onun tanımlanmasında bu kadar merkezi bir rol üstlenmemiştir.” Bazen çevre sözcüğü ile eş anlamlı olarak kullanılan mekan, insanın yerde, yerin derinliğinde ve uzaya doğru tüm çevresini üç boyutlu olarak kapladığından, çevreden çok daha geniş bir anlama sahiptir ve içine psikolojik, toplumsal ve ekonomik anlamlarında katılmasıyla yalnızca fiziksel bir anlam

taşımaktan da uzaklaşmaktadır. Başka bir ifade ile, yaşamın gelişmesinde “zaman” kadar vazgeçilmez olan mekan, içinde yaşayanlar tarafından algılanan ve değerlendirilen düzlemdir, ufuktur (Tümertekin-Özgüç, 2002, s.65).

Yukarıda da değinildiği üzere tarihi coğrafya araştırmalarında doğru sonuca ulaşmak için insan-çevre arasındaki karşılıklı etkileşimin irdelenmesi gereklidir. Mekan analizi yapmadan coğrafi araştırma yapılamayacağına göre, öncelikle mekanın bilinmesi zorunludur. Kaldı ki, mekan araştırılırken, zaten bir yerde coğrafya yapılmaktadır. Çünkü, coğrafya insan-çevre etkileşimini incelediğine göre, her iki unsurunda ayrıntılı bir şekilde incelenmesi gereklidir.

Doğal ortamdaki beşeri tesir, insanlar ne kadar kalabalık, sıkışık ve faal olursa o ölçüde daha çok görülebilir. Keçi yollarının açıldıkları dönemler uzaktır. İlk köyler, bir kavşakta, bir nehrin kıyıları üzerinde, nehirlerin geçit noktalarında veya bir kaynağın yakınında kümelenmişlerdi. Bunları yollar ve köprüler takip etti, ulaşım son derece gelişti. İnsan, tabii kaynakları kullanan ve onlara hakim olan, onların sınırlarını tanıyan üstesinden gelemediği şeye uyum sağlayan, eşsiz bir coğrafi amildir. Eskiden ormanlarla kaplı Normandiya’yı, insan, istisnai bir zenginliğe sahip bir otlaklar ülkesi haline getirdi. Hollandalılar, yavaş yavaş, pek de tehlikesiz olmayan bir biçimde, denizi doldurarak toprak elde ettiler (Halkin, 1989, s.41).

İnsanlar başlangıcından beri doğal ortam ile iki türlü bir etkileşim içindedir. Bunlardan ilki doğal ortamın insanlara yaptığı etkiler, ikincisi ise insanların doğal ortama yaptığı etkilerdir. Gerçekten de Hoyt’un yaptığı coğrafya tanımı tam da bu hususu vurgulamaktadır. O’na göre coğrafya, ikili/dual bir karaktere sahiptir ve ikiden birini insan diğerini çevre oluşturur. Coğrafyacı, insanın ikili karakteriyle ilgilidir; ilki, çevrenin bir elemanı olarak ve ikincisi de çevreyi değiştirici olarak (Tümertekin-Özgüç, 2002, s.229).

İşte bu gibi sebeplerden dolayı, tarihi coğrafya çalışmalarında mekanın iyi araştırılması ve bilinmesi; konunun da bilinen mekan üzerinde inşa edilmesi gereklidir. Bahsedilen sebeplerle burada mekan unsuru ele alınacak ve bu yapılırken de coğrafyanın tanımında yer alan ‘insan-mekan’ arasındaki karşılıklı etkileşimi inceleyebilmek/çözümleyebilmek amacıyla, insan-çevre etkileşimi incelenecektir.

İncelenecek mekânın özelliklerine göre şu yöntemler kullanılabilir:

- İlerletme (Progresiv) Coğrafi Yöntemi
- Tipleme Yöntemi

- Benzeştirme Ve Karşılaştırma (Komperatif) Metodu
- Formal Ve Fonksiyonel Tetkik Metodu
- İndirgeme (Reduktiv) Metodu
- Alan Ve Zaman Kesitleri İle Tetkik Metodu

XIX. yüzyıl Kilis şehrinin coğrafi özellikleri, insan ve mekan üzerindeki karşılıklı ilişkilerinin ve bunların etkilerinin araştırılacağı, o zamanki mevcut durumun ne olduğu ve bu durumun analizinin yapılacağı tez çalışmasında, metodolojik olarak coğrafyanın ilke ve prensipleri kullanılarak konu ele alınmıştır. Araştırılan tüm konular, insan-çevre etkileşimi, bunun nedenleri, bağlantıları, sonuçları ile coğrafi bakış açısı perspektifinde incelenmiştir. Elde edilen tüm bulgular coğrafya potası içerisinde sentezlenip, bilimsel akıl yürütme metotları ile aydınlatılmaya çalışılmıştır.

Dağılışı, nedensellik, karşılaştırma ilkelerine sadık kalınan çalışma, başlıca şu safhalardan geçerek tamamlanmıştır.

1. Literatür çalışmaları
2. Arşiv çalışmaları
3. Arazi çalışmaları
4. Sentez ve değerlendirme.

İlk aşama olarak çalışma sahası ve çalışma evreni ile ilgili literatür araştırmaları yapılmıştır. Bu aşamada çalışma sahasına ait tezler, makaleler, kitaplar ve istatistikler taranmış daha sonra çalışma evreni içerisinde elde edilen bulgular coğrafya perspektifinde nasıl değerlendirileceği üzerine metodolojik eserler taranmıştır.

İkinci aşama arşiv çalışmalarını oluşturur. Bu aşamada XIX. yüzyılda Kilis hakkında kayıtların bulunduğu Halep Vilayet Salnamelerine ulaşılmış, Kilis kazasına ayrılan bölümler Türkiye Türkçesine çevrilmiş ve bu veriler kullanılarak dönemin potansiyeli belirlenmeye çalışılmıştır. Araştırma sahamıza ait temettuat defterleri, şer'iyye sicilleri ve diğer belgelere yaptığımız araştırmalarda ulaşamamıştır. Edindiğimiz bilgilere göre 15.03.1974 tarihinde şiddetli sağanak yağışın doğurduğu sel sonucunda hükümet konağı sular altında kalmış, belgeler vardıysa da kullanılamaz hale gelmiştir. Bu da çalışmanın zorluğunu bir kat daha arttırmıştır.

Arazi çalışması safhasında Kilis şehrine ait imar planlarından faydalanılmış, birçok tarihi eserin kitabeleri okunarak bilgiler elde edinilmiş, buradan hareketle şehrin XIX. yüzyıldaki sınırı çizilmeye çalışılmıştır. Arazi çalışmalarında bolca fotoğraf

çekilerek belki de sayfalarca anlatılacak bir durumu görsel materyallerle en güzel şekilde izah edilmeye çalışılmıştır. Bugün kullanılmayan, belgelerde adına rastladığımız günümüze ulaşamayan yapıların izleri sürülüp mekansal kullanım arz edilmeye çalışılmıştır. Çalışma sonucunda elde edilen bulgulardan hareketle şehir içi arazi kullanımı haritaları oluşturulmuş ve mekânsal ilişkilerle açıklanmaya çalışılmıştır.

Çalışmamızın son safhasını sentez ve değerlendirme kısmı oluşturmaktadır. Bulgulardan hareket edilerek XIX. yüzyıl Kilis şehrinde arazi kullanımı enterpolasyonu yapılmıştır. Bu safhada saha çalışmalarından derlenen veriler, yazıya, tablolara, grafik ve haritalara dönüştürülmüş, Kilis şehrinin konum haritaları, tarihi gelişim haritaları, nüfusun dağılışı, XIX. yüzyıl yapılarını gösteren haritalar ve ticaret yollarına göre Kilis'in konum haritaları hazırlanmıştır. Daha sonra, tüm bulgu, bilgi, belge, veri ve haritalar birlikte ele alınarak, sentez yapılmış ve bir tez metni oluşturulmuştur.

1.5. Kilis Şehrinin Geçirdiği Tarihi Süreçler

Anadolu; Uygun coğrafi Konumu, tabi çevre özellikleri, zengin doğal kaynakları ile insanlı tarihinin ilk evrelerinden günümüze kadar bir çok yerleşmeleri bünyesinde barındırmıştır. Tarih öncesi çağlardan günümüze daima bir çekim alanı oluşturmuş ve bir çok iskana ev sahipliği yapmıştır (Akdemir 1996, s.49). Kilis'in ise bir yerleşme olarak ne zamandan beri var olduğu ve hangi devrede şehir yerleşmesi durumuna geldiğini ortaya koymak oldukça zordur. Birçok tarihi döneme şahitlik etmiş ¹Kilis şehrini tarihi süreç içerisinde şu devreler halinde inceleyebiliriz.

1. Osmanlı hakimiyetine kadarki devre
2. Osmanlı hakimiyet devri

¹ Anadolu, Mezopotamya, Kuzey Suriye ve Mısır gibi en eski uygarlık merkezleri arasında yer alan Kilis çevresi, Alt Paleolitik'ten beri meskundur ve en eski zamanlardan günümüze kadar insanların yaşadığı yerler arasındadır. Kargamış, Sakçagözü, Gedikli (Karahöyük) ve Tilmenhöyük'te gün ışığına çıkartılmış olan arkeolojik buluntular, bölgenin Kalkolitik dönem ve belki de daha öncesinden (Kargamış'ta Neolitik) itibaren yerleşilmiş olduğuna işaret etmektedirler. M.Ö. II. bin yılda ise Asur ve Hitit yazılı kaynakları, bölgenin politik durumu hakkında ayrıntılı bilgi vermektedirler. Özellikle M.Ö. 1525 yılında tarihlenen Telepinu metni, Hitit kralı I. Hattuşil'in Toros geçitleri ve Kilikya üzerinden gelerek Alalakh-Tell Açana'yı yakıp yıktığını ve Kargamış'a kadar olan bölgeyi Hitit hakimiyeti altına soktuğunu, kral Mürsili'nin de Halpa-Halep'i aldığını belirtmektedir. Yine Halep ve yakın çevresi, Büyük Hitit İmparatorluğu döneminde II. Tudhaliya (M.Ö. 1490), II. Hattuşil (M.Ö.1420) ve I. Suppiluliuma (M.Ö.1370) tarafından Hitit-Mitanni çekişmeleri sırasında Hitit İmparatorluğu topraklarına katılmıştır (Özgen, 1987, s.4-7). Bölge Asur kralı I. Tiglatpileser'in M.Ö. 1100 yılında Kargamış'ı almasıyla Asur Krallığı'nın egemenliği altına girmiştir. Bu kral döneminde tarihlenen ve Kuyuncuk-Ninive'de ele geçmiş olan Asur çivi yazılı bir mektupta Ki-li-zi kentinden krala (Asur) hitaben bir mesaj yer almaktadır. Bu belgeden hareketle, Ki-li-zi kentinin bugünkü Kilis olması ihtimal dahilindedir (Özgen, 1987, s.5).

3. Kurtuluş Savaşı sonrası devre

Çalışma dönemi olarak seçilmiş zaman dilimi Osmanlı hakimiyeti zamanının son dönemine karşılık gelmektedir. Osmanlı hakimiyeti öncesi Kilis'in hangi dönemde kurulduğu tam olarak bilinmemektedir. Kurtuluş Savaşı sonrasındaki dönemde ise şehrsel gelişme siyasi sınırların değişimi ve bunun getirmiş olduğu fonksiyon değişiminden etkilenecektir.

Tarihi kaynaklarda Kilis'ten pek az bahsedilmesinden dolayı Kilis'in İslam öncesi ve Osmanlı topraklarına katılınca kadar olan tarihi, henüz aydınlığa kavuşturulamamıştır. Dolayısıyla, bu durum Kilis'in tarihi süreç içinde almış olduğu çeşitli isimler ve bulunduğu yer hakkında, muhtelif görüşlerin ortaya atılmasına sebep olmuştur. Bugünkü Kilis isminin Yakut el-Hamavi'nin bahsettiği Halep ile Antakya arasında A'zaz Nahiyesi'ne bağlı bir köy olan Killiz'den geldiği kabul edilmektedir (Dündar, 1999, s.2).

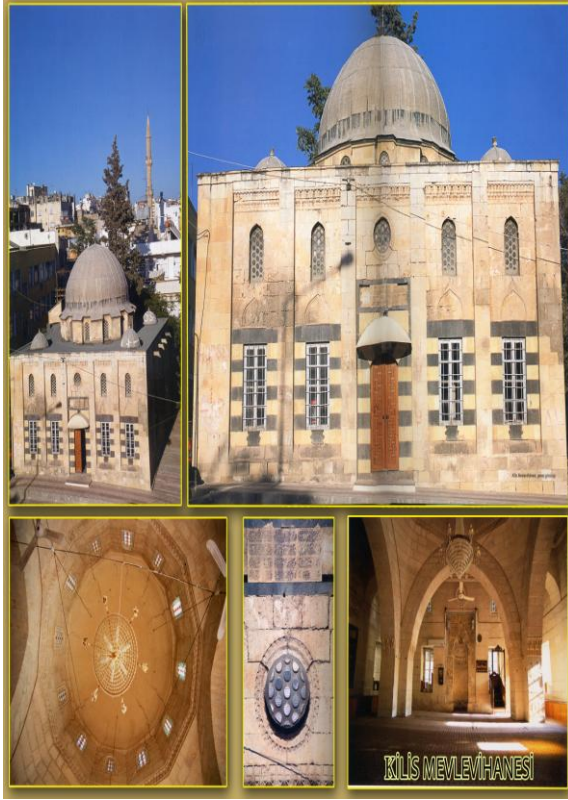
Osmanlı hakimiyetine kadarki safhada Kilis'ten pek bahsedilmemekte, onun yerine Azaz kenti ön plana çıkmaktadır. Muhtemelen daha sonraları Timur istilasında Azaz'ın tahribi sonucunda, Kilis bir dereceye kadar önem kazanmıştır. Kilis'in asıl önemi, XVI. asrın başlarında, buraların Yavuz Sultan Selim zamanında Osmanlı topraklarına katılmasından sonraya rastlar ki, şehirde bulunan tarihi binaların bazıları bu devirden kalmadır (Darkot, 1967, s.806). Böylece Memlükler döneminde Kilis Azaz'a bağlı bir köy durumundayken zamanla Azaz'ı kendisine bağlaması merkeziliğin Kilis'e geçtiğini göstermektedir. Aslında Timur saldırısıyla ağır tahribe uğrayan Azaz'ı yeniden inşa etmek yerine coğrafi şartların uygun olduğu Kilis ön plana çıkarak hızlı gelişen bir yerleşme olmuştur.

Kilis'in kuruluşundan beri, bugün işgal ettiği mevkide bulunduğu iddia edilemez. M. Hartmann, Eski Killiz'in hala bazı büyük yapı taşlarına rastlanan Tarzime Han mevkiinde (şimdiki Kilis'in batı, güneybatısında) bulunmuş olmasını muhtemel görür. Buna karşılık, Kiepert haritasında Kilis'in 2 km kadar doğusunda bulunan İlizi (İlezi) bahçesi denilen yer, eski şehrin veya onun bir kısmının mevkii olarak gösterilir (Kesici, 1995, s.249). Görüldüğü üzere Osmanlı hakimiyeti öncesi Kilis hakkında çelişkili bilgilerin yer almasına rağmen tarihin her dönemimde yoğun yerleşmelerin görüldüğü Kilis çevresinde, kırsal kesimin çeşitli ihtiyaçlarını karşılayacak, mal değişimlerinin yapıldığı şehre gereksinim duyulmuştur.

1516 tarihinde Halep'in Yavuz Sultan Selim tarafından fethedilmesiyle birlikte Kilis Osmanlı topraklarına katılmıştır. Yavuz Sultan Selim'in son hükümdarlık yılı olan 1519'da yani Mercidabık Zaferi'nden dört yıl sonra Kilis, 1500 civarında nüfusa sahip, 4 mahalleden oluşan küçük bir kasaba durumundaydı. Canbolad Zade Hüseyin Paşa tarafından 1590 yılında yazdırılan bir defterin kanunnamesinde Kilis'in, Yavuz tarafından fethedildiği zaman dört mahalleli büyükçe bir köy veya küçük bir kasaba olduğu, babası Canbolat Bey'in burasını imar ederek yaptırdığı vakıf eserleriyle Kilis'in çabuk gelişmesine yardım ettiği belirtilmektedir. "Babam Canbolat Bey, Kilis'i tasarruf ederken burada cami, tekke, üç hamam, iki kervansaray, bezzazistan ve iki pazaryeri yaptırmak suretiyle mamur etmiştir. Daha önce Kilis, bir yerde Cuma namazı kılınan küçük bir yer iken, şimdi altı yerde Cuma namazı kılınır bir kasaba olmuştur" (Konyalı, 1968, s.157-158). Böylece Kilis, fethinden 77 yıl kadar sonra Sultan III. Murat zamanında (1590) köylükten kurtulup 6 mahalleli bir kasaba haline gelmiştir. Nüfusu da 1519'dan 1590'a kadar sadece 71 yılda iki katından fazla artmıştır (Konyalı, 1968, s.145-158). Buradan hareketle hızlı bir merkezleşmenin söz konusu olduğunu söyleyebiliriz. Bu dönemde yapılan eserler şehrin merkezini tayin edecek, oluşacak fonksiyonel sahalar bu eserlere göre şekillenmiş olacaktır.



Foto 4. Canbolad Paşa (Tekye) Cami



** Şehrin en önemli yapılarından olan bu iki eser Kilis'in fethinden sonra Osmanlı hakimiyeti zamanında yapılmıştır. Canbolad Paşa'nın yaptırdığı eserlerden ikisidir. Bu cami şehrin en büyük merkez camisini temsil etmekteydi. Osmanlı kentlerinde en merkezi caminin Ulu cami olmasına rağmen Kilis'te merkeziliği Canbolad Paşa (Tekye) Cami üstlenmiştir.*

Foto 5. Mevlevihane Mescidi (kiliskultur.net)

Başlangıçta varlığını büyük ölçüde üzerinde kurulduğu ovaya borçlu olan ve XVI. yüzyıl sonunda 3500 civarındaki nüfusuyla çevresine göre yavaş yavaş merkeziyet kazanan bir kasaba özelliği gösteren şehir, sonraki yüzyıllarda daha da gelişerek, etki bölgesini genişletmiştir. Kuşkusuz bu gelişimde, yeni oluşan koşulların büyük etkisi olmuştur. Ortaçağ'ın önemli mevkilerinden olan Kilis çevresindeki Korus, Azaz, ve Ravendan kale yerleşmeleri, uygun olmayan sarp konumları nedeniyle yavaş yavaş eski önemleri kaybederken, oldukça verimli bir ova üzerinde kurulu, aynı zamanda çok sayıda kaynağa sahip olmasına bağlı olarak sulamalı ziraatin de önem kazandığı Kilis kasabası, gelişme imkanı bulmuştur (Kesici, 1995, s.249-250).



Foto 6. Ravanda Kalesi (Roma Dönemi)



Foto 7. Tarihe Şahitlik Eden Kale Ravanda

** Kilis'in en önemli tarihi kalıntılarında biri durumunda olan kale Roma dönemi eseridir. Son yıllardaki restorasyonlarla koruma altına alınmıştır.*

XVII. yüzyılın sonlarından XIX. yüzyılın başlarına kadar zaman zaman yağmacı Arap ve Kürt aşiretlerinin istilalarına maruz kalan Kilis, derebeylerin tahakkümü altına da girmiştir. Mısır Valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın isyan ettiği sırada Suriye hakimi olan oğlu İbrahim Paşa, 1831 yılında Kilis ve civarını işgal ederek bir hayli tahribata sebep olmuştur ve Kilis onun işgalinden ancak 1839 yılında kurtarılmıştır.

1834 yılından itibaren idari bakımdan müftünün riyasetinde 10 azadan meydana gelen bir heyet tarafından idare edilmeye başlanan Kilis, 1854 yılında kaymakamlık idari statüsüne girmiştir (Timurtaş, 1932, s.10).

XIX. yüzyılda, 1 hükümet konağı, 1 redif debboyu, 1 cephanelik, 1 telgrafhane, 37 cami, 14 mescid, 24 tekke, 8 medrese, 1 kütüphane, 1 rüşdiye, 1 iptidai, 4 kilise, 1 havra, 31 çeşme, 45 han, 5 hamam, 40 kahvehane, 1500 civarında dükkan, 5 eczane, 5 meyhane, 7 mağaza, 3 bedesten, 1 dakik fabrikası, 3 sabunhane, 58 zeytin mahseresi, 59 pekmez mahseresi, 8 susam mahseresi, 20 kadar un değirmeni, 24 fırın, 120 kadar dokuma tezgahı, 5 boyahane ve 4335 hane bulunmaktaydı (Halep Vilayeti Salnamesi H.1316, s.203-209). Dairevi formda gelişen şehir içerisinde kümeler halinde dağılmış bu yapılar şehirde belli alanları önplana çıkarmış ve hem ticari ilişkilerin hem de nüfusun yoğunlaşma alanları olmuştur. Şehirde yeralan bu yapılar incelendiğinde, şehrin idari, eğitim, sağlık, askeri, ticaret ve tarımsal üretime bağlı küçük sanayi fonksiyonlarının olduğu görülür. Ancak, Cumhuriyet devriyle birlikte oluşturulan sınırla, kendisine bağlı köylerin %70'i Suriye'de kalmış olan Kilis, köklerini kaybederek, kuruyan bir ağaca benzemiştir. Üstelik geriye kalan%30'luk kısım da, zaten çoğunluğunu engebeli ve taşlık-kayalık arazilerin oluşturduğu düşük potansiyelli sahalardı. Ayrıca sınırla birlikte, Anadolu ile Suriye'nin bağlarının kesilmesi, daha önce sözü edilen Halep-Diyarbakır-Irak yolunun önemini iyice azaltarak, bu anayol üzerinde bulunan şehrin transit karakterini ortadan kaldırmış ve daha üst seviyedeki merkez olan Halep ile ilişkilerini büyük ölçüde zayıflatmıştır. Böylece şehir ücrada kalmış, ülke içinde yolların son bulduğu, ulaşım fonksiyonunun zayıfladığı bir duruma düşmüş ve Cumhuriyet'in ilk yıllarından itibaren göç vermeye başlamıştır. Kilis'in bu etkilenme derecesini ortaya koyabilmek amacıyla Cumhuriyet'ten sonraki dönemleride incelemek gerekir.

1927 yılı genel nüfus sayımlarında Kilis şehri nüfusu 22 513'tür. Şehrin nüfusu; savaşlar, istilalar, açlık ve sefalet gibi zorluklar nedeniyle fazla artış gösterememiştir. Buna rağmen bu miktar, zor günler geçirmiş olan Anadolu için oldukça önemli sayılabilecek bir nüfustu. Zira bu nüfusuyla Kilis, Türkiye'nin 22. büyük şehriydi.

Bir yandan yönetim bölgesindeki daralmaların Cumhuriyet Devri içerisinde de devam etmesi, diğer taraftan yeni oluşan koşullarla uygun bir konuma sahip olmuş olan ve hızla gelişen, yanı başındaki Gaziantep'in ekonomik etki bölgesini sürekli olarak daraltması, şehrin 1950'li yıllara kadar çok yavaş gelişmesine neden olmuştur. Yeni

dönemde Anadolu'nun bir çok şehri hızla gelişirken, Kilis nisbi olarak sürekli gerilemiştir. Nitekim 1927'de 22. büyük şehirken, 1950'de 42. büyük şehir durumuna düşmüştür.

1950'li yıllardan itibaren önem kazanmaya başlayan ve özellikle 1960'dan sonra, sınırın mayınlanmasıyla (1958) artan gayri resmi sınır ticaretine bağlı olarak oluşan yüksek ticari aktivite, şehre yeniden bir canlılık getirmiştir. 1970'li yılların sonuna kadar devam eden bu hal, kırdan şehre yönelik akını da şiddetlendirerek, şehrin hızla gelişmesine yol açmıştır. Ancak 1978 yılında sıkıyönetim ilanı ve hemen arkasından 12 Eylül hareketinin gayri resmi sınır ticaretine kesin olarak son vermesiyle şehir, ikinci bir şokla karşılaşmış ve şiddetli göçler başlamıştır. Bu durum, azalmış da olsa etkisini hala sürdürmekte olup, şehirdeki 1980 öncesinden kalma boş ve inşaatı yarım kalmış binlerce ev ve dükkan, bunun en güzel ifadesidir (Kesici, 1995 s.250-251).

Nihayetinde 1995 yılında alınan bir kararla Kilis'in il statüsüne kavuşması şehrin durumunu etkilemiş, birçok kurum ve kuruluşların faaliyetiyle şehrin idari statüsü değişmiştir. Bugün 85 000 civarındaki nüfusuyla Suriye sınırına 5 km'lik mesafeye sahip Kilis stratejik öneme sahip bir yerleşme özelliğini korumaktadır.



Foto 8. Kilis Genel Görünüşü

** Dağlık alanların fazla olmadığı Kilis şehri Gaziantep platosunun eteklerine tutunmuş Suriye topraklarına doğru giderek alçalan bir yerleşmedir.*

İKİNCİ BÖLÜM

2. KİLİS KENT MORFOLOJİSİ

Kilis şehri sade bir topografya üzerinde güneye giderek alçalan hafif eğimli bir alanda kurulmuş daire formuna sahip organik yapıları bir şehirdir. Şehir günümüzdeki gelişimini organik yapıya borçludur. Kilis şehri Osmanlı-İslam şehrinin temel yapı taşları olan cami, çeşme, hamam üçlüsü etrafında gelişen bir merkez ve merkezi çevreleyen alanlardan oluşmuştur. Merkez birinci derecede yoğunlaşma alanı halindeyken bu yoğunluk çevreye doğru gidildikçe azalmaktadır.

2.1. Tarihi Coğrafyanın Kent Morfolojisi Üzerine Yansımaları

Yerleşmeler herhangi bir canlı gibi yaşam düzenine sahip bulunurlar. Yerleşme, tıpkı canlı varlıklardaki prensipler açısından, doğar, gelişir ve nihayet ölür. Ancak yerleşmenin yaşam süresi hemen bütün canlılarda olduğu gibi birbirinin aynı olmaz. Nitekim, canlılar dünyasında görüldüğü gibi, kimi bireyler herhangi bir hastalık sonucu veya kötü yaşam koşulları nedeniyle genç dönemde ölebildikleri gibi, kimi bireyler aynı koşullar içinde yaşadıkları halde öldürücü faktörleri yenerek yaşamlarını devam ettirebilirler. Hatta bazı bireyler yok olurken, diğerlerinin bu mücadelede gösterdikleri direnç ve kazandıkları bağışıklık o birey için yaşam şansının ve süresinin daha da uzamasına yol açabilir (Tunçdilek, 1986, s.1). Bir yerleşme birimi olan şehirler de farklı dönemlerde farklı durumlara maruz kalmış ve bu durumlar o şehri şekillendirmiştir. Kuşkusuz kent morfolojisini ortaya koyabilmek için Anadolu kentlerinin geçirdiği tarihi safhaları değerlendirip, bu değişen şartların nihayetinde çalışma sahası olan Kilis şehri kent morfolojisindeki etkileri ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Şehirlerin kuruluş ve gelişiminde en etkili olan faktör kuşkusuz mutlak ve izafi/göreceli lokasyonlarıdır. Mutlak lokasyon bir yerin yerkürede bulunduğu noktayı ifade ederken izafi lokasyon bir yerin mutlak lokasyonu dışındaki kısımlarıyla karşılıklı etkilenme içinde olduğunu anlamamıza yarar. Diğer bir deyişle mutlak lokasyon bir yerin “sit”i, izafi lokasyon ise bir yerin, sitin özelliklerini ifade eden “situasyon”dur. Bir yerin mutlak lokasyonu değişmez fakat izafi lokasyon zaman ölçeğinde birçok değişime uğrayacaktır. Örneğin Babil şehrinin önemini kaybetmesi izafi lokasyon özelliklerinin değişiminden kaynaklanır. Kilis şehri kuruluş ve gelişimini lokasyon özellikleri tayin etmiştir. Öncelikle bölgede birçok yerleşme kurulmuş bu yerleşmelerden bazıları yok

olmuş, bazıları ise fonksiyonlarının zayıflaması sebebiyle küçük birer yerleşme halini almışlardır. Tarihi çağlarda yerleşmeler genellikle güvenlik faktörü sebebiyle hakim bir tepe üzerinde kurulmaktaydı. Örneğin, Ravanda Kale yerleşmesi veya Resul Osman Kale yerleşmesi gibi. Fakat daha sonraları güvenlik unsurunun sağlanması, tehlikelerin ortadan kalkmasıyla beraber kale yerleşmeleri önemlerini yitirmeye başlamış, ulaşımın daha rahat yapıldığı düzlük alanlar yerleşim alanları olarak seçilmiştir. Yer seçiminde diğer hususlar ise su kaynaklarının ve verimli arazinin var olmasıdır. Kilis Resul Osman Dağı ve Kalles Tepeleri gibi yüksek sahalardan sağladığı su kaynakları ile yerleşmeye uygun alanlar ihtiva etmektedir. Diğer taraftan ticaret yollarına yakın bir konumda oluşu, Halep gibi bir ticaret merkezine 12 saatlik yürüyüş mesafesinde olması Halep'ten çıkanların veya Halep'e varmak isteyenlerin konaklama yeri olacaktır. İşte bu belirleyicilikler sebebiyle topografyanın gayet sade olması, verimli toprak örtüsü ve su kaynaklarının bulunması, ticari yöndende bir uğrak merkezi olması Kilis yerleşim merkezinin optimum şartları taşıyan bir yer olduğunu gösterir.

Şehirlerin ortaya çıkışı hususunda birçok teori ortaya atılmış olsa da Anadolu kentleşme olgusunun ilk boyutunu ticaret meydana getirmiştir. Bir bölüm içinde yer alan köylerin tüketim artışı köyler arası değiş tokuşa sebep olmakta ve bunlar arasında bir ticari akım başlamaktadır. İşte bu akımı organize edecek bir merkeze ihtiyaç olduğundan sadece tüketim fazlası veya üretim faktörü bu işi en iyi organize edecek çekirdeğe kente dönüşmesi için emir vermektedir. Ancak mevcut çekirdekler içinde hangisinin bu işlevi yükleneceği hususunu, yörenin coğrafi faktörleri belirler. Böylece kent oluşumu için görevlendirilmiş merkez diğerlerinden farklı olarak hızlı biçimde gelişimini sürdürür. Merkez şehirde değiş tokuşu düzenleyecek toplayıcı veya tüccar sınıfı ortaya çıkar, şehirleşme olgusunun temelini ticaret meydana getirmiş olur. Anadolu kentlerinin birinci boyutunu nasıl ticaret meydana getirmiş ise ikinci boyutunu idari güçlerle beraber din örgütünün meydana getirmiş olduğu görülür. Kent oluşumunda dinsel faktörlerin bu derece önde gelmesinin sebebi, yeni gelişmekte olan idareci sınıfın kent ve kır üzerindeki otoritesini bu yönde daha da pekiştirmek istemesinden kaynaklanmış olmasıdır. Böylece ilk boyut olan ticaret Anadolu kentlerinin kuruluş evresini açıklarken ikinci evre ise kentlerin kimlik ve kişilik kazanma evresidir (Tunçdilek, 1986, s.11). Kilis şehri de etrafındaki kırsal kesime bir değiş tokuş imkanı verdiğinden merkezi bir rol oynamış, coğrafi özelliklerinin el verdiği ölçüde gelişimini sürdürmüştür.

Kent, bütünü dahilinde dönemler boyunca oluşan fiziksel sürece bakılarak yapılan analizlerin, başka bir deyişle bütünü oluşturan yerleşim parçalarının oluşum evrelerinin incelenmesinin bütünü anlamada çok etkili olduğu görülmüştür. Bu işlem kent morfolojisini oluşturmak anlamına gelir. Kent morfolojisini ortaya koyabilmek için birçok bileşene ihtiyaç duyulur. Bu bileşenler o yerleşimin özelliklerini belirleyen kentsel cephe sistemleri, yerleşime açık ve kapalı alanların yoğunluğu, yerleşimin plan tipolojisi, sokak örüntüleri, düğüm noktaları gibi unsurlardır. Böylece kent morfolojisi olarak, sokak örüntüleri, bina formları ve ölçekleri, yerleşim dokusu, ticaret, endüstri ve diğer kullanımlar gibi kentin içinde barındığı fiziksel elemanlar üzerinde durulmuş olur. Diğer önemli husus ise kentin formunun zaman içinde geçirdiği evreler ve diğer yerleşimlerle kurduğu ilişkilerdir. Bu bağlamda ele alınması gereken önemli bir nokta da kentin fiziksel yapısının belirlediği sosyal yapıların çalışılması ve bunun karşılığında fiziksel formun ne tür bir sosyal yapı ürettiğini ortaya koymak olacaktır.

Başka bir ifadeyle şehir morfolojisi şehrin insan habitatu olarak çalışılmasıdır. Şehir morfolojisinde, şehrin evrimini oluşum yıllarından başlayarak sonraki değişimlerle beraber, çeşitli bileşenlerini belirleyerek ve de parçalara ayırarak incelerler. Şehir bireysel ve küçük grupların hareketlerinin bir araya gelmesidir. Kültürel geleneklerle yönetilirler ve de sosyal ve ekonomik kuvvetlerle şekillenirler. Şehir morfolojisi bu sosyal ve ekonomik etkilerin sonuçları üzerine yoğunlaşır. Binalar, bahçeler, sokaklar, parklar ve anıtlar morfolojik analizin ana elementleridir. Ayrıca bu elementler sürekli kullanılan ve zamanla değişim ve gelişmeye uğrayan organizmalar olarak düşünülürler. İnşa edilmiş yapılar çevrelerindeki açık alanlarla şekillenirler. Kentin dinamik durumunu ve de elementlerin birbirleriyle olan ilişkilerini analiz ederek çalışmalar yapılır.

Kilis'in şehrsel fonksiyonlarını kazanmaya başladığı XVI. yüzyıldan başlamak üzere XIX. yüzyıla kadar şehrin tarih şeridindeki durumunu ele alınmaya çalışılacaktır. Daha sonra diğer başlıklar altında kent morfolojisinin bileşenlerini ayrı ayrı ele alıp XIX. yüzyıl Kilis kent morfolojisi ortaya konulacaktır.

Çalışma sahası olan Kilis yerleşim birimi kuşkusuz sahip olduğu coğrafi özellikler sayesinde çok eski tarihlere gidebilir. Tarih şeridi içerisinde Kilis diye adlandırılan birçok yer aslında bugünkü çalışma alanımız içinde değildir. İlezi Bahçesi, Ravanda Kalesi, Resul Osman Kalesi mahalleri belki bir zamanlar Kilis yerleşmesini oluşturan yüksek yerleşme sahalarıyken güvenlikle ilgili tehlikelerin azalması, ulaşım

açısından daha avantajlı düz alanların varlığı, verimli toprakların ve su kaynaklarının bulunduğu Kilis seçilmiş ve hızla merkeziyet kazanmıştır. Kilis'te merkezi alan öncelikle bir su kaynağı etrafında oluşmuş (kastel/çeşme), daha sonra cami eklenerek şehirleşmenin ana unsurlarından olacak çeşme-cami ikilisi meydana getirilmiştir. Sonraki aşamalarda bu camii Cuma namazının kılındığı merkezi bir yer özelliğini üstlenmiş ve şehrin çarşısı bu alanda gelişim göstermiştir. Kilis'te Cuma camisi olarak gelişim gösteren merkezi konuma sahip Canbolad Paşa Cami olmuş ve çevresinde ise şehrin ticari fonksiyonunu üstlenen pazar ve bedestenler gelişmiştir. Dolayısıyla çalışma alanımız gereği XIX. yüzyıl ve bugünkü şehrin bulunduğu alanın coğrafi anlamda geçirdiği evrim ve bu evrim içerisinde kent morfolojisini ortaya koymak çalışmadaki ilk hedef olacaktır.

Bugün bile birçok tartışmaya konu olan, kır-kent sınırının ne olduğu, kırın nerede son bulduğu, kentin nerede başladığı hususu tespit edilmesi en güç işlerden birisidir. Acaba bugün bile tam manasıyla birlik sağlanamamış kent ölçütü Osmanlı Devleti zamanında ne idi?

Osmanlı'da bir yerleşme merkezinin şehir ya da kasaba olarak tanımlanabilmesi için bazı işlevsel özellikleri taşıması gerekir. İdari açıdan, yerleşmede bir sancak beyi ya da bir kadı bulunmalıdır. Pazar etkinlikleri, belgelerle ilgili vergilerin varlığıyla kanıtlanmalıdır. Çarşıya ilişkin belgeler, nüfusun önemli bir kısmının geçiminin tarım dışı uğraşlarla kazandığını kanıtlamaktadır. Nüfus açısından bakılırsa şehir, "400'den fazla vergi nüfusu olan yerleşme merkezleri" olarak tanımlanabilir. Hatta, "400-1000 vergi nüfusu olan yerleşmeler küçük şehir", "1000-3000 vergi nüfusu olanlar orta büyüklükteki şehir" ve "3000'den fazla vergi nüfusu olanlar da büyük şehir" olarak sınıflandırılabilir" (Gümüşçü, 2001, s.75).

Şehir ve kasabalar büyüklüğüne göre kapalı çarşı, bedesten, hamam, hastane gibi binalar yanında özellikle kasabaların en önemli yapısı, içinde Cuma namazı kılınan büyük camidir, buna birçok yerde "Ulucami" denilir. Yarı resmi mahiyette olan bu camiden başka halkın yaptırdığı mescitler kasabanın muhtelif mahallelerine dağılmış bulunur. Halbuki Ulucami aynı zamanda o yerleşmenin merkezi sayılır. Çok defa cami ile birlikte yapılmış çeşme, şadırvan, sebil, medrese hatta kütüphane gibi tesisler burada toplanır (Selen, 1954, s.76). Kilis'te de Canbolad Paşa külliyesi cami, çeşme, Mevlevihane, medreseden oluşan bir yapı topluluğu oluşturmuştur.

Osman Ergin’e göre; İslam fıkıhçıları şehri şöyle tanımlamışlardır. “Şehir, dini işlere bakan bir müftüsü olan kaza hakkına sahip bir kadısı olan yerdir”. Kimi Osmanlı kaynakları şehri “Cuma kılunur ve bazarı durur” yer olarak tanımlamışlardır. Gerçekten bir Cuma camisi Osmanlı şehirlerin ayrılmaz bir parçası olduğu anlaşılmaktadır (Gümüşçü, 2001, s.75). Cuma camisi ve Pazar o yerin merkeziliğini kanıtlayan unsurdur. Tarihi zamanlara göre şehir kriterleri çok fazla değişmiştir fakat değiş-tokuşun yapıldığı yer olma özelliği her dönem şehirler için geçerli olan bir özellik olmuştur.

Şehir küçük bir sahada, büyük nüfus kitlelerinin birlikte bulunduğu, geçimini temin ettiği yerleşmelerdir. Bulunduğu çevre içinde şehirleri yalnız olarak ele almamak gerekmektedir. Çünkü şehirler çevrelerinden ayrılmış izole edilmiş yerleşmeler değil, yakın çevre ve hinterlandları ile sıkı kültürel ve ekonomik ilişkileri bulunan insan topluluklarının yığılma sahalarıdır. Bu bakımdan denilebilir ki, bir şehrin büyüklüğü ve önemi; genellikle onun tesir sahasının, bilhassa iktisadi etki sahasının genişliği ve önemi ile orantılıdır. Şehirler aynı zamanda çevresindeki kırsal alanlardaki halkın ihtiyaçlarını karşılayan hizmetlere sahip bulunmaktadır. Hiçbir şehir kendi kendine yeterli değildir. Şehir, çevresindeki sahaların çeşitli hizmetlerin odağı durumundadır. Çeşitli hizmetleri ile şehir, çevresindeki sahayı dolaylı ve dolaysız olarak etkilemektedir. Bu hizmetler şehir dışında ne kadar uzaklara yayılır ise, şehrin önemi o derece büyüktür (Göney, 1977, s.1-3). Şehiri merkezi yer kuramına göre değerlendirecek olursak, şehrsel merkeziyet bir şehrsel yerde toplanmış merkezi fonksiyonların çokluğundan ve çeşitliliğinden meydana gelmiştir ve o yerde toplanan bir ya da birkaç ulaşım sistemine (şebekesine) dayanmaktadır. Bu da merkeziyetin, şehrsel yerlerin kırsal olmayan ve böylece de şehrsel yani imalat, depolama, ticaret ve idari karakterli ekonomik faaliyetlerin lokasyonu olduğunu vermektedir (Gottman, 1976, s.6-7). Buradan hareketle belirli bir küçük sahayı işgal etmiş olan şehrsel yer şayet kendini çevreleyen kırsal mekana hizmet vermiyor, etkilemiyor, onu tamamlamıyorsa oranın merkeziyet kavramı gelişmemiş durumdadır. Bu bağlamda Kilis, çevresindeki kırsal kesime sunmuş olduğu hizmetlerle merkezi konumdadır.

Memlûk Döneminde Azaz’a bağlı bir köy konumunda olan Kilis’in belirgin gelişmesi, Kanuni Sultan Süleyman döneminde Canbolad ailesinin buraya yerleştirilmesi ve Kilis’in bu aileye yurtluk-ocaklık olarak verilmesiyle hız kazanmıştır.

Ailenin reisi Canbolat Bey'in Kilis'te giriştiği imar faaliyetlerini, oğlu Canbolat Hüseyin Paşa şöyle açıklamaktadır:

“Kilis evvelce yalnız bir yerde Cuma namazı kılınan küçük bir yerdi. Bu nedenle de eski deftere köy diye kaydolunmuştu. Bu bakımdan resm-i bennak ve resm-i mucerred alınırdı. Babam Canbolad Bey Kilis'i tasarruf ederken burada cami (Canbolad Bey/Tekke Cami), tekke (Mevlevihane), üç hamam (Paşa, Koca/Hoca, Eski Hamam), iki kervansaray ve bezazistan (160 dükkanlı kapalı çarşı), iki pazaryeri yaptırmak suretiyle Kilis'i ma'mur etmiştir. Şimdi Kilis 6 yerde Cuma namazı kılınır bir kasaba olmuştur. Saadetli padişahın mübarek başı sadakası için Bennak ve Mucerred resimleri kaldırılarak yeni deftere kasaba olarak geçirilmiştir”(Bebekoğlu, 2008, s.18). Kilis'in şehir fonksiyonu kazanmasını sağlayan durum XVI. yüzyılda Osmanlı hakimiyeti ardından yapılan kamusal alanlardır. Bu yapılar şehrin en önemli kamusal alanlarını oluşturmuş ve şehrin cazibe merkezini meydana getirmişlerdir. Daha önce yer seçimi hususunu coğrafi şartlarının elverişliliğiyle açıkladığımız Kilis, beşeri yapılarında inşasıyla giderek merkeziyet kazanmıştır. Canbolad Bey'in külliye inşası ve ticari fonksiyonu üstlenen bedesten ve Pazar yerlerini inşa ettirmesiyle Kilis, Osmanlı şehirlerinde bulunan çeşme-cami-çarşı üçlüsünü tamamlamış ve hızlı nüfus artışıyla birlikte hızlı bir şekilde şehirleşmeyi sürdürmüştür. Bu yapılar şehirde XIX. yüzyılda da varlığını hissettirecek şehirdeki tüm cadde ve sokak sistemlerinin bağlandığı, ticari fonksiyonun yürütüldüğü ve sosyal açıdanda farklılıkları yaratan unsurlar olmuştur.

Kilis şehri 1519 yazımına göre 4 mahalleden oluşan 266 hane ve 1330 nüfusa sahip bir kasaba iken, 1590 yazımında Komisyon ve Konyalı'nın 6 mahalleye ulaşmış demelerine rağmen, Akis'in doktora tezinden taramalar sonucu bu tarihte sadece 5 mahallenin nüfus ve hane bilgilerine ulaşılmıştır. Sadece 71 yıl sonra kasaba iki kattan daha fazla büyüyerek hane sayısı 576 ve nüfus ise 2880 kişiye yükselmiştir.

Kıbeliye = Bugün Ayınönü-Mıhali Mahallesi (112 hane)

Meşşata ile Calciyan = Bugün Meşhetlik Mahallesi (149 hane)

Kızılca mahallesi = Bugün Karaali Mahallesi (116 hane)

Kana (Kına, Kanee) Mahallesi = Bugün Tekke Mahallesi (162 hane)

Sübbat veya Sibat Mahallesi = Bugün Nurettin Mahallesi (37 hane)

Çukurfasıl (Kastel) Mahallesi = (1536 yılı 21 hane) Bu mahalle 1536 yılı kayıtlarında yer alırken 1570 yılı kayıtlarında adından bahsedilmemektedir. Bu mahalle muhtemelen 1519 kayıtlarında yer alan Hacı Gökçe Mahallesi ile birleşerek Meşşeta

Mahallesini oluşturmuştur. Çünkü 1570 yılı kayıtlarında bahsi geçen iki mahalle bilgisine rastlanılmamakta, bunların yerine Meşşeta Mahallesi yer almaktadır.

Bu tarihlerde 3000 e yakın nüfusuyla Kilis Azaz'ın iki katından fazla nüfusa sahiptir. Kilis şehri bu tarihlerde topografyanın uygunluğu ve su kaynakları etrafında toplanmanın etkisiyle şekil itibariyle dairevi formu alıp, bu mahalleler çekirdek olmak üzere gelecek yüzyıllarda yeni mahalleler eklenerek şehirsel büyüme devam edecektir.

71 yıl içinde Kilis şehrinin nüfus bakımından iki kattan fazla büyümesinin sebebi Mercidabık Savaşı'ndan (1516) sonra Kilis'in Osmanlı Devleti'ne geçişiyle yapılan imar çalışmaları sonucunda şehir nüfusu bu derece artmıştır. Diğer bir sebep ise XVI. yüzyıl sonlarına doğru başlayan Celali isyanları ve sosyal bozulmalar neticesinde, kırlara göre daha güvenli sayılabilecek şehrin, nüfusunun artışına sebep olmuştur.

Yine 1519 ve 1590 tarihli iki yazım defterinde Kilis'in 1519 da nüfusu 1300 civarındadır. O zaman adı "Hamam-ı Atık" olan Eski Hamam ile, bir boyacı dükkanı (yıllık vergisi bin akçe), bir meyhane (bu gayrimüslim nüfusun olduğuna işaret eder ve yıllık vergisi bin beş yüz akçe), bir sipahi pazarı ile (sipahi pazarının oluşu merkezi bir yeri ifade eder ki bu da şehirleşmenin göstergesidir) bir yağhane (mahsere), Cuma namazı kılınabilecek iki cami (Ulucami veya Pirlioğlu veya Alacacı) mevcuttur (Komisyon, 1998, s.43).

Kilis şehri hakkında XVII. yüzyıla ait bilgileri ise Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde bulmaktayız. Çelebi şehirde; 7 medrese, 11 mektep, 9 eşme, 11 kargir han, 2170 dükkan, 3 hamam olduğunu dile getirir. Ayrıca 40 kahvehane, 7 tekke olduğunu da belirtir. Bu bilgileri veren elebi Kilis'in nüfusunun 20 bin olduğunu söyler. Bu yüzyıl rakamları bir önceki yüzyıl rakamlarıyla karşılaştırıldığında aşırı şekilde nüfusun arttığını görürüz. Burada akla ilk gelen şey nüfusun abartılı şekilde gösterildiği olabilir. Fakat eğer bu rakam doğruyu yansıtıyor ise şehrin çok hızlı büyüme gösterdiğini söyleyebiliriz. Bu kadar aşırı nüfus artışı muhakkak ki şehrin göç aldığının bir göstergesidir. Nüfusun o denli artmasına rağmen elebi şehrin 5 mahallesinin bulunduğunu söyler. Nüfusun son derece artması fakat mahalle sayısının aynı kalması bize, mahallelerin alan itibariyle büyümüş olabileceğini açıklar veya mahalle içindeki boşluk alanlar tamamen kullanıma açılmış olabilir.

XIX. yüzyıla gelindiğinde, şehrin yapısal özellikleri daha da değişmiş, şehir daha kompleks bir hale gelmiştir. Bu yüzyılda nüfus 20 binlerde seyretmiş ve mahalle sayısı 32'ye yükselmiştir ayrıca dairevi formunu da yine muhafaza etmiştir. Kilis şehri

Ortadoğu şehir tipinin özellikleri yanında bölge ile fiziki manada da olsa uyum sağlamış olan Osmanlı şehir yapısının özelliklerini de taşır. Bu yapıda şehir merkezi, cami, han, hamam ve pazaryerleri tarafından temsil olunmaktaydı.

Pazaryerleri ve hanlar caminin hemen yanında yerini alır, aynı dalda üretim yapanlar ve satıcılar, bir çarşıda bulunurdu. Bu esnaflar önemlerine, dinsel hizmetlerine göre camiden şehrin kapılarına doğru sıralanırdı (Ergenç, 1994, s.48).

Ortadoğu kentlerinde büyüme, içerden yoğunlaşma ve kent dokusundaki boşlukların (imar edilmemiş alanlar ve mezarlıklar) doldurulması, dışarıda ise kent yerleşim alanının genelde dış mahalleler biçiminde yayılmasıyla gerçekleşti. Bu ikili süreç kentten kente değiştiği gibi, çoğunlukla aynı kent içerisinde ikisi birden de yaşandı (Raymond, 1995, s.30-31). Kilis şehrinde de bu iki sürecin aynı anda yaşanmış olması mümkündür. Şehrin nüfusu arttıkça boş alanlar değerlendirildikten sonra bu da kafi gelmeyince yeni mahalleler eklenmek suretiyle şehir dışarı doğru genişlemiştir. Dış mahallelerin alansal olarak merkezdeki mahallelere göre daha büyük oluşu şehrsel büyümenin en güzel kanıtını oluşturur.

XIX. yüzyıl Osmanlı kentleri mekan organizasyonu özellikle ekonomik koşullara bağlı olarak değişim göstermiştir. Bu yüzyılda Avrupa sanayileşmiş ve kendine pazar aramaya başlamıştı. Böylece Osmanlılar üzerinde dış etkiler ağırlığını hissettirdi. 1740 kapitülasyonları ve özellikle 1838 İngiliz Ticaret Anlaşması'ndan sonra, bir açık pazar haline gelmiştir (Tekeli, 2010, s.46). Osmanlı ekonomisi aslında bağımlı bir hizmet ekonomisine dönüşmüştür. Bu ekonominin gelişmekte olan modern tabakası, üretken sektörle (tarıma dayanan geleneksel altyapı), yeni düzenden yararlanan ve Avrupa sermayesinin temsilcilerinden oluşan üst tabaka ve hızla gelişmekte olan yerel bir orta sınıf arasında aracılık işlevi görüyordu (Karpat, 2010, s.163).

Sanayide olan çökme Osmanlı İmparatorluğu'nun batı pazarlarına açılması, geleneksel ticaret yollarının ve fonksiyonlarının değişmesi ile mekan organizasyonunda da önemli değişimler olmuştur. Anadolu şehirleri böylece XVI. yüzyılın feodal dönem üretim fonksiyonlarını ve coğrafik ihtisaslaşmalarını kaybederek yalnızca dağıtma ve toplama fonksiyonları olan ticaret şehirleri haline geldiler.

Şehir morfolojisini etkileyen diğer hususlar ise deprem gibi doğal afetler veya yönetimin değişimi, işgaller, kıtlık gibi unsurlar olmuştur. 1738, 1807, 1821 yıllarında sonuncusu daha şiddetli olmak üzere depremlerle sarsılmıştır.

1839 yılında yönetim durumunda bir değişim gözlenmektedir. Müftünün başkanlığında bir ilçe meclisi kurulmuştur. Her türlü işlerde yetki bu meclise aitti. Yönetim, yargı gibi her konuda kesin karar bu meclisindi. Kararlar objektif kurallardan ziyade meclisin kendi takdirine bağlı bulunuyordu (Komisyon, 1998, s.60).

1869 yılına gelindiğinde Ortadoğu’da çok önemli bir değişime tanık olmaktadır. Bu değişim Süveyş Kanalı’nın açılmasıdır. Bundan sonra, rakipsizliğini belkide binlerce yıl sürdüren, Orta Asya-Avrupa karayolu köprüsünün önemini yitirmesi süreci başlamıştır. İpek Yolu’nun değişmesi üzerine zamanla Kilis’teki Bedesten Külliyesi de harabeye dönecektir. Bu olay birçok Anadolu şehrinde olduğu gibi Kilis şehrinin de ekonomik yaşamını etkileyecek en önemli kilometre taşı olacaktır. Nihayetinde XVI. yüzyıldan bu yana çok hızlı büyüyen şehir XIX. yüzyıl sonlarına doğru coğrafik şartların değişimiyle durgunluk dönemine girmiştir.

Çeşitli kaynaklarda XIX. yüzyıl da Kilis’ten şöyle bahsedilmektedir: Vital Cuinet’e göre şehirde 47 cami, 12 mescit, 4 tekke, 24 medrese, 3 kilise, 5 hamam, 740 dükkan bulunduğu belirtilirken, Kamusu’l-A’lam’da bu sayı 37 cami, 8 medrese, 1454 dükkan, 7 han, 11 fırın, 120 kumaş atölyesi, 15 kahvehane, 1 eczane ve 4100 ev olduğunu zikreder. Kilis’te çevresinin en önemli ürünlerinden olan zeytin, buğday, susam gibi ürünleri işleyen mahsere ve değirmenlere de rastlanmaktaydı. XIX. yüzyıl Kilis şehrine bakıldığında, ticari fonksiyonun ulaşımına bağlı olarak hala etkin rolünün olduğunu, şehirde tarıma dayalı küçük sanayi tesislerinin olduğu ve önemli büyüklükteki nüfusuyla merkezi konumda yer aldığı görülür.

2.2. Kent Dokusu ve Biçimi

Türk-İslam şehirleri özelliğine sahip Kilis kenti genel özellikleri bakımından Osmanlı şehir tipini yansıtmaktadır. Kent dokusu da bu geleneğe bağlı olarak şekillenmiş olur.

Kilis, coğrafi konumunun ve ikliminin yaşamaya elverişli olması ve bereketli topraklara sahip oluşu nedeniyle tarihin her döneminde aralıksız iskân edilmiştir. Kent yaşadığı yangınlar, seller ve işgaller dolayısıyla birçok kez yeniden yapılanmış olmasına rağmen eski kent merkezi günümüze kadar kullanılagelmiştir. Günümüzde merkez ve merkezi saran mahallelerde yoğun bir yapılaşma görülmektedir. Kilis’in eski mahallelerinde bulunan ve yıllar boyunca geçirdiği değişimlerle belli bir mimari karaktere ulaşmış sokaklar gerek sokak-ev ilişkisi gerek sokak boyunca devam eden

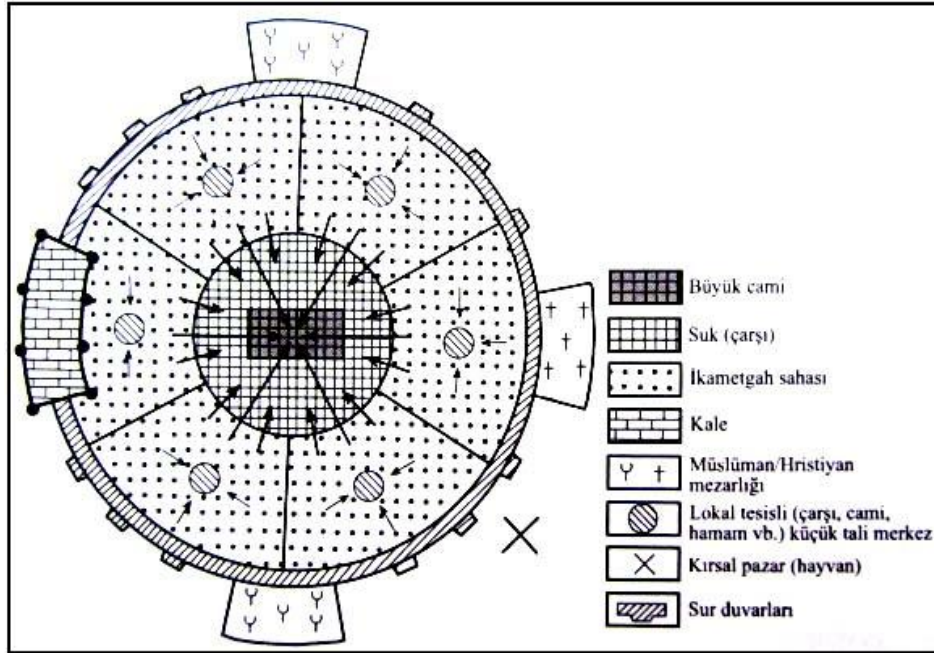
daralmalar-genişlemeler ve gerekse sokakların kesişme noktalarında meydana gelen birbirinden farklı perspektiflerle ilginç bir kent dokusu meydana getirmektedir.

Osmanlı şehirleri mahallelerin birbirine eklenmesi ile oluşup, mahalle merkezinde bir caminin, zaviyenin veya birlikte yaşama ihtiyacı duyan aynı meslek mensupları veya aynı inanç ve gelenek sahiplerinin evlerinden oluşan bir ünedir. Ancak Osmanlı şehirlerinde dinsel ve etnik guruplar arasında katı bir ayrılma ve içe kapanma yoktur. Bu nedenle, mahalleler arasında yüksek duvarlara ve demir kapılara gerek kalmamıştır (Ergenç, 1994, s.50-51).

Osmanlı şehirlerinde en önemli unsur su kaynağı (çeşme) olmuştur. Daha sonra bu çeşme etrafında dini tesisler inşa edilmiş ve bu alanlar dini fonksiyonlar üstlenmeye başlamıştır. Daha sonra ise bu fonksiyonel saha etrafında ticari faaliyetler başlamış ve çarşı, pazar gelişim göstermiştir. “Cami, bedesten ve imaret Osmanlı şehir planına hakim unsurlardır. Bu alanı çarşı mahallesi olarak tanımlamak mümkündür” (Faroqhi, 2004, s.570). Bütünyle şehrsel alanın %15-20 sini oluşturan bu alan ekonomik faaliyetlerin en büyük bölümünün yapıldığı yerdir (Cansever, 1997, s.65). Şehre yönelen yollar burada sonuçlanır ve aralarında düzenli bir bağlantı vardır. Bu odak noktası aralarındaki yerler, ekonomik etkinliklere sahne olan çarşı ve pazar yerleri ile doldurulmuştur. Şehrin asıl merkezini bedesten oluşturmaktadır. Etrafında ise hanlar bulunmaktadır. Hanlar sadece geceleme ihtiyacını karşılayan yerler değil, aynı zamanda ticari işlevi de olan yapılardır. Çoğunlukla şehrin büyük cami ya da camilerden bazısı da merkezde yer almıştır. Bu merkezden diğer odak noktalarına doğru bir yayılma göze çarpar. Yayılmanın eksenini de bedestenden başlayan ve uzun çarşı denilen geniş cadde oluşturur. Uzun çarşı şehirde üretilen her türlü mal ve hizmet erbabının bulunduğu kesimdir. Uzun çarşıya açılan sokaklarda her biri ayrı iş kolunda hizmet sunan esnaf örgütleri yer alır. Esnaf çarşılarının şehir planındaki yerini camiye göre değil, bedestene göre açıklamak ihtiyacı vardır. Bedesten büyük tüccarların bulunduğu ve transit ticarete konu olan malların alınıp satıldığı kapalı pazaryeridir. Şehirde ülkeler ve şehirlerarası pazar için üretim yapan sanat dallarının bedestene yakın bulunması, onları bu ana uğraşı dallarına katkısı olan dalların izlemesi, sırasıyla akarsuya ya da başka özel isteklere ihtiyaç duyan iş kollarının şehir içinde, bu ana odak noktasına göre yer alması, Osmanlı şehirlerinin çarşı ve pazar düzenidir (Alsaç, 1993, s.21).



Foto 9. Kilis'te Ticari Fonksiyona Sahip Bir Çarşı (Kiliskultur.net)



Şekil 1. İslam Şehri (Dettman, Aktaran: Tolun Denker, 1976, s.41)

Topografyanın sade olduğu alanlarda şehirler dairevi formda gelişim gösterirler. Şehir içi ulaşım açısından motorlu araçların henüz bulunmaması dairevi şeklin oluşmasında rol oynamaktadır. Dairevi şeklin vermiş olduğu avantajla şehrin merkezine her yerden hemen hemen eşit mesafelerle ulaşım sağlanabilmektedir. Osmanlı kentleri genel yapısı şekilde de görüldüğü gibi, merkezi oluşturan yapı büyük cami olup çevresi dairevi şekilde çarşı ve pazarla kuşatılmıştır. Bu alan şehrin cazibe merkezini meydana getirir. Merkezi alan dışında lokal ölçüde merkez oluşturan alanlar ise diğer cami

alanları, hamam veya ikinci derecede çarşıların bulunduğu tali merkezlerdir. Şehir çevresindeki mezarlıklar ise şehrin adeta sınırını çizen unsurlar olmuştur. Kilis şehride bu yapıya uymaktadır. Özellikle topografyanın sade oluşu şehir içi ulaşımın rahat yapılmasını sağlamıştır. Bu sayede şehir dairevi formu almıştır. Dairevi formdaki şehrin merkezini Canbolad Paşa Cami, pazar işlevini üstlenen büyük meydan ve bedesten oluşturmaktadır. Merkezi oluşturan bu büyük cami ve çarşının etrafını sarmış konut alanları ve konut alanlarının içlerine serpilmiş lokal ölçüdeki fonksiyonel alanlar yer almaktadır.



Foto 10. Anıtsal Canbolad Paşa Cami ve Pazar İşlevindeki Geniş Alan (Kiliskultur.net)

** Şehrin merkezi konumunda olan cami önündeki alanla da pazar fonksiyonuna bürünmüş bir yapıdır.*

Şehirlerde ticaret bölümleri, konut bölümlerinden genellikle ayrıdır. “Orta Çağ ya da erken modern dönem kentlerinde dükkanlar, işlikler ve yaşam alanları tek bir yapının farklı kısımlarını oluştururken Osmanlı kentlerinde iş ve ticaret merkezi hanlarda kalan sınırlı sayıda kısa süreli konuk dışında geceleri boşalırdı” (Faroqhi, 2004, s.70). Başka bir anlatımla burada çarşı selamlık, ikamete ayrılmış mahalleler ise haremlik olarak karşımıza çıkmaktadır (Tamdoğan-Ebel, 2000, s.398). Kilis’te

şehirleşmenin başladığı XVI. yüzyılda iş ve ticaret merkezleri ile konut alanları aynı sahalarda yer almış olmalı, fakat daha sonra nüfusun artışı ve ticaret hacminin genişlemesiyle birlikte şehirde bir ihtisaslaşma oluşuvermiş artık konut alanları ile ticaret sahaları birbirinden ayrılmıştır. Dolayısıyla XIX. yüzyılda Kilis şehrinde konut alanlarıyla iş ve ticaret merkezleri birbirinden ayrı durumdadır. Bu durum şehir yerleşme alanlarında ikiye bölecektir. Ticari merkeze yakın alanlardaki konutlar genellikle ticaretle uğraşan veya zanaatkar kesmin bulunduğu alanları meydana getirmiş. Örneğin, Tekke, İnnablıkütah, Büyükkütah, Meşhedlik, Debbaghane mahalleleri bu ticari merkezlerde çalışan insanların konaklama alanlarını oluşturmuştur. Ticaret merkezinden uzak mahallelerde ise genellikle tarımla uğraşan nüfus ikamet etmekteydi. Örneğin Bölük, Mollahamit, Abdioymağı, Ebulüla mahalleleri genellikle tarımla uğraşan nüfusun ikamet ettiği alanlar olmuştur.

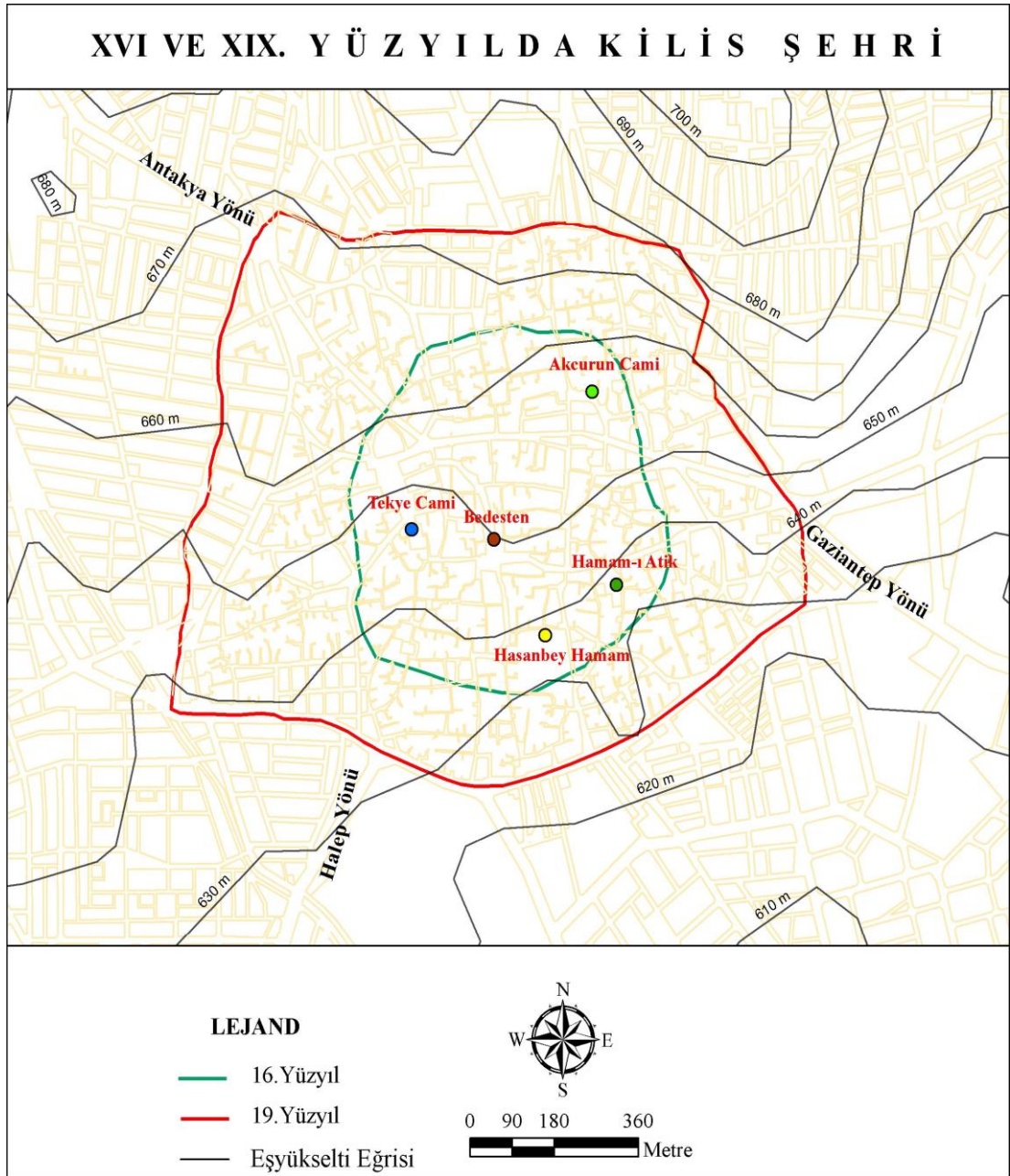
Şehirlerde planlanmış bir meydan yoktur. Açıklık mescidin ve çeşmenin çevresinde ya da pazarlarda kendiliğinden oluşmuştur. Örneğin, Kilis'te Canbolat Paşa camii önündeki meydanlık alan pazar fonksiyonunu üstlenecektir. Diğer taraftan Tuğlu Hamamı, Koca/Hoca Hamamı, Ulu Cami, Aynönü Kasteli, Fellah Kasteli önlerindeki meydanlık alanlar kamusal işleve sahip olan bu yapılar önünde oluşmuştur. Bu alanların bazıları önemli pazar fonksiyonunu üstlenirken bazıları ise lokal ölçüde pazar fonksiyonu üstlenmiştir. “Cami avluları ve çeşme meydanları dışında, şehir sokaklarında ağaç bulunmaz, şehir yeşili evlerin avlularında kendini bulur” (Kuban, 1965, s.70). Kilis gibi yazları sıcak geçen bir yerde avlularda bulunan ağaçlar gölgelik olarak işlev görmekteydi. Ayrıca ağacı mahremiyeti koruyucu bir unsur olarak nitelendirebiliriz. Avlularının ağaçlarla süslendiği evler genellikle dış mahallelerde yaygın olarak görülmekteydi. Nitekim merkeze yakın mahallelerde genellikle ticaretle uğraşan insanlar yaşamaktaydı. Örneğin merkez mahalleler olan Tekke, İnnablıkütah, Büyükkütah, Meşhedlik, Debbaghane mahallelerinde avlulu evler daha az olup konak tipi evler yaygın durumdadır. Diğer taraftan dış mahallelerde ise tarımla uğraşan insanlar toprak kültüründen evlerinde dahi kopamayıp sıcak yaz aylarında gölgelik yaratan ağaçları avlularında yetiştirmişlerdir. Mollahamit, Abdioymağı, Ebulüla, Bölük, Aşıt, Zahter, Deveciler, Şıhabdullah mahallelerinde avlulu evler yaygın olarak görülmekte ve bu avlularda da çeşitli türde ağaçlar yer almaktadır.



Foto 11. Tarihi Kilis Evi Avlusu (Savaşçioğlu, 2008)

** Tarihi Kilis Evleri fonksiyonel kullanıma sahip bir niteliktedir. Yeri gelip bir depo, yeri gelip küçük bir imalathaneye dönüşüveren ağaçlarlar ve çeşitli çiçeklerle süslü bir alandır.*

Kilis şehrinin teşekkül ettiği devrede mevcut olan kısmını, diğer bir değişle çekirdek sahasını belirlemek zor olmakla birlikte tarihi cami, çeşme, han, hamam gibi eserlerin bugüne ulaşan kitabelerindeki tarihlerden hareketle kabaca da olsa, bu mümkündür. XVI. yüzyıl sonunda 600 civarında hane ve 100 kadar dükkanın yer aldığı 5/6 mahalleden oluşan Kilis, klasik doğu şehirlerinde olduğu gibi bir merkez cami, han, hamam ve dükkanların bulunduğu bir çarşı etrafında kümelenmiş durumdaydı (Kesici, 1995, s.252). Sözü edilen devrede şehrin, bugün de en önemli alış-veriş merkezi durumunda olan Kadı Cami ile Sabah pazarı çevresinde teşekkül ettiğini ve bugünkü Büyükkütah, İnnaplıkütah, Tabakhane, Hakverdi ve Hacıilyas mahalleleri ile Meşetlik mahallesinin bir kısmı, Tekye mahallesinin doğu yarısı, Ketenciler, Tırıklı ve Karaali mahallelerinin güney kısmından oluşan oval şekle sahip bir yayılım gösterdiği sanılmaktadır. Daha sonraki yüzyıllarda topografik bir engelin bulunmamasına bağlı olarak her yönde gelişmeye devam eden Kilis şehri XIX. yüzyılda dairevi şeklini korumaya devam edecektir. (Bkz. Harita 4)



Harita 4. XVI. ve XIX. Yüzyıl Kilis Şehri

XIX. yüzyılda şehre bakan bir kimse muhtemelen şu manzaralarla karşılaşmaktaydı. Resul Osman Dağı eteklerinden başlayan şehir güneye doğru uçsuz bucaksız düzlükleri, hafifçe Halep'e doğru alçalan düzlükleri süslemekte, düz toprak damların adeta zeminle bir basamak oluşturduğu, bu düzlükler arasında uzanan minareler ve her evin avlusundan uzanan ağaçlar arasında anıtsal yapıların kubbeleri ve nihayet kütleli büyüklükleriyle tarihe şahitlik etmiş yapılar cömert Anadolu topraklarının eşsiz güzelliklerine bir kat daha güzellik katmaktaydı. Taş mimarinin

hakim olduğu şehir, organik bir dokuya sahiptir. Dar sokaklar, taş duvarlar, içe dönük avlulu evler ve anıtsal yapılar şehir dokusunu oluşturmaktadır.

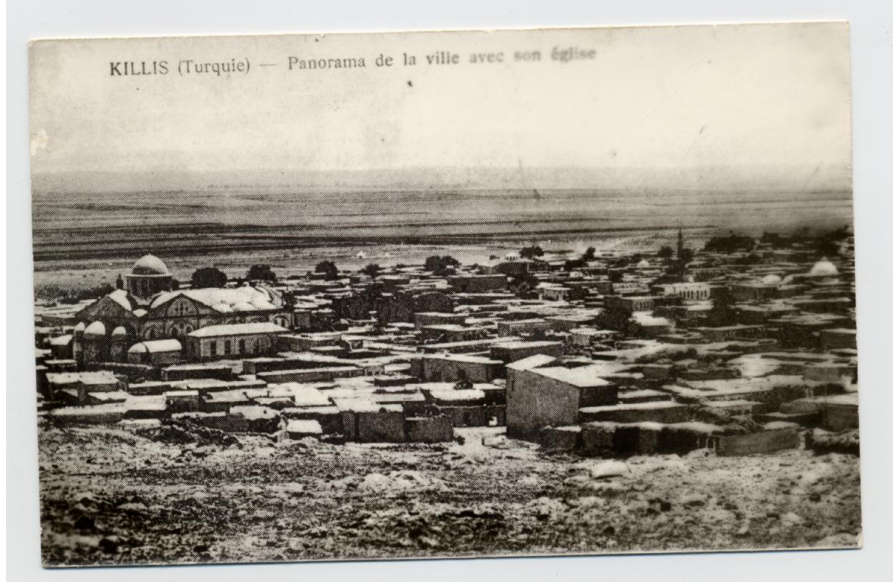


Foto 12. Kilis Şehri Genel Görünüm

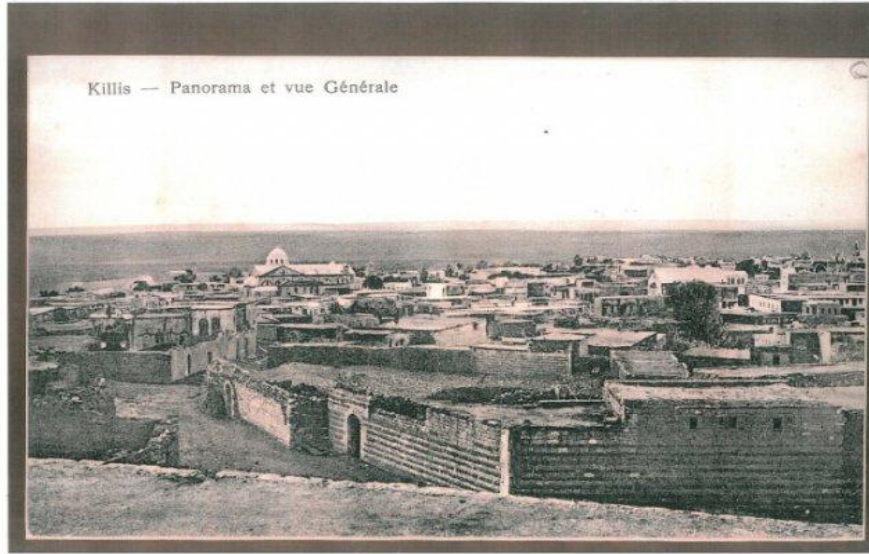


Foto 13. Tarihi Kilis'ten Bir Görünü

** Tarihi Kilis şehri genellikle düz damların yaygın olduğu yer yer anıtsal yapılarla çeşitlilik kazanan manzarasıyla önemli bir ticaret şehriydi.*

Şehir dokusunu oluşturan en önemli unsurlardan biri olan evler ise Kilis'te iklim özellikleri ve kültürel yaklaşımların etkisiyle biçimlenmiş olarak, dışardan pek fark edilmeyecek şekilde, yüksek duvarlarla çevrili olup; sokak veya çıkmaz sokaktaki kapıdan girilince geniş avluların etrafında konumlanan mekanlar olarak

düzenlenmişlerdir. Evliya Çelebi seyahatnamesinde Kilis evlerinin bir kaleyi andırdığını dile getirmiştir.



** Kilis'in bir kalesi yoktu fakat kale duvarı gibi yükselen evlerin taş duvarları şehre bir kale görünümü kazandırmaktaydı.*

Foto 14. Kale Duvarları Gibi Yükselen Kilis Evleri (Savaşçioğlu, 2008)

Evlerin, üretim, kültür ve ticaret yapıları ile bir arada, birbiriyle yakın ilişki içinde, aynı yapı toplulukları arasında yer almaktadır. Yapı toplulukları genellikle büyük yapı bütünlükleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Hatta evlerin avluya dönük cephelerinden dolayı kapalı olan dış çeperleri komşu yapılarla bitiştigi ve komşu da kendi avlusuna baktığı için, evlerin dış cephe çizgisi yok olmakta; yapı topluluğunu oluşturan bazen 100'e yakın parsel birbirine yapışık olduğundan yapı topluluğu yekpare bir bütün olarak durmaktadır. Yapı topluluklarının bu kadar büyük olmasına olanak veren şey, topluluğun içlerine doğru kıvrılarak ilerleyen çıkmaz sokak sayısının çokluğudur. Çıkmaz sokaklar şehir dokusunun en vazgeçilmez unsurlarından olup, çıkmaz sokaktan giriş yapılan evlerin sayısı sokaktan giriş yapanların iki katına yakındır (Bebekoğlu, 2008, s.135).

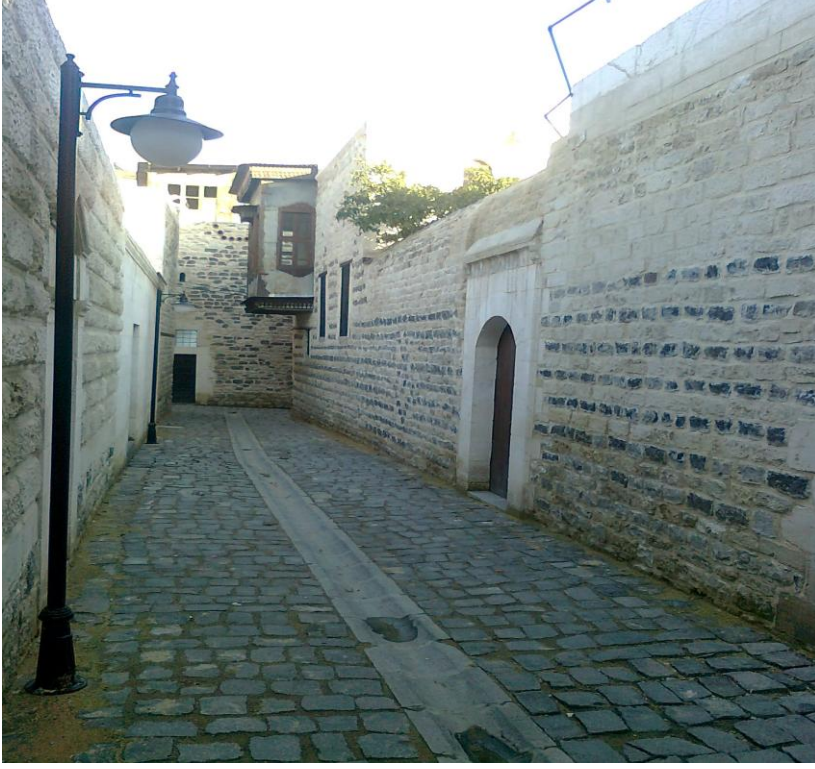


Foto 15. Kilis'te Dar, Çıkamaz Sokak



* Daha çok iklimin etkisiyle ortaya çıkmış dar, çıkamaz sokaklar şehir dokusunu oluşturan unsurlardan en önemlilerindendi. Çıkamaz sokaklar bir yaprağın damarları gibi görünüm arz

Foto 16. Kilis'te Dar, Çıkamaz Sokaklar (M.Salihoğlu etmektedir.

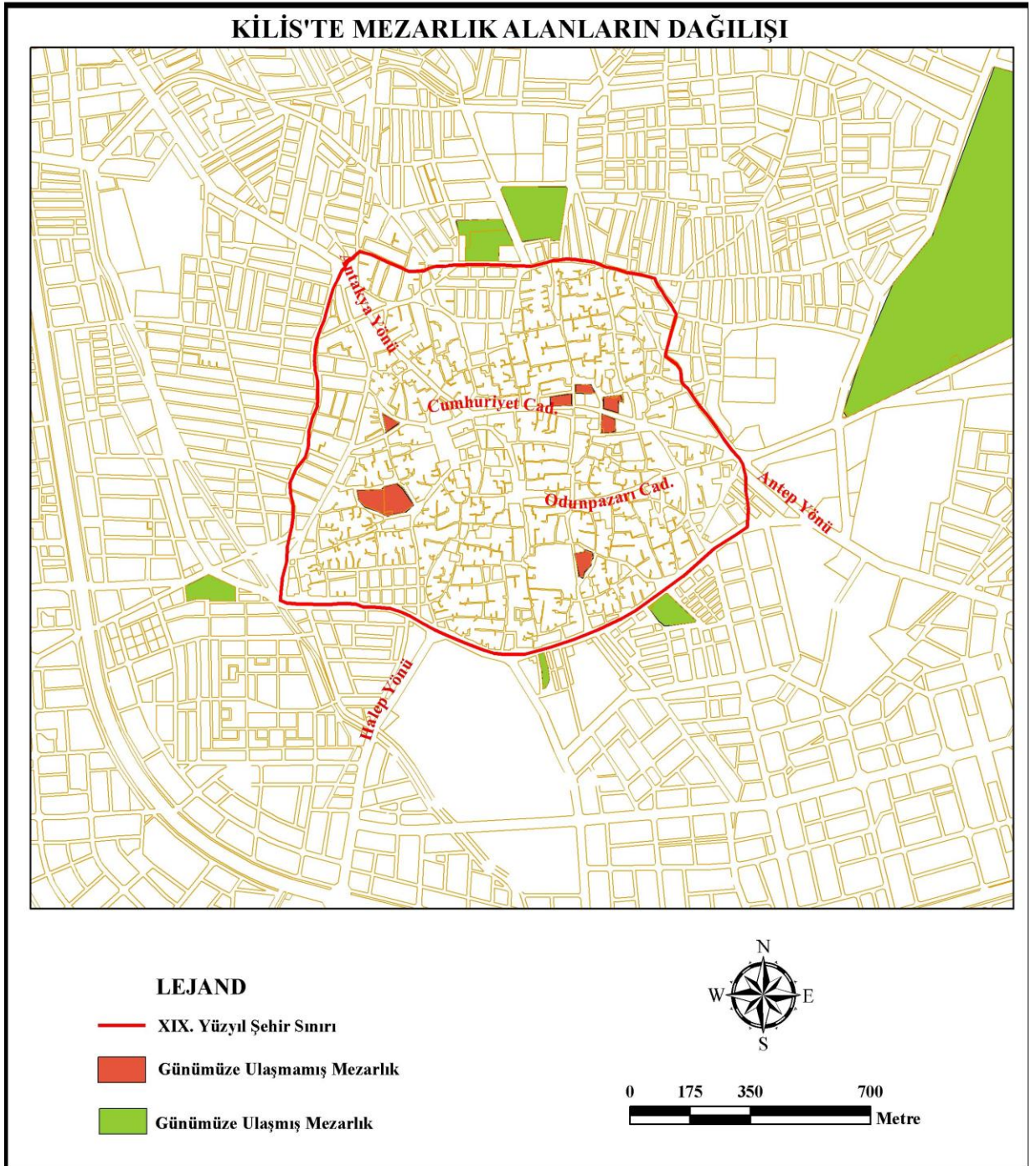
Osmanlı şehirlerinde önemli yere sahip olan bedesten XIX. yüzyılda Kilis'te bugün Sabah pazarı olarak bilinen alandan Arasa çarşısı boyunca uzanan alanda idi. Bedestenin bu alanda bulunması, hemen yakınında bulunan Canbolat Paşa (Tekye) ve Ulucami, Paşa hamamının da bu alanda yer almasıyla cami-bedesten(çarşı)-hamam üçlüsü tamamlanmıştır ve böylece şehrin en merkezi yerini oluşturmuşlardır. Diğer hamam, cami ve anıtsal yapılar ise ikinci derecede öneme sahip merkezi alanları meydana getirmişlerdir. Bugün Cumhuriyet Meydanı olarak bilinen Canbolat Paşa (Tekye) Caminin önündeki alan XIX. yüzyılda pazar görevini üstlenmekteydi. Osmanlı kentlerinde şehir içi boşluklar plansız olarak ya bir cami ya da bir hamam gibi merkezi yapıların çevresinde gelişmiştir. Örneğin; Tuğlu hamamı, Koca/Hoca hamamı, Eski hamam çevresindeki büyük boşluklar, Aynönü Kastelinin (çeşme), Kurdağa Kastelinin (çeşme) önünde yer alan büyük boşluklar buna en güzel örnekleri oluşturur. Kilis'te bu tür merkezi alanlardaki boşluklarda ticari fonksiyonlar üstlenebilmiştir. Şehirde genellikle ticaret sahaları ile konut sahaları ayrılma eğiliminde olup, bunun sonucunda alanların gece-gündüz nüfus yoğunlukları arasında farklar meydana gelmiştir. Ticaret sahaları gündüz nüfus yoğunluğunun aşırı yükseldiği, gece ise yoğunluğun son derece azaldığı yerleri karşımıza çıkarmıştır.



* Şehrin merkezi konumunda olan 19. Yüzyılın en büyük camisi etrafındaki boşluk pazar görevini üstlenerek ticari fonksiyon kazanmıştır. Bu pazar genellikle günlük tüketim malzemelerinin pazarlandığı bir alanı oluşturmaktadır.

Foto 17. Eski Pazar (Bugün Cumhuriyet Meydanı)

Çalışma sahamızda şehri sınırlayan unsurlardan biri mezarlıklar olmuştur. Çalışmada eski mezarlık alanlarını çeşitli kaynaklardan tespit ederek önce XVI. yüzyıl şehir sınırı çizilmiş, daha sonra hala bugünde mevcut olan eski mezarlık sahalarından yararlanılarak XIX. yüzyıl şehir sınırı çizilmiştir. XVI. yüzyıla kadar kullanılan mezarlık alanları zamanla yerleşime açılmış şehir genişlemiştir. Örneğin, Bölük mahallesinde Kartalbey İlköğretim Okulu inşası sırasında bulunmuş kemikler buranın eski mezarlık olduğunu göstermektedir. Bugün tamamen yerleşme alanı olmuş eski kaynaklardan tespit ettiğimiz bazı mezarlık alanları belirlendiğinde dönemler bazında şehrin sınırları çizilmiş olur. Bu alanlar şehrin dört bir tarafını çevirerek şehir sınırını oluşturan unsurlar olmuştur. Bugün bile bu eski mezarlık alanlarının etkisi hala şehirde hissedilmektedir. Örneğin, eski sanayi bölgesinde, Mercidabık caddesinin güney kısmında uzanan eski mezarlık hala şehir içerisinde bir boşluk meydana getirmiş, yerleşmeleri kesintiye uğratan bir unsur olmuştur. Yine XIX. yüzyılda inşa edilmiş Tekke civarında, İmam Hatip Lisesi civarında yer alan eski mezarlık şehrin güney batısını sınırlandırmış durumdaydı. Şehrin kuzey doğusu da mezarlıklarla sınırlanmış bir durumdaydı. Bu alanlar XIX. yüzyılda şehrin dış çizgisini oluşturmaktaydı. Günümüzde bile bahsi geçen bu alanların çoğu şehir içerisinde kalmış boşlukları temsil etmektedir. Böylece mezarlık alanlar şehir dokusunu uzun süre etkileyen ve şekillendiren unsurlar olarak çalışma sahamızda yerini bulmuştur (Bkz. Harita 5).



Harita 5. Kilis'te Mezarlık Alanları

Kilis şehri özeysel kent niteliği taşımaktadır. “Özeysel yer olarak kentler özellikle sanayileşmemiş bölgelerde yer almaktadır bu tür kentlerin, büyüklüklerine göre oldukça görkemli sayılabilecek alışveriş merkezlei ya da toptan satış bölgeleri vardır; buradaki dükkanlar çevrelerindeki bölgelerle yapılan ticaretten beslenir. Yalnızca ticari değil, toplumsal ve dinsel işlevlerde özeysel yerleri destekler” (Harris-

Ullman, 2002, s.58-59). Kilis şehrinde de merkezi kısımda iş ve ticaret merkezleri, dini alanlar halkası yer almaktadır. Bunun etrafında konut sahaları ve konutların bitiminden itibaren bağ, zeytinlik ve bahçeler yer almaktaydı. Halk şehirde yaşayıp gününbirlik bağ ve bahçelerinde çalışıp tekrar şehre dönüyordu. Şehir yakacak ihtiyacını da muhtemelen zeytin odunu ve bağ kütüklerinden karşılıyordu. Şehrin bağ ve zeytinliklerle çevrili olması, Kilis'e ayrı bir güzellik katmaktaydı. Böylece Her mevsim yeşil kalan zeytin ağaçları ormanlık arazinin az olduğu Kilis'e farklı bir görünüm kazandırmıştır. Yerleşme mahallerinde ise birçok çeşmenin (yerel dilde kastel) varlığı göze çarpmaktadır. Bugün bile hala birçoğu kullanılmakta olan bu kastellerin (çeşme) suları Resul Osman Dağından ve şehrin batısında bulunan Kalleş tepesinden çıkarılarak yeraltı mecraları yoluyla şehre getiriliyordu (*Kasteller için Bkz. Harita:10*). Halk bu suları içme suyu olarak kullanmakta, hemen hemen her evde bulunan kuyulardan ise kullanım amaçlı yararlanmaktaydı.



Foto 18. Şehir Bitiminden İtibaren Başlayan Bağ ve Zeytinlikler. (kilis.org.tr)

* Bugün bile şehrin hemen bitiminden itibaren bağ ve bahçelerin yer aldığı Kilis 19. Yüzyılda da bu özelliğini korumaktaydı. Şehirde yaşayan insanlar gününbirlik olarak şehre yakın olan bağ ve bahçelerinde çalışıp tekrar şehre dönmektelerdi. Bağ ve bahçe alanlarından sonra ise tarla tarımının icra edildiği alanlara geçilirdi.



Foto 19. Kilis Evlerinde Kuyu (Savaşçıoğlu)



Foto 20. Yaygın Görülen Kasteller(Çeşmeler)

* Kilis şehrinde halk kullanma ve içme suyunu kuyulardan ve yaygın olan Kastele(Çeşme)lerden sağlamaktaydı. Şehir halkı içme suyunu daha çok kastellerden temin etmekte kullanım amacıyla da kuyular kullanılmaktaydı. Bugün hala bir çoğunun sağlam olarak kaldığı bu çeşmelerin suyu Resul Osman dağındaki kaynaklardan yeraltına inşa edilmiş kanallarla getirilmekteydi.

Bu özellikleriyle XIX. yüzyılda Kilis şehri yaklaşık olarak D-B yönde genişliği 1100 metre çapında, kuzey-güney yönde çapı ise yaklaşık olarak 1000 metre olan dairevi bir şekil arz etmekte idi. (Bkz. Harita 8)



Harita 6. Kilis Tarihsel Doku

2.3. Sokak Cadde ve Kent Sistemi

Osmanlı şehirlerinde, cadde ve sokak sisteminde belirli bir düzen yoktur. Daha doğrusu, yol ağı benzer niteliktedir ve cadde ve sokak ayrımı söz konusu olmamıştır. Bu durum bir yandan kentsel donatıların mahalle esaslı dağılımı ile ilgili iken bir yandan da şehirde hareketliliğin az oluşu ile ilgisi vardır (Tanyeli, 1987, s.55).

Kültürel bakımdan ise bütün İslam şehirlerinin baş özelliği, politik bilinçsizlik ve kendi kendine idare yokluğudur. Bu yüzden, Müslüman şehirlerinde görülen fiziki düzensizliği, şehirlerin müşterek yaşama iradesini temsil eden herhangi bir sorumlu makamın varlığından haberdar olmayan şehirlinin davranışında aramak doğru olabilir. Bundan hareketle İslam şehirlerinin, Yunan ve Roma şehri gibi tek bir uygar hayatın ifadesi olmadığını söyleyebiliriz. Çünkü İslam uygarlığı birçok oryantalist ve İslamcının düşündüğü kadar tek biçimli olmamıştır (Kuban, 1965, s.55).

Osmanlı şehirlerinde organik dokuya sahip mahalleler oldukça çoktur. Stewig tarafından “doğulu yapı” olarak tanımlanan organik yapının ortak özellikleri kısaca şöyle özetlenebilir: “Sokaklar dardır. Sokak genişlikleri daha çok yayalar ve yük taşıyan hayvanlara göre yapılmıştır. Sokaklar sık sık yer değiştirmektedir. Uzun bir mesafede sokakların yön değiştirmeden devamı enderdir. Sokakların doğrultuları ve genişlikleri de çok sık değişir. Dar ve geniş sokak parçaları düzensiz olarak birbiri ardından gelir. Caddelerin cephesiyle evlerin ve arsaların cephesinin birbirine uygunluğu enderdir. Nihayet doğulu yapı tipinin bir belirtisi olarak bir çok yol bir sona ulaşmadan kalır. Bunlar kısa veya uzun, başka kolları olan veya olmayan, genişlikleri birbiri ardınca değişen çıkmaz sokaklardır.” Kısaca bu yapıda yollar, çoğunlukla genelden mahreme doğru incelen ağaç dalları gibi düzenlenmiştir (Erzen, 2003, s.116).



Foto 21. Kilis'in Karakteristiği Dar ve Çıkamaz Sokaklar (A.Kurtoba)

Herhangi bir Müslüman kentinin havadan çekilmiş olan fotoğrafı bir labirenti andırır. Önceden tasarlanmış bir plana uymak yerine, binalar ulaşım yollarının ya etraflarından dolaşmasına ya da iyi kötü aralarından geçmeye uğraşmalarına sebep olmuşlardır. Sonuç, olağanüstü çıkamaz sokak ve düz bir hat izlediklerine çok ender rastlanan sokak çizgileridir. Bu yol sistemine yönelik çok çeşitli açıklamalar önerilmişti. İklim ile ilgili açıklamalar: sokakların dolambaçlı hali gölgeli alanlar yaratmakta, toz kaldıran rüzgârları kesmektedir. Güvenlik kaygısı. Müslüman toplumların ana kaygılarından biri olan aile mahremiyetinin korunması kaygısı. Birçok örnekte tüm çeşitliliklerine karşın türdeş gruplara sokulabilecek bu yol eğrilerini açıklamak için, kentleşme tarihine başvurmak gerektiği kesindir: bir ağacın dallarını andıran sokak çizgileri belki kendiliğinden bir evrimin, daha düzenli hatlar ise önceden tasarlanmış şehircilik girişimlerinin sonucu olabilirler (Raymond, 1995, s.127-128).

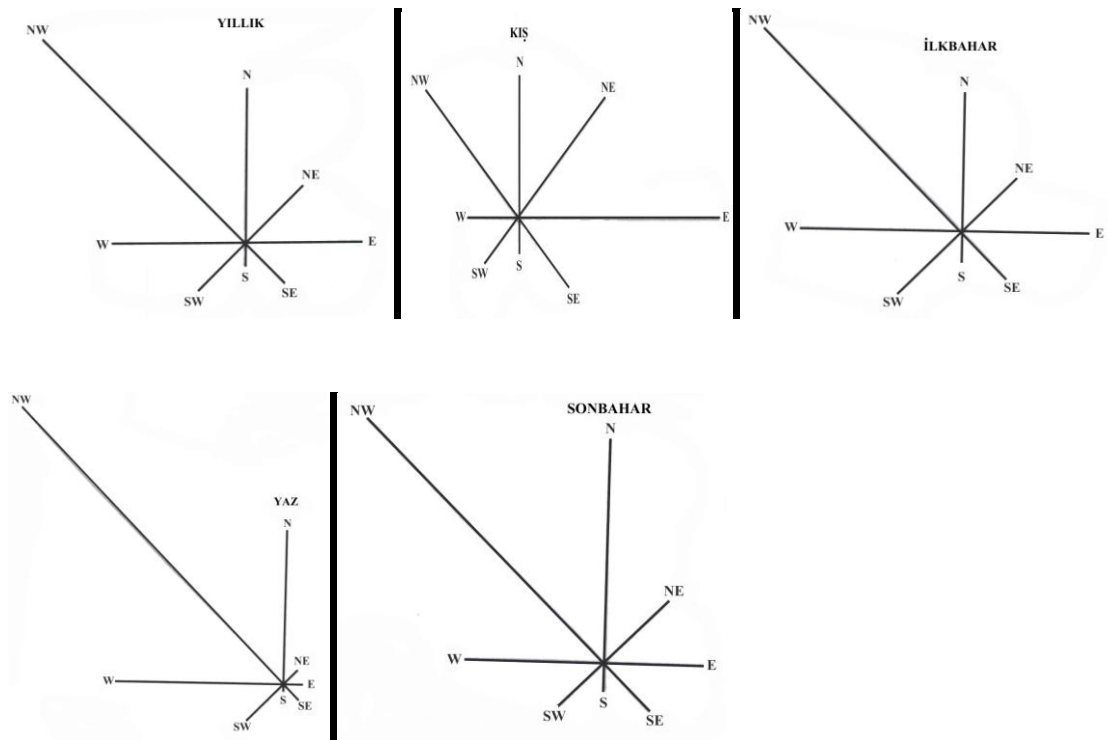
Çıkamaz sokakların oluşumu üzerine birçok araştırmacı farklı yorumlar getirmiştir. Ancak çıkamaz sokakları oluşturan asıl faktör iklim özellikleri olmuştur. Çıkamaz sokakların Akdeniz ikliminin görüldüğü Yunanistan, İtalya, İspanya gibi ülkelerde de görülmesi iklim özelliklerinden kaynaklandığını göstermektedir. Çıkamaz, dar sokaklarla gölgeliklerin sağlandığı şehirlerde, hava cereyanları (ventilasyon) vasıtasıyla sıcak yaz günlerinde serin bir ortam yaratılmaktadır. Çalışma sahamız olan

Kilis'te de çıkmaz sokakların oluşumunda ilk faktörün iklim olduğu görülmektedir. Fakat çalışmamızda diğer görüşlerde yeri geldiğinde değinilecektir.



Harita 7. Kilis Sokak Sistemleri Haritası

Kilis şehrinde sokaklar sadece ve zorunlu olarak yerleşim merkezinin çevresini dolanmakta ve genellikle şehrin daha uzak bir noktasına ulaşmak için aşılmaya yaramaktadır. Çıkma sokaklar ise tersine çoğunlukla sadece orada yaşayanları ilgilendirmektedir. Dar sokaklar daha geniş sokak ve yollara doğru ilerlerken bazı kesişme noktalarında meydancıklar ve kıvrımlar oluşmaktadır. 2,5-3 metre genişliğindeki sokaklar, bazen daralıp bazen genişleyerek, kıvrımlar, köşeler, meydanlaşmalar oluşturarak, hareketli, sürprizli bir dolaşım sağlamaktadır. Sokakların kıvrımlı ve dar oluşunun nedeni yüksek avlu duvarları ve evlerin sokak çıkmaları sokağı daraltarak gölgelik sağlanmasıdır.



Şekil 2. Kilis Mevsimlere Göre Rüzgar Gülü Diyagramları (DMİ)

Kilis'te hakim rüzgar yönünün Kuzeybatı yönünde olduğu görülmektedir. Sıcak yazların yaşandığı Kilis'te çıkma sokaklarda bu yüzden oluşmuştur. Yaz dönemi hakim rüzgar yönü incelendiğinde Kuzeybatı, Batı ve Kuzey yönden esen rüzgarların ön planda olduğunu görmekteyiz. Kilis'te çıkma sokakların oluşumu nispeten hakim rüzgar yönüne göre şekillenmiştir. Güney, güneydoğu, doğu yönlerinde çıkma sokakların az, buna rağmen Kuzeybatı, Kuzey ve Batıya bakan yönlerde ise çıkma sokakların yoğunlaştığı görülür (Bkz. Harita 6-7).

Çıkılmaz sokaklar sokaklara, sokaklar çarşılarla ulaşarak şehir meydanında buluşmaktadır veya ilerleyen diğer sokaklarla şehrin dışına, bağlara, bahçelere açılmaktadır. Böylece şehirdeki ulaşım ağındaki hiyerarşi çıkılmaz sokak, sokak, çarşılar, meydanlar olarak ilerliyordu. Bu konumu ve özellikleri ile şehir dokusu bir bitki yaprağının üzerindeki damar ve hücre yapısına da benzetilebilir.

Şehir dokusunda yolların dar olması o dönemdeki kullanımla ve insan ölçüleriyle ilgilidir. Çünkü insanların dışında sokaklardan geçen ve taşıma aracı olarak kullanılan hayvanlar; eşek, at ve deve idi. Develer, yük taşımacılığında kullanıldığı için çoğunlukla mal ve ürünlerin hanlara taşınmasında kullanılmaktaydı. Dar sokaklardaki işlerin çoğu ise eşeklerle yapılıyordu (Bebekoğlu, 2008, s.136).



Foto 22. Dar Kilis Sokağından Bir Görüntü (Sağda Hindioğlu Cami)

** Kilis cadde ve sokakları dar karakterli olup sadece bir arabanın geçebileceği boyutta görülmektedir. 1 metreye kadar azalan sokak genişlikleri mevcuttur. Sadece kervan yolları üzerindeki yolların geniş olduğu görülmektedir.*

Fiziki planlama bakımından, İslam dünyasının coğrafi yerinin yapı ve şehir biçimi üzerinde önemli etkisi olmuştur (Kuban, 1965, s.54). İçeriye dönük ev, dar, gölgeli sokak, üstü kapalı pazaryeri, çeşmeler ve su yolu sevgisi ve onların ihtimamla ele alınması İslam şehrinin, iklime bağlı önemli özellikleridir (Egli, 1962, s.266).

Plansızlık sebebiyle, aynı karakterdeki evlerin dizileri dar, düzgün olmayan ve çok pittoreks yol strüktürleri meydana getirir. Şüphesiz düzgün bir strüktüre sahip olmamanın sebepleri içinde, arsa mülkiyetinin başlangıcına uzanan faktörler vardır. Nitekim Torres Balba'nın başka İslam şehirleri içinde belirttiği çıkmaz sokak sorunu, Türk şehrinde de vardır. Bunlara mahallenin ana yolundan, evlere uzanan özel yollar olarak bakmak doğru olur. Evlerin yerleştirilmesinde de gözlenebilen ferdiyetçi bir tutum, çıkmaz sokağı doğuran ana sebeptir (Kuban, 1965, s.69).

Çıkmaz sokak oluşumu farklı şekillerde açıklanmaktadır. Kuban'a göre "çıkmaz sokaklara, ana yollardan evlere uzanan özel yollar olarak bakmak gerekir. Evlerin yerleştirilmesinde de görülen bireyci tutum, çıkmaz sokağı doğuran nedenlerden biridir." Stewig, çıkmaz sokak oluşumunu, gecekondulaşmaya dolayısıyla plansız büyümeye bağlamaktadır. Ancak yazar İstanbul için yaptığı araştırmasında, Egli ve Akgün'e hak vererek, İslamiyet'in rolünü kabul etmekte, çıkmaz sokak oluşumunun çok karışık faktörlerin etkisiyle ortaya çıktığını vurgulamaktadır. Oysa, Tanyeli (1987), İslam etkisini kabul etmemekte ve konuya farklı bir açıklama getirmektedir. Ona göre asıl neden kentsel toprağın bölünmesini düzenleyen kurallar dizisinin yokluğudur (Aliagaoglu-Uğur, 2010, s.37). Görüldüğü üzere çıkmaz sokak oluşumu üzerine birçok yorum getirilmiştir. Birçok araştırmacı oluşumu kültür özellikleriyle açıklamaya çalışmıştır fakat Akdeniz ikliminin görüldüğü alanlarda yaygın olarak görülen çıkmaz sokak oluşumu yukarıda da değinildiği üzere iklim unsuruna bağlı olarak çıkmış ve kültürde zaten buna göre şekil almıştır.

Çıkmaz ve dolambaçlı (ivizaçlı) sokakların ortaya çıkmasında İslamiyet'in etkisi olmuştur. Kişi ve grupların müdahaleleri ile eğri büğrü, düzensiz bir şekle sokulan sokaklar, mahremiyeti ve özellikle de güvenliği temin için, uç noktalardan kapatılarak çıkmaz hale getirilmiş, böylece başkalarının geçişine kapatılan sokak belirli bir gruba ait özel bir yola dönüştürülmüştür. Evler doğrudan sokağa değil sokağı sınırlayan duvar gerisindeki avluya açılarak aile hayatı gizlenmeye ve hususileştirilmeye çalışılmıştır. Bu sokak sisteminde Türk kültürünün de etkisi olmuştur. İskâna tabi tutulan çeşitli aşiretlerin gerek geleneksel gerekse kültürel bağlamda kendi içerisinde kapalı bir sistem teşkil etmesi de etkili olmuştur (Bayartan, 2005, s.88-89).

Her mahalle genellikle ya bir meydan ya bir çeşme çevresinde oluşur. Ama en çok bir dinsel merkez çevresinde gelişmiştir. Her ev, bu çok önemli merkeze özel "çıkmaz" yollarla bağlıdır. Ancak biraz incelenirse gerçekte bu sokakların özel bir

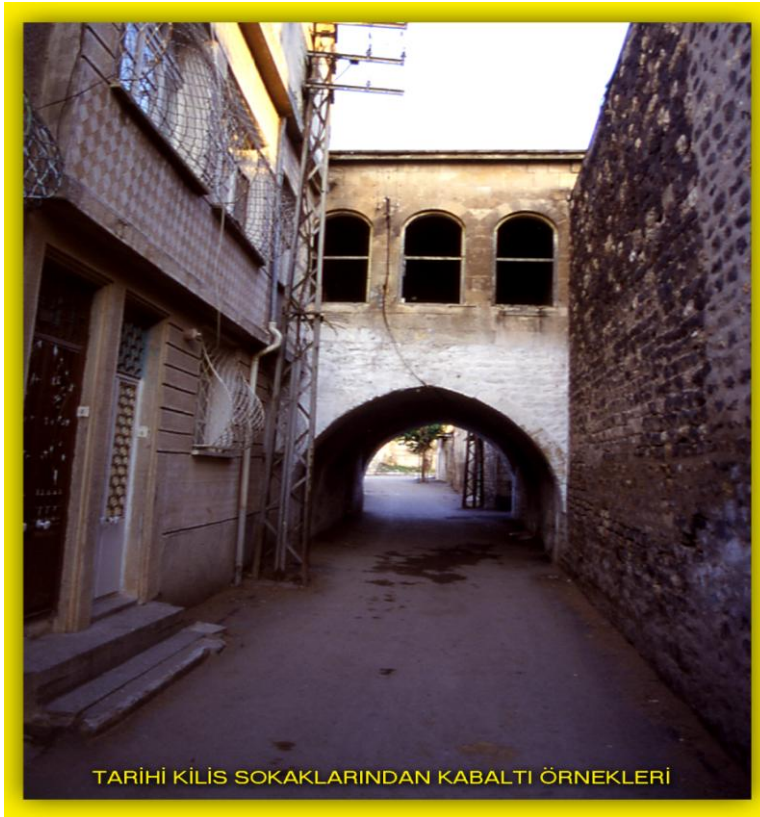
merkeze çıkan yollar olduğu görülür. Bu yüzden şehir rasgele ve dağınık bir hal almaktadır.

Kilis'te birbirinden farklı kıvrımlardan oluşan çıkmaz sokakların en dar yeri 85 cm'ye kadar inceldiği, yer yer genişlemeler, meydancık ya da avlu benzeri boşluklar oluşturdukları görülmektedir. bu genişleme alanlarında çıkmaza birkaç evin ortak olarak kullandığı kuyu, tandır, curun, ve soku fonksiyonel kullanıma ait unsurlar yer alabiliyordu. Bu alanlar, aynı zamanda komşuların toplantı alanları olarak da sosyal işlevlere sahipti.

Kilis sokak ve caddelerinin en dikkat çekici unsurlarından biri de “kabaltı”lardır. Sokağın iki yanındaki ev, aynı kişiye ait olup, altta sokak devam ederken, üstte ters yönde eve ait mekan devam ettiği durumlarda kabaltı yapılmıştır. Tonoz yerel dilde “Kab”, kabaltı da kelime olarak “tonozaltı”na karşılık gelmekle birlikte, üzeri kapalı bu sokak geçişlerinin üst örtüleri genellikle tonozlardan oluşmaktaydı. Kilis'te günümüze ulaşan üç adet kabaltıyı tespit etmiş bulunmaktayız. Bunlardan biri Hasanbey hamamı sokağında, diğeri Canbolat (Tekke) Caminin hemen yanında, diğeri ise Akcurun Mahallesiindeki Salih Efendi Kabaltısıdır. Bizce kabaltıların çıkış nedeni ise büyük ihtimalle güvenlik sebebiyledir. Tehlike anında tüm sokağa hakim konumlarıyla yaklaşan tehdit rahatlıkla gözlenebilmekte ve hatta bu alanların pencerelerinden, yaklaşan düşmanlara karşılık verilerek savunma gerçekleştirilmekteydi.



Foto 23. Salih Efendi Kabaltısı



TARİHİ KİLİS SOKAKLARINDAN KABALTI ÖRNEKLERİ

**Kilis'te yaz sıcaklıklarının çok yüksek olmasına bağlı olarak oluşmuş altından sokak geçen evler görülmektedir. Bu evler iklim sebebiyle ortaya çıkmış olabileceği gibi güvenlik sebebiylede ortaya çıkmış olabilir.*

Foto 24. Hasan Bey Hamamı Kabaltısı

Evliya Çelebi Kilis'i tarif ederken şehrin dört bir tarafında 8 kapı olduğunu söyler. Bu kapılardan eserinde “tedribe” olarak bahsetmiştir. Bu tedribeler arasında bazı evler dirsek dirseğe olup kale kulelerini andırmaktadır. Buradaki kapılardan kasıt; kapı, evi, odaları ve müstemilatını kapatan bir nesne değil, tarih boyunca insanların yerleşim birimlerini birleştiren ana yolun giriş çıkış yeridir (Çolakoğlu, 2006, s.14).

Bahsedilen bu kapılar şunlardır:

1- Büyük Tedribe : Bu yol hükümet konağının yanından Kurdağa Kasteli(çeşme)ne açılan yolu takip ederek Eski Halep yoluna bağlanarak devam eden yoldur ki bu yol ticari anlamda en önemli giriş yönüydü.

2- Karanlık Tedribesi : Cumhuriyet caddesini takip eden bu yol Kemaliye İlköğretim okulu yanından sebze haline ulaşan ve Kilis-Gaziantep asfaltıyla devam eden yoldur. Bu yol bugün temel bağlantıyı sağlamaktadır.

3- Ayn Tedribesi : Fidanlığın önünden Şimerin köyüne giden yoldur.

4- Yusuf Çelebi Tedribesi : Mezbahanın önünden Şeyh Mansur Türbesine giden yol.

5- Küçük Tedribe : Yahudi mezarlığının (Cibilarş deresi üzeri) yanından İnekçi çığına giden yol.

6- Çulha Tedribesi : Akcurun/Okçular Mahallesi Selvili Mederese Sokağından Surahbil (Şörhobil) Türbesine giden yol.

7- Akcurun Tedribesi : Ayşecik parkının yanından Abidin Ağa sokağından Şıpşıpı kasteline çıkan yol.

8- Alçak Tedribesi : Nemika kasteline inen yol.



Harita 8. Kilis'te Tarihi Ulaşım Hatları (Çolakoğlu, 2006, s.14-15 teki bilgilerden hareketle çizilmiştir)

XIX. yüzyılda muhtemelen şehrin dış çevreyle bağlantısını sağlayan bu ana yollar olmuştur. Bugün bile hala birçoğu önemini koruyan, çevreyle bağlantı sağlayan güzergahlar halindedir. Tarif edilen bu güzergahlar şehrin iç cadde sistemlerine göre çok daha geniş yapıdadır. Bugün Kilis-Halep bağlantısı Ayn Tedribesi'nden sağlanmakta, Kilis-Gaziantep bağlantısı ise Karanlık Tedribesi güzergahından, Kilis-Hatay ve İslahiye bağlantıları ise Alçak Tedribe güzergahından sağlanmaktadır. Bahsedilen bu güzergahlarda bulunan kasteller/çeşmeler bir zamanlar bu güzergahların yoğun olarak kullanıldığının kanıtıdır. Bunların bazıları önemini korurken, bazıları ise eski cazibesini yitirmiştir. Örneğin; Kilis-Halep yol güzergahının değiştirilmesiyle Büyük Tedribe'nin bağlandığı Eski Halep Yolu artık geçmiş dönemlerdeki özelliğini de yitirivermiştir.

2.4. Kamusal İşlevler ve Kamusal Mekanlar

Bu başlık altında öncelikle Osmanlı şehirlerinde kamusal düzenin nasıl olduğu hakkında bilgiler verilecektir. Daha sonra XIX. yüzyıl Kilis şehrindeki kamusal mekanların envanteri verilip, dağılışı haritalarıyla bu mekanlar yorumlanmaya çalışılacaktır. Bu mekanlar şehrin yerleşme dokusuna şekil veren önemli unsurlardan olmuşlardır.

Osmanlıda kamusal işlevlerin yürütüldüğü temel birimler vakıflardır. Osmanlıda vakıflar kişisel düzeyden saltanat düzeyine kadar siyasal meşruiyet, mevki her türlü himaye gibi araçlara hizmet ettiler. Ayrıca, pazar alanı, han, hamam gibi gerekli altyapıları sağlayarak, aynı zamanda da camiler, medreseler ve imarethaneler gibi toplumsal ve kültürel kilit kuruluşlara can vererek gerek kırsal gerekse kentsel yerleşim merkezlerinin gelişimine katkıda bulundular (Gün, 2006, s.132).

Osmanlı Devleti'nde erken devirlerden itibaren mevcut şehirler geliştirilir, kasaba ve köyler şehre dönüştürülürken, bu arada yeni bir şehir kurulurken uygulanan önemli usullerden biri pek çoğu hükümdar, hükümdar oğulları, kızları, zevceleri ve devlet adamlarına ait olmak üzere vakıflar kurmak ve ardından vakfa ait ihtiyaç duyulan dini, sosyal ve ticari hizmet binalarının inşası yoluna gitmekti. Vakıf tesisi diye kurulan bu binalar veya külliye, görevli kadrosu ve bunların aileleri ile birlikte zamanla küçük bir yerleşim yeri oluşturmakta, böylece külliye etrafında tesis edilen veya gelişen mahalleler vasıtası ile şehrin fiziksel yapısı şekillenmekte ve gelişimi sağlanmaktaydı. Bu durum Osmanlı şehirlerinin alt yapı finansmanının temin

edilmesinde, imarında iskânında ve gelişmesinde vakıfların önemli rol oynadığını göstermesi bakımından dikkat çekicidir (Şahin, 2010, s.447).

Çok geniş topraklara sahip olan Osmanlı devleti, kendine özgü devirlerde, bir merkezden tahsis edilen bütçelerle, ülkenin her yerine, o devrin şartları içerisinde, devlet mükellefiyeti olarak hizmet götürme imkânı bulamadı. Yayılmış olduğu geniş coğrafyada, zamanın şartları gereği, ulaşım ve iletişim imkânlarının da çok sınırlı ve zayıf olması yanında diğer doğal engellerin de ortaya koyduğu olanaksızlıklardan dolayı devlet, mahallinde kamu hizmeti gören vakıf kurumlarını teşvik ve himaye etmiş, bunların gelir kaynaklarına çoğu zaman müdahale etmemiştir. Böylece, mahallinden tahsis edilen sürekli gelir kaynakları ile teşekkül eden vakıf kuruluşlarının devamlılığı sağlanarak, hizmetlerini aksatmadan sürdürmeleri temin edilmiştir. Öte yandan, kamu hizmetlerinin görülmesinde, değişiklikler arz edebilecek olan devlet bütçesinden faydalanmak yerine, mahallindeki değişmez kaynaklar, bir nevi hizmet vakıflarına gelir kaynağı olmuştur (Gün, 2006, s.156).

Genel olarak, şehrin bütününe ilgilendiren her türlü hizmet, cami, okul, kitaplık, hastane, han, çeşmeler, sebiller, imaretler, su getirme, bu tesislerin bakımı, hatta bazen mezarlıklar, vakıf kanalıyla yapılmışlardır. Böylece Batı dünyasında kilisenin belediyenin ya da hükümetin yaptığı işleri, bizde, geniş ölçüde fertlerin kurdukları vakıflar üstlenmiştir (Kuban, 1965, s.67-68).

Şehir sokaklarının temizliği genellikle masrafının kentliler tarafından karşılandığı temizlikçiler eliyle yapılmaktaydı. Bunlara “zebbal” adı verilmekteydi ki bugünde Kilis insanları halk arasında temizlik işçilerine “zibilci” denilmesi bu gelenekten gelmektedir. Çöpler kent dışına muhtemelen binek hayvanlarıyla taşınmaktaydı. Işıklandırma için ise loncalar arasında bulunan “kandilciyan” adında meslek sahipleri yer almaktaydı. Evlerin genellikle taş ve kerpiçten yapılı olması ahşaba göre tutuşma oranını azaltmış olsa da yine kentte “sucu”(saka) larda bulunurdu (Akis, 2002, s.197). Bu gibi organizasyonların olması XIX. yüzyılda Kilis şehrinde beledi hizmetlerin varlığını ortaya koymaktadır. Kamusal işlemler için şehirde, imam, mahalle muhtarı, kadı, subaşı ve Tanzimat ile kurulan kaza meclisleri yetkili kişi veya kurumlardı.

Kamu terimi tarihi dönemler boyunca farklı anlamlarda kullanılmış bir terimdir. On dokuzuncu yüzyıl kamusal kavramının oluşumundan sonra gelen devlet anlamı kazanmasının gerçekleştiği dönemdir. Üstelik sadece o zamanlar yaygın olarak

kullanılan amme ve umum kelimeleri değil kamu kelimesinin ta kendisi de devletle ilgili bir anlam kazanıyor bu dönemde: Bu kelime Türkçe'ye Tunguzca'dan geçtiği ve Yunus Emre'nin “adımız miskindir bizim/düşmanımız kindir bizim/biz kimseye kin tutmayız/kamu alem birdir bize” dörtlüğünde ve başka yerlerde de kullandığı bir-çok anlamını barındırmaya devam etse de artık çelişkili anlamların birleştiği bir yer olacaktı. Derlemek toplamak anlamına gelen "kamu"mak, "her," "tüm," "hep" gibi anlamlarda kullanılan terime, gelişmelerin farkında bir Osmanlı aydını olan Şemsettin Sami düveli, yani devletle ilgili anlamı da ekliyordu (Akşit, 2009, s.4). Böylece XIX. yüzyıl Kilis'te bulunan kamusal alanları Halep Vilayet Sınamelerinden edindiğimiz bilgilere ve arazi çalışmalarından hareketle şu temel yapılar çerçevesinde ele almaya çalışacağız.

a- İdari Alanlar

- Hükümet Konağı..... : 1

b- Ticari Alanlar

Bedesten..... : 3

Han ve Kervansaraylar..... : 15

c- Dini Alanlar

-Camiler : 37

-Kililer : 4

-Havra..... : 1

-Tekke, Zaviye ve Türbeler..... : 24 (Tekke)

-Mescitler..... : 14

c- Eğitim Alanları

- Medreseler..... : 8/28

- İptidai Mektepler..... : 25

- Rüştiye Mektebi..... : 1

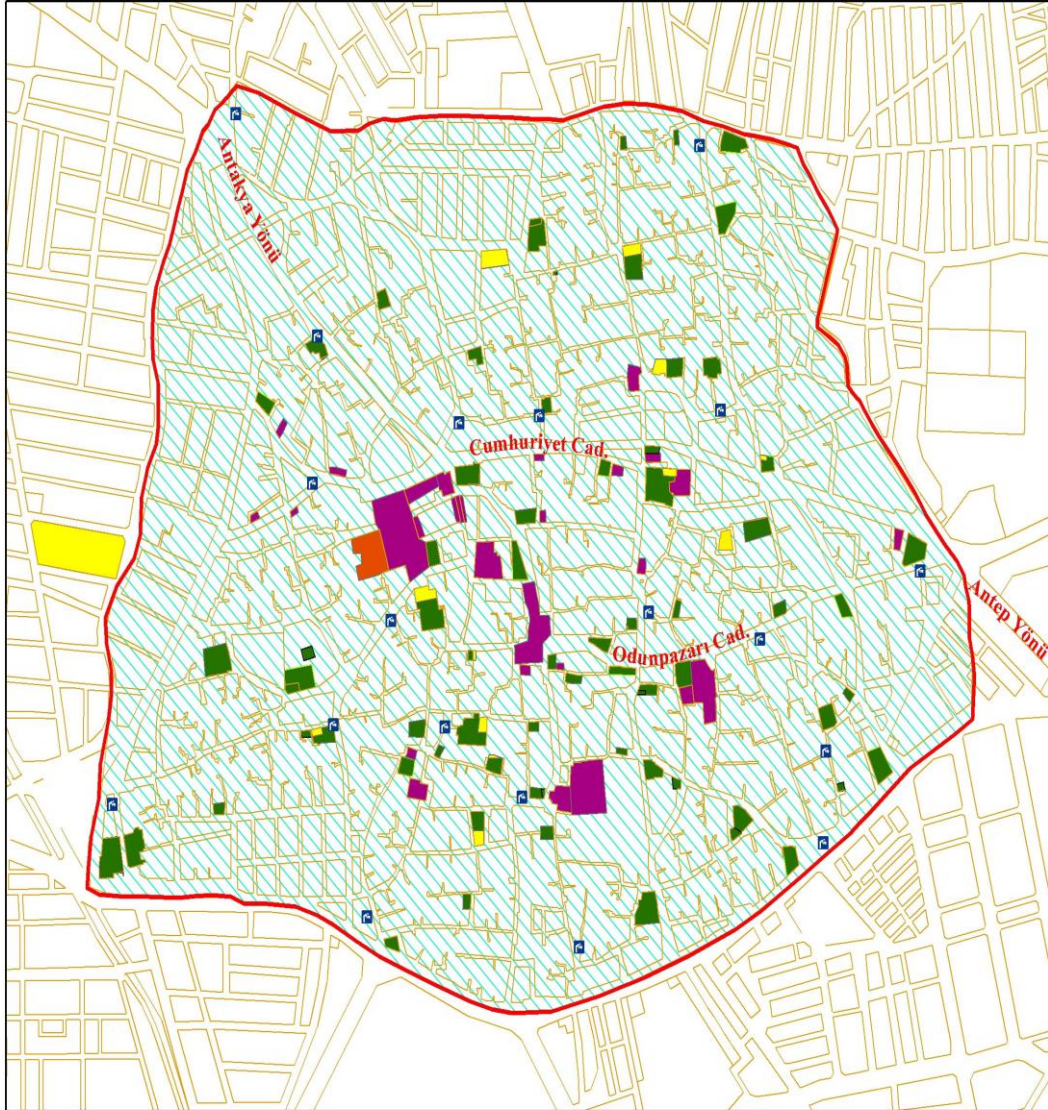
- Kütüphane..... : 1

d- Diğer Kamusal Alanlar

- Hamamlar..... : 5

- Çeşme ve Sebiller..... : 23

XIX. YÜZYILDA KİLİS'DE MUHTEMEL ŞEHİRİÇİ ARAZİ KULLANIMI



LEJAND

- | | |
|---|--|
|  Kastel/Çeşme |  İdari Alanlar |
|  XIX.Yüzyıl Şehir Sınırı |  Dini Alanlar |
|  Eğitim ve Sağlık Alanları |  Konut Alanları |
|  İş ve Ticaret Alanları | |



0 125 250 500
Metre

Harita 9. 19. Yüzyıl Kilis Şehir İçi Arazi Kullanımı

Tespit ettiğimiz bu rakamlar XIX. yüzyıl sonlarında aşağı yukarı her salnamede tekrarlanan rakamlardır. Şemsettin Sami ise 37 cami, 14 mescit, 8 medrese, 24 tekke, 1

rüştiye, 25 sıbyan mektebi, 4 kilise, 1 havra ve 5 hamamdan bahsederek salnamedeki verilerle örtüşüğünü görmekteyiz. Salnameleri incelerken bazı tutarsızlıkların olduğunu da görmekteyiz. Örneğin; incelediğimiz salnamelerde 1320 (1902) yılına kadar hep medrese sayısı 8 verilirken, bundan sonraki 3 salnamede medrese sayıları 28 verilmiştir. Bir yıl içerisinde 20 medresenin yeni açılmış olabileceği bize olanaksız gelmektedir. Salnameleri düzenleyen kişilerin bazı bilgileri hiç değiştirmeden almakta bu bilgiler alınırken de bazı yanlışlıkların olabileceğini düşünmekteyiz.



Foto 25. Eski Hükümet Konağı (kilis.org.tr)

Kilis'te böylece sosyal donanım ve ortak kamusal mekanlar şehrin her noktasındaki ihtiyaçları karşılayacak şekilde homojen sayılabilecek bir dağılım göstermektedir. Dolayısıyla kamusal fonksiyonlar tek ve merkezi noktalara yığılmamıştır. Örneğin şehirdeki 5 hamam birbirine çok yakın olmadan, belli bölgelerden geleceklerin kolay ulaşabilecekleri mesafededir. Kasteller (çeşmeler) şehrin giriş noktalarında yer aldığı gibi (Nemika, Kurdağa, Fellah, Kafaf, İpşir Kastelleri) şehir içinde de tekrarlanan kısa mesafelerde yer almaktadır. Okul, dini yapı vb gibi diğer yapılarda da hal bundan ibarettir.

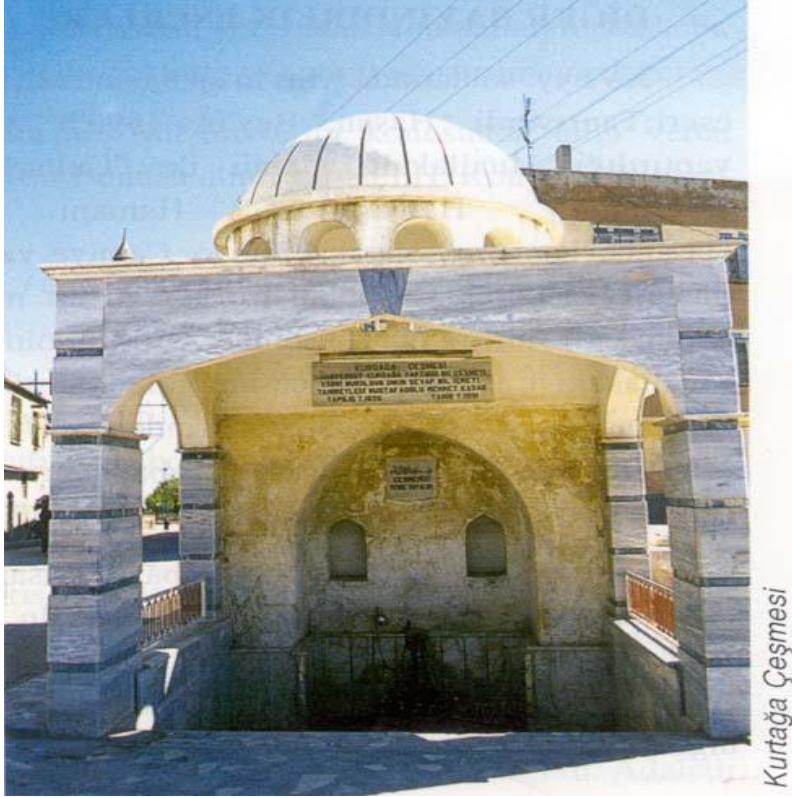


Foto 26. Kurdağa Kasteli (Çeşmesi)



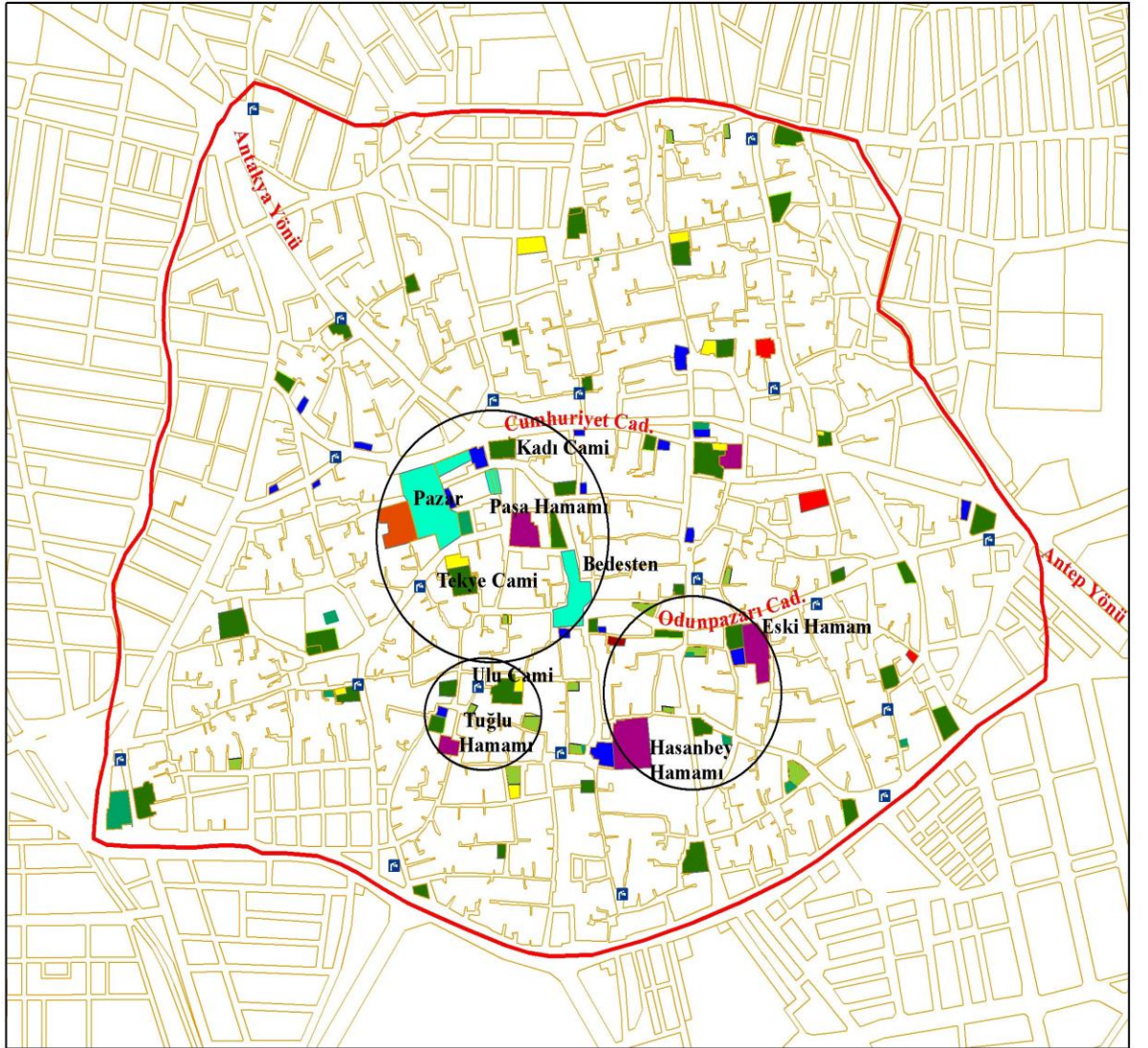
Foto 27. İpsir Paşa Kasteli (Çeşmesi)

* Şehirde yaygın olarak rastlanan kastel(çeşme)ler halkın içme suyunu karşılaması yanı sıra, şehre gelen tüccarların hayvanlarını suladıkları yerler olmuştur. Buyüzden birçok çeşme kervan yolları üzerinde inşa edilmiştir.

Bu kadar çok sayıda kamu ve sivil yapının, küçük bir alana yerleşmesiyle oldukça yoğun bir şehir dokusu oluşmakla birlikte, herhangi bir sıkışıklık sergilenmemektedir. Bunun sebebi şehri oluşturan mimari dokunun çok iyi organize olmasına bağlanabilir. Osmanlı şehir düzeninde, doluluk boşluk, fonksiyonların dağılımı, arazi kullanımı, kamusal alanlar, avlular, sokaklar, meydanlar, yapı toplulukları ahenkli bir şekilde konumlanmıştır.

Kamusal alanların yoğunlaştığı bazı bölgeler şehir içinde hemen göze çarpmaktadır. Bu yapı toplulukları birbirlerini tamamlayıcı unsurlar olarak karşımıza çıkar. Bu yapıların yoğunlaştığı sahaların temel özelliği ticaret fonksiyonuna yakın sahalar olmasıdır (*Bkz. Harita 12*). Haritada görüldüğü üzere belirlenen üç kamusal mekan topluluğu bedesten etrafında şekillenmiştir. Bu alanlarda ticari sahalar; dini ve sosyal mekanlarla tamamlanarak kamusal alan topluluklarını meydana getirmiştir. Kamusal alanların birbirine çok yakın olduğu şehirde, örneğin, Ulu Cami, hemen güneyinde Tuğlu Hamamı, güneydoğusunda Köro Medresesi ve Mescidi, kuzeyinde ise Şem'un Nebi Zaviyesi bir topluluk meydana getirir. Yine başka bir toplulukta, Hasan Bey Hamamı, Şeyh Ahmet, Cüneyne Camileri ile Eski Hamam yer alıp bir odak noktası oluşturmaktadır. Bir diğer topluluğu ise, Bedesten meydanının kuzey ucunda Katrancı, güneyinde Muallak Cami, hemen yanında Canbolad Paşa Hanı ve Havranın yer aldığı görülür. Hoca/Koca Hamamı, İbrahim Paşa Cami ve Medresesi, hemen güneyinde Dolap Pazarı Çarşısı ve Tabakhane Cami ile bir topluluk meydana gelmiş olur. Şüphesiz bu odak noktaları şehrin temel fonksiyonlarının çakıştığı iç içe geçtiği alanları oluşturmuştur. İşte bu odak noktaları XIX. yüzyılda şehrin merkezi fonksiyonunu üstlendiği alanlarını meydana getirmiştir. Bu alanlarda arsa fiyatları artmış, parseller küçülmüş, daha karmaşık ve sık bir doku meydana gelmiştir. Bunların dışındaki küçük camiler ve kamusal yapılar ise çeşitli mahallelere dağılmış durumdadır.

XIX. YÜZYILDA KİLİS'TE KAMUSAL MERKEZLERİN YOĞUNLAŞTIĞI ALANLAR



LEJAND

	Kastel/Çeşme		Hükümet Konağı
	XIX.Yüzyıl Şehir Sınırı		Hamam
	Mescid		Kilise
	Medrese		Havra
	Cami		Bedesten
	Tekke, Zaviye ve Türbe		Han ve Kervansaray



0 125 250 500 Metre

Harita 10. 19. Yüzyılda Kilis'te Odak Noktalar

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. KİLİS MERKEZİ İŞ VE TİCARET SAHASI VE KENTSEL İKTİSADİ YAPI

Kilis şehrinde merkezi iş ve ticaret sahası ile kent arasında sıkı ilişkiler vardır. Bu merkezi saha şehrin cazibe merkezini oluşturmakta aynı zamanda şehrin kaderini de belirlemektedir. Bu yüzyılda motorlu araçların olmaması şehrin doğu batı, kuzey güney yönde uzunluklarını etkilemiş ve daire formun ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Konut alanları şehrin mahalleleri dışına taşmış durumda değildir. Şehir sanayi devrimi sonrasında gelişen sanayi toplumu niteliklerine henüz ulaşmamıştır. Bu nedenle tarım + tarımsal hizmet sektörü merkezi iş ve ticaret sahasının ana gövdesini teşkil etmektedir. Sanayi ve sanayiye dayalı hizmet sektöründen bahsetmek pek mümkün değildir. Ev tipi atölyeler, yegâne sanayi kuruluşlarıdır denilebilir. Şehir ticaret yolları üzerinde olması sebebiyle daima ticari bir hareketliliğe sahip olduğu söylenebilir.

3.1. XIX. Yüzyılda Kilis'in Ticari Merkezleri

Osmanlı şehirlerinde rastlanan ticari mekân tipleri, dükkânlar, bedesten, aralarındaki sokağın üstü açık olduğu dükkanlar dizisi, aralarındaki sokağın organik veya geçici nitelikte kapalı olduğu ve sokağın bir konstrüksiyon aracı ile örtüldüğü tiplerdir. Bunun yanında Selçuklu kökenli ticari yapılarda kullanılmaktadır. Han, kervansaraylar ve açık pazar ve panayırlarda ticari alanlardır (Tankut, 1973, s.776).

Osmanlı şehir planında egemen olan öğeler cami, bedesten ve imaret siteleridir. Şehre ulaşan yollar burada sonlanır ve aralarında düzenli bir bağlantı vardır. Şehrin asıl merkezini XV. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bedesten oluşturur. Etrafında sadece bir geceleme yeri olma niteliği taşımayan, aynı zamanda ticaret yeri olan hanlar yer almıştır. Çoğunlukla kentin büyük cami veya camilerinden biri de burada yer alır. Bu merkezden diğer odak noktalarına doğru yayılma göze çarpar. Bu yayılmanın mihrini de bedestenden başlayan ve Uzunçarşı denilen geniş cadde oluşturur. Uzunçarşı şehirde üretilen her türlü mal ve hizmet erbabının bulunduğu yerdir. Uzunçarşıya açılan her bir sokakta, her biri ayrı işkolunda mal ve hizmet üreten esnaf örgütleri yer alır. Esnaf çarşılarının şehir planındaki yeri camiye göre değil bedestene göre açıklanmalıdır. Çünkü bedesten büyük tüccarların bulunduğu ve transit ticarete konu olan malların alınıp satıldığı kapalı pazar yeridir. Şehirde ülkeler ve şehirlerarası pazar için üretim yapan sanat dallarının bedestene en yakında bulunması, onları bu ana uğraşı koluna

katkısı olan dalların izlenmesi ve özel durumlara ihtiyaç duyan kollarında daha etrafta bulunması, Osmanlı şehrinin çarşı ve pazar düzenidir. Ve şehir planı bu ana damarlar çerçevesinde yer alan mahallelerle tamamlanmış olur. Bu şema birbirinden uzak, fizik ve doğa yapısı farklı şehirlerde vardır (Koç, 2005, s.161-210; Bergen, 2010, s.155).

Çarşı, kent içinde alışverişin yapıldığı her dönem canlı ve göz alıcı mekânlardır. Osmanlı döneminde, kentin çarşısı veya daha genel bir anlamda kentin ticari merkezi, genellikle tek bir bölge olup, bedesten, han ve arastalardan oluşmaktaydı. Buralarda çeşitli nitelikte imalat ve ticaret bir arada bulunabilmekte, alışverişte perakende ve toptan satış görülebilmekteydi. Ticari yapıların haricinde, çarşı bölgesinde çarşının büyüklüğüne göre değişen sayıda cami ve hamam yapısı da bulunuyordu. Ayrıca buraya yakın alanda pazar ve panayır alanı da kurulmaktaydı. Pazarlar, haftanın belirli günü genellikle yiyecek maddelerinin veya hayvanların satıldığı alanlardı. Böylece kentin çarşısı, kadın-erkek, köylü-kentli, müslim-gayrimüslim her tür insanın uğradığı ve her tür ihtiyacın karşılandığı mekânları teşkil ediyordu.

XIX. yüzyılda önemli bir şehir olan Kilis hem önemli üretim sahası hem de üretilen ürünlerin pazarlandığı bir merkezdi. Bu yüzyılda ticari merkez oluşturmuş alanlar şehrin kalbine benzetilebilir. Şehrin nabzının attığı, adeta hayat bulduğu alanlar olmuştur. Kuşkusuz bu özelliğini şehir, önemli yol güzergahları üzerinde bulunması ve çevresinden aldığı, onu besleyen hinterlandına borçludur. Bu yüzyılda ticari merkez olabilecek alanlar, bedesten, çarşı, han ve kervansaraylar olarak karşımıza çıkar. XIX. yüzyılda ticari alanları oluşturan unsurları şöyle sıralayabiliriz.

Halep Vilayet Salnamelerine göre hemen hepsinde bedesten veya çarşı sayısının 3 olduğundan bahsedilir. Yine salnamelere göre 1303-1305-1308-1309 yıllarında han sayıları 15 iken, 1310 salnamesinde 14, 1313-1314 salnamelerinde 45 ve bundan sonraki tüm salnamelerde 50 hanın mevcut olduğu görülür. Şemsettin Sami’de eserinde, han sayısının 15 olduğunu ifade etmiştir. Yapılan araştırma sonucu 15’e yakın han sayısına ulaşmış bulunmaktadır.

Kuşkusuz en önemli ticari merkezleri bedesten² ve çarşılar oluşturmaktaydı. Osmanlı devletinde bedestenlerin önemi çok büyüktü.

² Geniş bir coğrafyada hüküm süren Osmanlı’da ticari malların toplandığı, değerlerinin tespit edildiği ticaret merkezi ve borsa olarak bedesten ve han modelleri ortaya çıkmıştır. Bedesten; “çarşı, borsa, ticaret merkezi” manalarına gelmektedir. Bedesten şehirler arası ve milletler arası ticaretin yapıldığı yerdir ve her zaman, şehirlerin ticaret merkezi hükmünde olmuştur. Bu yönleriyle de bedestenler, şehrin en önemli yapıları arasında yer alır. Bedestenler, şekil ve fonksiyonları bakımından kervansaray ve hanlardan farklıdır. Hanlar 13. ve 15. yüzyıllar arasında, hem ticaret, hem de seyahat

Evliya Çelebi Seyahatnamesi’nde, “Sultan Çarşısı” adını verdiği ve iki başında bedesten misali demir kapısı olan bir çarşıdan bahseder, gerek Tekke/Canpolad Paşa Cami vakfiyesinde, gerekse 1584 yılına ait Tapu Tahrir Defteri’nde Canbolad Paşa’nın Kilis’te bir bedesten yaptırdığı belirtilmektedir. Dolayısıyla Evliya Çelebi’nin “Sultan Çarşısı” adını verdiği ve iki taraftan kapısı bulunduğunu belirttiği çarşı ile vakfiyede ve Osmanlı Arşivleri’nde tespit ettiğimiz 9 Muharrem 1188 / 22 Mart 1774 tarihli vesikada bildirilen bedesten muhtemelen aynı yapıdır. Canbolad Paşa’nın yaptırmış olduğu, kapalı çarşı özelliğini taşıyan, halk arasında bedesten olarak bilinen ve kayıtlara da o şekilde geçen eserden günümüze hiçbir şey kalmamıştır (Dündar, 1999, s.395).

Abdülhamid albümleri arasında bulunan bir fotoğrafta, Muallak cami batısından başlayıp, kuzeye dönerek devam etmekte olan “L” şeklinde büyük bir yapı görülmektedir. Kilis’in yaşlıları bugünkü Sabah pazarının yerinde böyle bir yapıyı hatırladıklarını belirtmektedirler. Bu bedestenin biri Alacacı cami tarafına yani kuzeye, diğeri ise güneye dönük iki kapısı bulunmaktaydı. (Bkz. Harita 11)

Şehrin XIX. yüzyılda en önemli ticaret sahası Kapalı Çarşı (bedesten) ve uzantısı Arasalar (Ekler), çarşının bütününe oluşturmaktaydı. Bu bütünlük kapalı çarşı

şüresince yolcuların ihtiyaçlarını karşılamak için kullanılmıştır. Bu dönemde hanlara da “bedesten” denmiştir. Ancak olgunlaşma dönemi olan 15. ve 16. yüzyıl ve sonrasında, bütün büyük şehirlerde bedesten sadece borsa ve ticaret merkezi olarak, hanlar da mola yeri olarak kullanılmıştır. “Kural olarak bedestenli şehir, uluslar arası bir ticaret merkezidir”(İnalcık, 1993, s.13). tespitinde bulunmaktadır. Nitekim Osmanlı’nın bedestenli şehirleri, yüzyıllar boyu Hindistan, İran ve Avrupa’dan gelen binlerce tüccarın tanışma, konaklama ve alışveriş yaptığı yerler olmuştur.

Osmanlı’da tüccarlar, gezgin (seffar) veya yerleşik olarak iki grup idi. Bedestenler yerleşik tüccarların işyerlerinin bulunduğu yerlerdi. Ayrıca buralar malların fiyatlarının ayarlandığı borsa, hatta vergilerinin alındığı vergi dairesi görevi de görürdü. Fiyat belirleyen, vergileri tahsil eden resmî görevliler burada bulunurlardı. Böylece malların değerlerinin kontrol dışı artmasına, yani karaborsaya izin verilmezdi.

Bedestenler, çarşı veya kapalı çarşıların çekirdeğini oluştururdu. Bu çarşılar, bugünkü hipermarket veya plazalar gibi, hemen her malın bulunabileceği alışveriş merkezleri olma fonksiyonu görüyordu. Bazı bedestenler, belli-başlı ticarî kolların, yani kuyumcuların, ipekçilerin, halıcıların, kumaşçıların, baharatçıların, aktarların ve kitapçıların merkeziydi. Çevrelerinde ise, hem günlük ihtiyaçların görüldüğü meyve, sebze, tahıl, un, tuz gibi gıda maddelerinin, hem odun-kömür gibi yakacak maddelerinin ticareti yapılyordu. Diğer yandan hammadde ihtiyacının karşılandığı tabakhaneler, boyahaneler, yağhanelerin yanı sıra aşçılık, terzilik, çömlekçilik, iğnecilik ve yemcilik gibi çeşitli yan iş kolları da ortaya çıkıyordu. Bu çarşılar, insanların ayrıca diğer ihtiyaçlarını karşılayabilecekleri şadırvan, mescit, kiraathane, çayhane, berber, han ve hamam gibi yerleri de bünyelerinde bulundurlardı. Böylece bedesten ve çevresi her türlü ihtiyaçların karşılandığı büyük bir komplekse dönüşmüş olur.

Bedestenlerin önde gelen dört fonksiyonu vardı:

- 1- Malların fiyatlarının belirlendiği yer olması (Borsa);
- 2- Vergilendirilmenin yapılması ve verginin tahsil edilmesi (Vergi Dairesi);
- 3- Kamuya ve özel şahıslara ait değerli malların, bilhassa kumaşların, altın-elmas gibi mücevherlerin ve kıymetli vesikaların devlet teminatı altında, emniyet içinde depolanması ve satışa sunulması;
- 4- Yerleşik tacirlerin ticari faaliyetlerini yürüttüğü ve sınır ötesi ticaret için kervanların hazırlandığı yer olması.

ve tamamlayıcı bölümlerinden olan Kadı caminin arkasından, Cumhuriyet caddesine açılan çarşı (Arasa) ve Kapalı çarşının Arasa denen çarşı bütününde, hasırcılar, taşımacılıkta kullanılan zembiller, köşkerler, saraciye ve terziler bir arada çalışmaktaydılar. Bunların yanında tatlıcılar, tahinden üretim yapan işletmelerde gıda sektörü olarak tanımlanabilecek ayrı kısımlardır. Çarşı içerisinde günlük gıda tüketimi malları ile periyodik tüketim malları satan işletmeler bu şekilde ayrılmıştır. XIX. yüzyılda şehrin alış veriş merkezi durumunda olan bu Kapalı Çarşı 1935 yılında zamanın belediye başkanı tarafından yıktırılarak bu eser adeta katledilmiştir (Bkz. Şekil 2) (Bkz. Harita 11). XIX. yüzyılda Kilis'in en büyük ticari merkezi olan "Büyük Bedesten" merkezi konuma sahip bir alandı. Şehirdeki birçok cadde ve sokak bu alana bağlanmaktadır. Dolayısıyla şehirde en rahat ulaşılacak alanı oluşturmaktadır. Ticari fonksiyonu üstlenmiş bu alan kendisine diğer yapıları da çekmiştir. Örneğin, Katran Cami, Muallak Cami, Cüneyne Cami, Paşa Hamamı, Kadı Cami bu bedesten etrafında inşa edilmiş mekanlardır. Bedesten kendi merkezi konumu yanında çevresindeki alanı da merkezi hale getirmiştir. Örneğin, bu bedesten etrafındaki sokakların her biri belli mesleki guruplar tarafından kullanılıp ihtisaslaşma alanları meydana getirilmiştir. Demirciler, bakırcılar, hasırcılar, nacılar belli sokakları işgal ederek bedesten çevresinde de bir ticari merkezi meydana getirmiştir. Diğer taraftan hanların birçoğunun da bedestene göre konumlandığı görülür.

Kilis'teki ikinci bedesten "Ali Bey Bedesteni" olarak karşımıza çıkar. Bu bedesten Kadı camii güneyindeki Arasa sokağından Paşa Hamamına doğru inen sokakta yer almaktaydı. Bugün bu bahsedilen alanlara kuyumcular çarşısının yerleşmiş olduğu görülmektedir.

Diğer bedesten ise Cumhuriyet meydanı yakınlarındaki Baytazzade hanının batısında bulunan "Kasap Bedesteni" idi. Yaşlıların hatırladığına göre bu bedesten karşılıklı 12 ila yirmi arasında dükkanlardan ibaretti. Bu bedesten diğer ikisine göre daha küçük ve çekim etkisinin daha zayıf kaldığı ticari özellik arz etmekteydi. (Bkz. Harita 11)

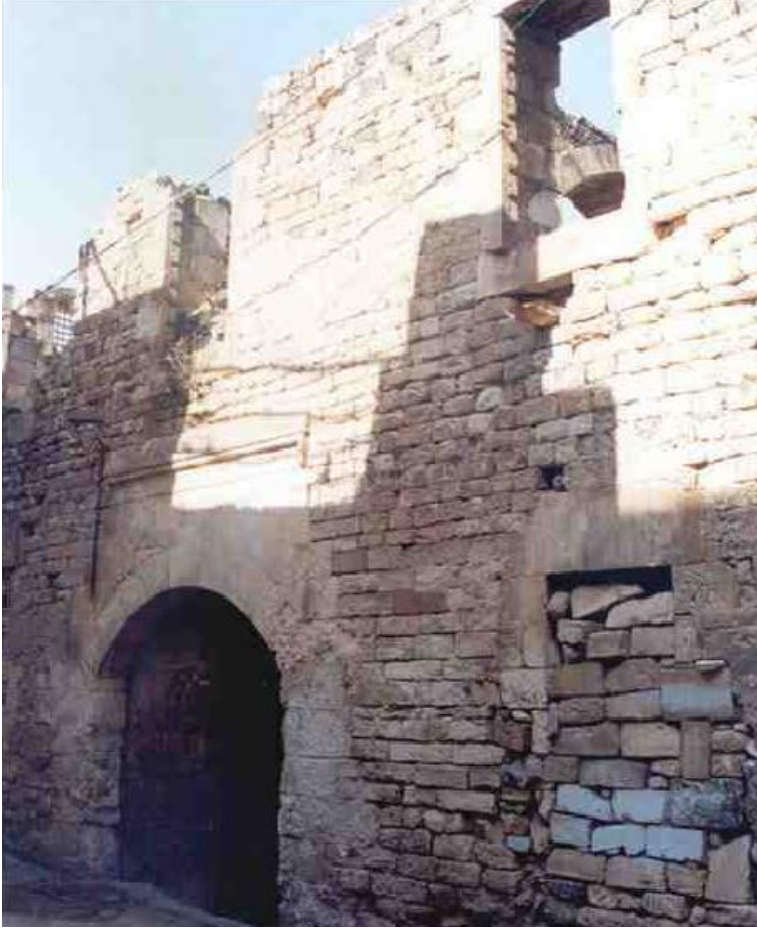


Foto 28. Sabah Pazarı (Eski Bedesten Alanı)



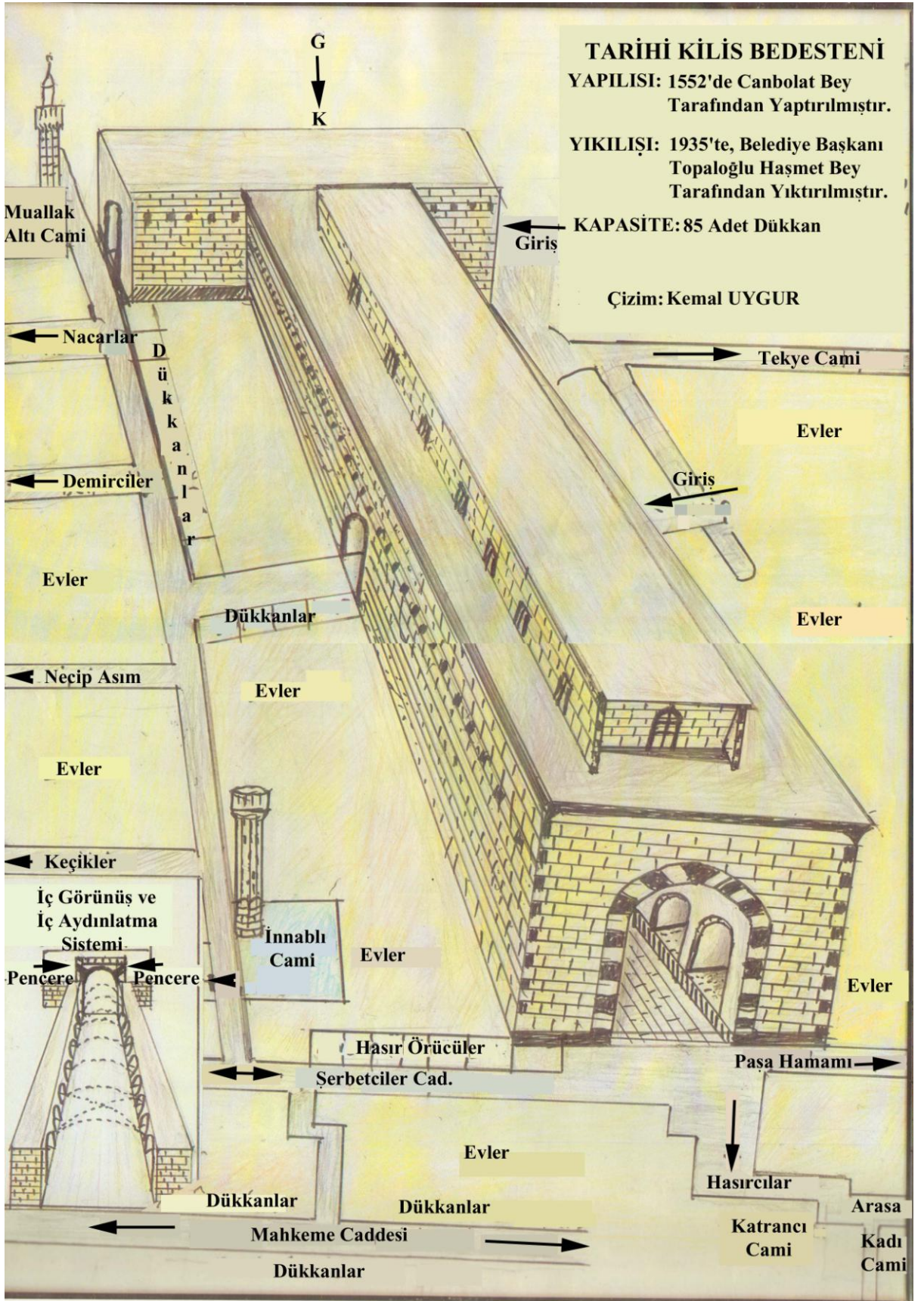
Foto 29. Ali Bey Bedesteni

* Ticari fonksiyonun geliştiği Kilis'te odak noktayı bugün Sabah Pazarı denilen alandaki Bedesten oluşturmaktaydı. Ticari unsurlar bu bedestene göre konumlarını alıp şekillenmişlerdir. Ne yazık ki Büyük Bedesten 1939 yılında dönemin belediye başkanı tarafından yıktırılmıştır. Bugün sebze ve meyvelerin satıldığı bir alan olarak karşımıza çıkmaktadır.



* Kilis'te 3 sabun imalathanesinin olduğu söylenmekte olup bu imalathanelere masmane adı verilmiştir. Sabun imalathanelerinin bulunması zeytinciliğin yaygın olarak yapılmasının da kanıtıdır.

Foto 30. Tarihi Masmane (Sabun İmalathanesi) (kilis.bel.tr)



Şekil 3. Büyük Bedesten

Şehirdeki diğer ticari alanları ise hanlar oluşturmaktadır. Bir yerde hanların görülmesi o yerin ticari anlamda yoğunluğunu ve ulaşım ağının geliştiğinin işaretidir. Bu durum XIX. yüzyıl sonlarında yöreyi gezen İngiliz gezgin diplomat Mark Sykes Kilis için şunları söylemektedir. “Kilis, zarif yapıları olan önemli bir kenttir. Çarşısı büyüktür. Bir çok dilin konuşulduğu çarşı, tam bir Babil Kulesi gibidir. Hanlar dolup taşmakta, bir yandan yeni hanlar yapılmaktadır. Arabalar ve üzeri kapalı faytonlar, çingirakları ile neşeli sesler çıkararak şehri dolaştırmaktadırlar. Han inşası, bir kimsenin Türkiye’de görebileceği en ümit verici şeydir. Reformlar için gerekli dört temel unsur; bireylerin hareketliliğini, kullanıma hazır para olduğunu, iletişimin gelişip, ticaretin arttığını gösterir” (Mark, 2000, s.48).

Yukarıda bahsedildiği gibi Kilis’te, han sayılarında bir belirsizlik gözlemlenir. 1313 salnamesine kadar han sayıları 14-15 iken bu yıldan itibaren han sayılarının 45-50 olduğunu görmekteyiz. Han sayısındaki 3 kata varan bu artışın bir iki yıl içerisinde gerçekleşmesi şaşırtıcı bir unsurdur. Evliya Çelebi seyahatnamesinde 11 handan, Şemsettin Sami ise Kamusu’l A’lam adlı eserinde Kilis’teki hanların sayısını 15 olarak vermektedir. Yaşlı insanların verdiği bilgiler doğrultusunda yine elde ettiğimiz han sayısı 15 kadardır. Buradan hareketle han sayısının 45-50 lere bir anda ulaşması mümkün gibi görülmemektedir. Bundan hareketle ya önceki salnamelerde eksik yazılan hanlar vardı veya sonraki salnamelerde han sayıları aşırı abartılı olarak kaydedilmiştir. Kilis şehrinde yaptığımız çalışmalar sonucu günümüze ulaşan ve günümüze ulaşamayan hanların yerlerini tespit etmeye çalıştık.

Günümüze kadar ulaşmış hanlar, Tekke Mahallesindeki Baytazzade Hanı, Hasanbey Hamamı batısında Vehhab Efendi Kervansarayı, Hacı Derviş Cami doğusunda Andibendioğlu Ali Efendi Hanı, Abuşağa Çeşmesi güneyinde Calkanlı Lilli Ahmet hanı’dır.

Günümüze ulaşamayan hanlar ise, Canbolad Paşa Hanı, Daltaban Paşa Hanı, Nalbant Habip Hanı, Şakir Ahmed Hanı, İsakiye Hanı, Sarıeminler Hanı, Nalbant Nafi Hanı, Kara Hacce Hanı, Canbaz Durmuş Hanı, Canbaz Hüseyin Efendi Hanlarıdır. (Bkz. Harita 11)

Hanların dağılışı göz önüne alındığında adeta bedestenlerin dört bir tarafını kuşatmış durumdadırlar. Hanlara gelen ticaret erbabları getirdikleri malları pazarlarda

satmak ve ihtiyaçları olan malları temin etmek için tüm hanlar arşı etrafında kümelenmiştir.



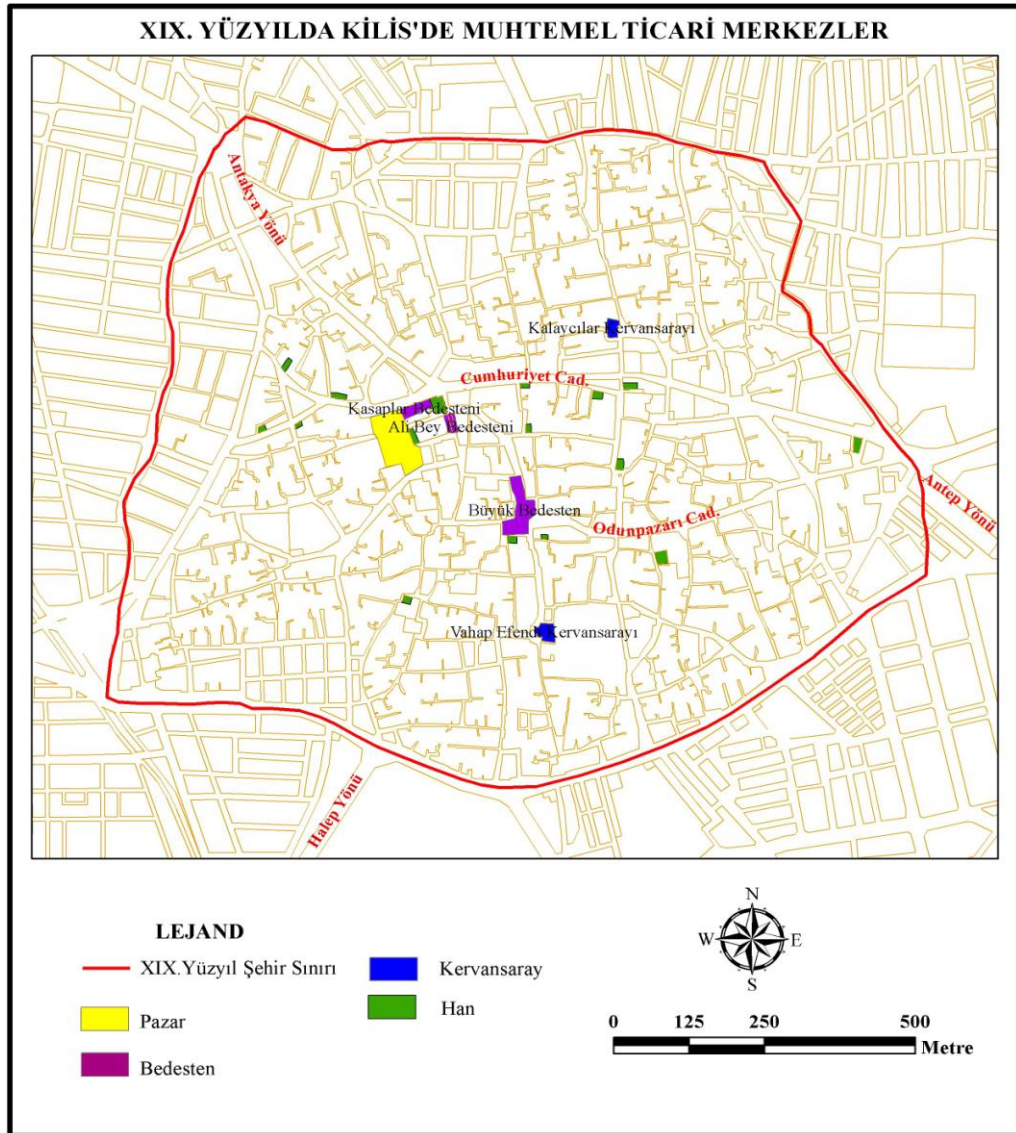
Foto 31. Kalaycılar Kervansarayı (kilis.org.tr)



Foto 32. Baytazzade Hanı

* şehirde birçok han ve kervansarayın bulunması Kilis'in ticari fonksiyonunun canlı olduğunun ve ticaret yollarına göre konumunun da önemini ortaya koymaktadır. Yanda görülen Baytazzade Hanı bugün de ticari fonksiyonunu koruyan iş merkezlerinin bulunduğu bir yapıdır.

Şehrin bu dönemdeki en önemli girişi, bağlı olduğu merkez ve en güçlü bağı olan Halep yönünden sağlanan giriş idi (Bugün en önemli giriş ise Gaziantep yönünden olan giriştir). Dolayısıyla güneyden ve güneybatıdan şehre girişlerin, Fellah Kasteli, Küçük Çarşı veya Eşref Kasteli/Kurdağa Çeşmesi, Süt Kasteli/Abuşağa Çeşmesinden ilerleyerek şehrin meydanına ulaşan yolların başlangıçları oldukları gözükmemektedir. Ayrıca güney ovadaki köyler ve tarım alanlarından gelen ürünlerin şehre bu yönden veya diğer noktalardan girişi yapılmıyordu. Bu caddelerin nispeten diğer caddelere göre geniş olması da ticari yönden hareketliliğin işaretidir. Şehre giren kervanlar, sokaklardan ilerlerken yol üzerindeki ilk hanlarda yüklerini boşaltmaya başlıyorlar veya pazarın kurulacağı meydana doğru ilerliyorlardı. Buradan şehir içindeki diğer han ve çarşılarla uzanıp ikinci büyük merkeze bedestene ulaşıyorlardı.



Harita 11. Kilis'te Ticari Merkezler

Şehre girdikten sonra çarşı içinde ilerleyen insanın gözünden bakılmaya çalışıldığında, ovanın düzlüklerinden sonra hafif eğimle yükselerek, üzerinde dükkanların dizilmiş olduğu çarşı ve sokaklar arasında yer alan anıtsal yapıların farklı büyüklük ve formları izlenir, bu da şehrin kalbinin burada attığını işaret eder ve gelenleri ticari merkezin meydanına doğru davet eder. Fellah Kasteli'nden giriş, Daldaban Hanı, Tuğlu Hamamı, Eşref Kasteli Çarşısı, Şeyh Süleyman Cami, ilerdeki evlerin arasından fark edilen Canbolad Paşa (Tekye) Camii ve şehrin can damarı olan bedesten yer almaktadır.



Foto 33. 1915 yılında yıkılan Katolik Kilisesi ve Kilis Kenti (Dündar,1999)

- | | |
|----------------------------|---------------------|
| 1- Pirlioğlu Cami Minaresi | 2- Katolik Kilisesi |
| 3- Şeyh Ahmet Cami | 4- Eski Hamam |
| 5- Cüneyne Cami | |

3.2. Ticari Yaşam ve Kentsel Etkileri

Şehir genel olarak zirai olmayan faaliyetlerin toplanma-konsantrasyon mekanıdır. Şehirler özellikle hizmet-servis veya tersiyer sektöre ait fonksiyonların,

örneğin, ticaret, ulaşım, sanat, kültür gibi faaliyetlerin toplandığı yerdir. Ayrıca yüzyıllar boyunca zanaatın ve XVIII. Yüzyıldan beri de çeşitli endüstrinin tesis yeridir. Böylece şehir genel olarak zirai olmayan faaliyetlerin toplandığı yerdir (Tolun Denker, 1976, s.86).

Buna karşılık hudutları içinde ziraat faaliyeti kalıntılarına rastlanmayan hemen hemen hiçbir şehir yoktur.

Şehirler kendi halkının ve çevresinin ticaret merkezleridir. Belli bir bölgenin tarımsal ürünlerini pazarlamak, aynı bölgeye mamul madde ve şehirselle hizmetler satmak, şehirlerin tarih boyunca yerine getirdikleri fonksiyondur (Akçura, 1971, s.192). Hiçbir uygarlıkta şehir yaşamı, ticaret ve sanayiden bağımsız olarak gelişmemiştir. Ne antik çağda ne de modern zamanlarda bu kuralın dışında kalan bir durum olmamıştır. Şehirler böylece ticaretin ayak izlerinde doğmuşlardır (Pirenne, 2000, s.302).

Şehirler, daima üretici ile tüketici arasında aracı olan yerleşme birimleridir. Bu aracılıktan hem kendi sakinleri, hem de sınırını aşarak çevre sakinleri istifade eder. Şehirlerde ticari hayatın gelişimi bir çok faktörün etkileşimiyle mümkündür. Nüfus miktarı, çevre özellikleri, örf adetler, ulaşım ve sahanın potansiyel özellikleri ticari yaşamı etkileyen unsurlardır. Şehirde yaşam bir çok imkan sunması yanında zorluklarıyla da insanları etkilemiştir.

Şehirler genelde merkezden çevreye doğru yayılan bir biçimde örgütlenirler. Merkezde en önemli etkinlikler büyük dış ticaret, dini ve kültürel etkinlikler yer alır. Sonra giderek büyüyen aralarla ikamet semtleri ve ikincil etkinliklerin olduğu zanaatkârlar yer alır. Osmanlı kentinde ticari bölge ulu cami ve bedesten arasında gelişmiştir. Satılan malın değerine göre bedestene yaklaşma söz konusu iken, hanlar, zanaat bölgeleri, debbağhaneler ve pazar yerleri, bedesten merkezinden çevreye doğru yayılır.

Osmanlı şehrinde esnaf örgütleri düzenin korunması ve geliştirilmesinde etkindir. Osmanlı devletinde kentsel yerleşmelerin kendi tüketimleri için tarımsal olmayan üretim örgütleri vardı. Bu örgütler, yalnız şehre değil, şehrin merkezliğini ettiği bölgeye de hizmet ediyorlardı. Kentlerin kimi de, hizmeti bölge dışına taşan yoğun üretim ile bölge ekonomisine önemli katkıda bulunabilecek tarzda bir sanat dalında ihtisaslaşmışlardı. Şehirde üretime katılanların hepsi, mensup oldukları sanayi dalında, ekonomik, mali, idari ve sosyal fonksiyonları bulunan bir teşkilatın üyesiydiler. Osmanlı şehirlerinin hepsinde yaygın ve kuvvetli bir esnaf teşkilatı vardı. Bu teşkilat,

XIII. ve XIV. yüzyılların Ahi hareketinin bir devamı idi. Bu yapı Osmanlı şehir kurumlarının camiye bakan yönünün vakıf, ticarete bakan yönünün lonca, içtimai hayata bakan yönünün ise mahalle şeklinde idari bir teşkilatlanma ile ortaya çıktığını gösteriyor (Bergen, 2010, s.154). Osmanlı çarşı ve pazarlardaki dükkanlar yalnız zemin kattan meydana gelmekteydi ve gece buralarda kalınması yasaktı. Lonca örgütlenmeleri kendilerine mahsus sokaklarda toplu olarak bulunurlar ve çarşı-pazar düzenini teşkil ederlerdi. Aynı gruba aidiyet, mekanda da bir bütünlük arz ederken, dayanışmacı ve birbirinden sorumlu esnaf ilişkileri kurardı. Cemaat dışı bağımsız birey yaşamından söz edilmeyen İslam toplumlarında din İslami yapının çimentosu ise, esnaf loncaları da onun briketleriydi (Bergen, 2010, s.157).

Merkezi ekonomik bölgeleri, ekonomik zorunlulukların belirleyici bir rol oynadığı mekânsal bir hiyerarşiye göre düzenlenmektedirler. Etkinlikler, birbirlerine göre önemlerini yaklaşık olarak yansıtan bir düzene göre, merkezden başlayarak sıralanırlar, en gözde meslekler merkeze en yakın yerde bulunuyorlardı. Kuyumcular çarşısı merkez konumunda olan caminin yakınında yer alırdı, aynı zamanda para değişim yeri olduğundan büyük dış ticarete belirleyici önemi vardı. İthal kumaş ticareti buraya yakın bir yerdeydi. Baharat tüccarları, kumaş tüccarları merkeze en yakın konumda yer alıyordu. Çok pahalı ve uluslararası ticarete ilişkin mallara yönelik etkinliklerin böyle bir yer almaları da mantıklıydı (Raymond, 1995, s.162-164).

XIX. yüzyılda 20000 civarındaki nüfusuyla Kilis şehri önemli bir yerleşim merkeziydi. Şüphesiz bu nüfusun miktar olarak fazla olmasında ticaret fonksiyonunun önemi çok fazladır. Bu kadar nüfusu barındırması yukarıda da bahsettiğimiz gibi üretici ile tüketici arasındaki tüketim organizasyonunu yönetmesi ile alakalıdır. Şehir adeta içinde barındırdığı nüfus topluluğuna bazı kurallar koymuştur. Herkes şehirde istediği yere de yerleşememiştir. İnsanların uğraş sahalarına göre şehirde bir organizasyon yaratılmıştır. Örneğin; şehrin ilk kuruluş döneminde nüveyi oluşturan Canbolad Paşa (Tekye) Cami, Bedesten, Paşa Hamamı çevresi çok yoğun bir yerleşme sahası ve ticari merkez konumundayken nüfus artışı ve büyümeyle artık bu ticari merkezlerden yerleşmeler çekilmiş, bu kısım merkezi iş sahası özelliğini kazanmaya başlayarak gündüzleri yoğunluğun hat safhada olduğu, geceleri ise tenhalaşan alanlar haline gelmiştir. Bu durum ticari merkezin insan yaşamına bir etkisi olarak karşımıza çıkar. Diğer bir husus ise bahsedilen bedesten, Arasa Çarşısı, bugün Cumhuriyet meydanı olan

eski pazar sahaları arsa fiyatlarının da en pahalı olduğu yerlerdendi. Bu yüzden şehrin merkezinde gelir seviyesi yüksek sosyal bir tabakanın olduğu kesindir.

Ticari merkezin çarşı etrafında oluşması tüm yolların buraya açılıp, ulaşım açısından en avantajlı alanı yaratması, insanların tüm ihtiyaçlarını kolayca temin ettiği bir merkezdir. “Çarşı ve pazarlar ülke ve topluma göre değişen ölçüde farklı coğrafi görünüme sahiptirler. Daha açık anlatımla yerleşik veya geçici olsun, herhangi bir ülkede ya da bölgede pazar yerlerinin kendilerine özgü ürünleri, pazarlama şekilleri, mimarisi, giyim kuşam ve kokusu vardır”(Aliagaoglu-Uğur, 2010, s.130-131). Ticari alanlar şehrin kaderini belirleyen unsurlar olarak şehri şekillendirir ve şehir gelişimine yön verir. Böylece hepsi birlikte bir bölgesel kimlik oluşturarak açıkça bir kültür bölgesini yansıtır.

Kilis şehrinin şekillenmesinde ticari yapının etkisi ön planda olmuştur. Şehir bedesten, han, hamam, cami, çeşme gibi unsurlar etrafında gelişim göstermiştir. Özellikle bedesten ve etrafında yer alan merkezi iş ve ticaret sahası şehrin mekânsal olarak şekillenmesini sağlamıştır. Mahalleler merkezi iş ve ticaret sahasının etrafında yoğunlaşmıştır. Mahallelerin ve şehrin gelişimi iktisadi yapıya bağlı olarak gerçekleşmiştir. Yerleşme dokusu esnaf örgütlerine göre yapılanmıştır. Önemli gelir getiren esnaf grupları kuyumcular gibi merkezde yer alırken daha az gelir getiren meslekler ise daha merkezden uzak alana yerleşmiştir. Gelir getiren meslekler ile uğraşanlar daha ziyade gayri müslimler olduğu için bunlar ticaret merkezlerinin etrafında ki mahallelerin oluşmasını sağlamışlar, Müslümanlar ise daha uzak alanlarda yer almışlardır.

Kilis şehrinde ticari yaşamın kalbi olan pazar ve çarşı alanlarının seçimi ise merkezi yer olan, dini nedenlerle gidilen bir cami (Tekye/Canbolad Paşa Cami) çevresi pazar yeri olarak kullanılmıştır. İnsanlar bu alanlarda yerel idareciler vasıtasıyla toplumla ilgili olaylardan haberdar olur ve aynı zamanda ihtiyaçlarını karşılarıydı.

XIX. yüzyıl salnamelerine göre şehirdeki ticari anlamda işletmeler şunlardan oluşmaktaydı:

3 sabunhane, 31 fırın, 15/50 han, 1600 dükkan, 58 zeytin mahseresi, 8 susam mahseresi, 5 meyhane, 120 kumaş dokuma tezgahı, 5 eczane, 45 kahvehane yer almaktaydı. Bu rakamlardan hareketle yaklaşık 2000 işletme söz konusu olup yine hane başı 5 nüfus varsayılıp $2000 \times 5 = 10000$ kişi geçimini bu sektörlerden sağlamaktaydı. Bu

da şehir nüfusunun hemen hemen yarısının bu sektörlerden geçimini sağladığı anlamına gelir.

Ticarethaneler şehir içinde yer aldığı konumlarda tesadüfi olarak gelişmemiştir. Bir çok araştırma Osmanlı kentlerinin plansız bir şekilde meydana geldiğini söylese de aslında Osmanlı kentleri biyolojik bir yapı sergilemektedir.

Ticari fonksiyonun kent yaşamı üzerine etkisini en güzel yansıtan şey kahvehanelerin ortaya çıkışı ve üstlenmiş olduğu fonksiyonlara bakacak olursak: Ticari bir yapıda olan kahvehaneler, dini mekanların hemen yanında, insanlar namaz vaktini beklerken vakit geçirmek amacıyla ortaya çıkmış ticari yapılarıdır. Bu işletmelerin ticari fonksiyonları yanında şehirde yaşayan insan toplulukları içinde toplumsal ve siyasal baskıyı esnetmeye yönelik bir işlev üstlenmişlerdir. Araştırmacılar bu fonksiyonuna tampon fonksiyon adını vermişlerdir. Kahvehane, erkek mekanı olsa da sonuçta onların toplumsal, mesleki ve ailevi hiyerarşilerin kısıtlayıcı yapıları dışında bir araya getirme işlevi görmektedir (Öztürk, 2005, s.103). İşte ticari bir ortamın sosyolojik anlamda insanların yaşamında nasıl önemli olabileceğini en iyi anlatan bir örnektir.

Bölgesel bir hinterlandın merkezi olarak şehir, farklı kombinasyonların bir araya gelmesiyle oluşmaktadır. Bu farklı unsurlar şehir içerisinde yan yana gelerek bir motor içerisindeki çarklar gibi işlevleri yerine getirmektedir. Böylece üretim yapıları, ticaret yapıları, dini ve kültürel yapılar ve evler bu mekan içerisinde bir araya gelmektedir. Kilis şehrinde de farklı özelliklere sahip bir çok ticari yapı uyum içerisinde şehirle yoğrulmuş durumdaydı. Pekmezhaneler, zeytin mahsereleri, sabunhaneler, dokumacılığın yapıldığı (culha) atölyeleri, pişmiş toprak işleyen fahreciler, köşkerler, sabancılar, nacılar, marangozlar ve birçok üretim faaliyeti şehrin içinde yürütülmekte, hanlar ve çarşılar da pazarlanmaktadır.

Şehirler iki tip ticari eylem merkezine sahip olmuştur. Sabit mamül eşya çarşısı ve pazar yeri. Genel olarak birinciler zanaat ürünlerinin alışverişinin yapıldığı ve depolama yapılan hanlar, kapalı ve açık çarşılarıdır. Diğer ise yiyecek maddelerinin satıldığı pazar yerleridir (Kankal, 2011, s.150). Diğer bir değişle bugünkü anlamda periyodik ihtiyaçların karşılandığı mekanlar, diğer ise günlük ihtiyaçların karşılandığı mekanlardır. XIX. yüzyıl Kilis şehrinde de bedesten ve çevresi sabit mamül eşya merkezi iken, Canbolad Paşa Cami önündeki pazar olarak kullanılan alan ise geçici olarak günlük tüketim malzemelerinin pazarlandığı alanlardı. Pazar fonksiyonunu gören alanlarda zirai ürünlerin satıldığı ve kırsal kesimin ürünlerini pazarladığı aynı zamanda

ihtiyaçlarının da karşıladığı yerlerdi. Bu ticaret alanları şehrin ekonomik canlılığının da bir işaretidir. Fakat bazı yerlerde bahsedilen bu yerler birbiri üstüne gelebilmesine rağmen genellikle ayrı mekanlarda zuhur ederler. “Yiyecek pazarları özellikle camiler çevresinde kurulur. Bunun sebebi herhalde şehre yiyecek satmaya gelen köylü ve göçebelerin hiç olmazsa öğle namazını büyük bir camide kılmak istediği, aynı zamanda cami çevresinde toplanacak kalabalığın alışverişi arttıracacağı düşüncesi olmuş olmalıdır. Şehrin bu ticaret alanları kendi içerisinde farklı zanaatlara göre bölümlere ayrıldığını, her sokağın bir özel kola tahsis edildiğini görüyoruz. Birçok şehirde yaptıkları işe göre isim alan büyük hanlar mevcut olmuştur” (Kuban, 1965, s.72). Bu da bize yukarıda bahsedildiği gibi çok köklü bir esnaf loncalığının etkisini gösterir.



Foto 34. Sabah Pazarı (Eski Bedesten) (M.Salihoğlu)

XIX. yüzyılda Kilis’te kentsel yapının önemli direğini oluşturan ticaret sahaları şöyle organize olmuşlardı. Çeşitli esnaf ve zanaatkar gurubun birlikte bulunduğu bir yer olan büyük bedesten, Alacacı caminin biraz güneyindeki noktadan başlar, Sabah pazarı caddesi doğrultusundan hafif bir yay çizerek güneye doğru bugün adı İhsan Tümay Hanı diye bilinen kervansarayla ulaşırdı. Kervansarayla bedesten arasında batıdan

doğuya kasapların yerleştirildiği üstü kapalı, fakat pencereleri tavanla gövde arasında sürekli açık kalacak biçimde yapılmış bir galeriyle Muallakaltı Camisi yönünden geçen Dedeğa sokağına bağlanıyordu ki, bu sokağa da sırf bıçakçı esnafı yerleştirilmişti.

Kompleks, bıçakçılar çarşısına, doğu-batı yönünde dik uzanan iki çarşı ile tamamlanırdı. Bunlar birbirine paralel “Demirciler” ve “Nacarlar” çarşıları idi. Bu çarşılarda kentin önemli bir çarşısı olan Odun Pazarının batı ucunda ayrı bir bölüm oluştururdu (Komisyon, 1998, s.46). Han ve kervansaraylarında özellikle çarşı etrafını adeta kuşatması ticari yapının şehir morfolojisi üzerindeki etkisinin ta kendisidir.

Şehirde görünüme renk katan bazı işletmeler ise köşkerler, semerciler, kalaycılar, helvacılar, deri işleyen debbağlar ve hasırcılık ve zembilcilikle uğraşanlar yer almaktaydı. Kilis şehrinde 5 adet meyhanenin var olması şehirde gayrimüslimlerin de yaşadığının kanıtıdır. Gayrimüslimlerin ustalaştığı, üstlendiği bazı meslek dallarıyla şehir içinde farklı desenler oluşturabilmişlerdir.

Şehrin merkezi iş sahası diyebileceğimiz alan, bugünkü Sabah Pazarının yerindeki Büyük Bedesten’in bulunduğu meydan ve bu meydanın uzantıları olan Arasa Çarşısı ve Odun Pazarı şehrin merkezi iş sahalarını oluşturmuştur. Bu iş sahasında genellikle konutların azlığı ticarethanelerin ise yoğunluğu göze çarpar. Bu hal bu alanda gece-gündüz nüfus yoğunlukları arasında uçurumlara sebebiyet vermiştir. Bu alan arsa fiyatlarının çok yüksek olması nedeniyle küçük parsellere ayrılmış ve tüm cadde ve sokakların bu alana bağlantısı söz konusu olmuştur.

Kilis’te han çevrelerinde oturan sakinler deve seslerinden geceleri uyuyamadıklarını ifade etmişlerdir. Bu da şehrin hem ticari hem de ulaşım olanakları bakımından önemli olduğuna işaret eder. XIX. yüzyılda “Urban” denilen Bedevi kabileler, kış mevsimlerini güneyde çöle yakın bölgelerde Şam köylerinde geçirip, bahara doğru Halep üzerinden Antep’in güneyine kadar kuzeye ilerlemekte ve yaz aylarını burada geçirmektedirler. İlkbahar sonunda gelip, sonbaharda dönüş yapan bu guruplar bir yandan sürülerini otlatır, diğer yandan bu bölgede yetişen tarım ürünlerinin tarlalardan şehre çekerek, develeriyle taşımacılık yapmaktalardı. Böyle olunca kazanç sağladıkları gibi hayvancılıktan elde ettikleri ürünleri satarak, yerine ihtiyaçları olan endüstri ürünlerini satın alırlardı. Bu dönemlerde Kilis’teki zanaatçıların bu ihtiyacı karşılamakta zorlandıkları bile olurdu. Köşkerler, sabancılar, dokumacılar vb gibi zanaatçıların ürünleri büyük ilgi görmekteydi (Bebekoğlu, 2008, s.29).



* Kilis şehri düz toprak damların yaygın olduğu ve işlevsel fonksiyonlarında yüklendiği mimariye sahiptir. Şehirde düz damların yaygın olmasının bir sebebi de kar yağışlarının nadir olarak görülmesidir. Anıtsal yapılar ise bu düzlükleri süsleyen yapılar olarak karşımıza çıkar ve şehir manzarasını süsler.

Foto 35. Eski Kent dokusu (Zeytindalı Dergisi, 42. sayı)

Kent morfolojisi ve iktisadi yapı arasındaki bir başka husus ulaşım faktörüne bağlı olarak şekillenmiştir. XIX. Yüzyılda henüz Osmanlı kentlerinde taşımacılık, hayvanlar aracılığı ve yaya olarak yapılmaktaydı. Bu sebeptendir ki şehir dar bir alanda birbirine abanmış konut ve iş sahalarında oluşmuştur. Şehre yakın yerlerden temin edilen hammaddeler şehre getirilip, şehirde işlenip ve yine şehirde dağıtımı söz konusudur.

Kilis'in ulaşım ve ticaret yolları üzerinde bulunması bir çok kültürel etkileşimi beraberinde getirmiş, bir çok bilim adamı yetişmesine ve bu alimlerin farklı alanlarda eserler vermesine sebep olmuştur. Birçok camide bulunan medrese bölümleri de canlı bir ilim hayatının bulunduğunu göstermektedir. Bu da şehrin her yönden ilim ve sanat açısından zenginleşmesine sebep olmuştur.

Anadolu'nun Halep'e açılan en önemli kapılarından biri durumunda olan Kilis, ulaşım olanaklarının elverişliliği sebebiyle canlı kalmış bir şehir durumundaydı. Bu canlılık iktisadi yapının temel taşı olarak han, kervansaray, bedesten ve pazarları oluşturmuştur. Bu sayılan alanlar olmasaydı kesinlikle Kilis şehri de olamayacaktı.

Beşeri bir organizasyon olan şehir kendi kendine var olup hayatını sürdürmez. Şehri besleyici unsurların olması şehrin hayatını sürdürmesi açısından büyük önem arz eder. Sonuç olarak bir şehrin doğup, büyümesi ve hatta ölmesi o şehrin hinterlandına bağlıdır. Bu hinterland diğer Osmanlı kentlerinde de olduğu gibi çoğunlukla kırsal kesim olmuştur. Şehirle kır arasında ikili ilişki doğar ki; kır şehri beslemek, ona

hammadde sağlamak zorunda, şehir de kırsal kesime çeşitli aletler ve mamül madde sağlamak zorundadır. Tarım arazisi bakımından zengin olan Kilis çevresi bu sayede Kilis şehrini de iktisadi ve mekan organizasyonu bağlamında etkilemiştir. Bağ, zeytincilik ve sebze tarımının yoğun yapıldığı bu alan şehrin iktisadi yapısı içinde kendi rolünü de üstlenmiştir. Bu ürünler taze tüketilmesi yanında, işlenerek farklı bir ürün elde etme işi şehirdeki ticari işletmelere düşmüştür. Kentte büyük ölçüde nüfus, zirai sektörlerde çalışırken, zirai ürünlerin işlenmesiyle birlikte şehirde küçük sanayi fonksiyonu ve bu elde edilen ürünlerin pazarlanmasıyla da ticaret fonksiyonu bir nebze de olsun gelişmişti.

XIX. yüzyıl Kilis şehrinde de ticari anlamda ziraat önemli yer tutmaktadır. Dört bir tarafı bağ, zeytinlik ve her çeşit meyve ve sebzenin yetiştirildiği bahçeler, şehrin tüketim ihtiyacını karşılamaktaydı. Şehrin hemen etrafında yer alan bu tarımsal arazilere çiftçiler günübirlik olarak gidip gelmekteydi. Uğraş sahası ziraat olmakla birlikte yaşamlarını şehirde sürdürmekteydiler. Kilis zirai alanların dağılışına bakıldığında bir kademelenme görülmektedir. Konut alanlarının hemen bitiminden itibaren başlayan bağ ve zeytinlikler ilk tarımsal halkayı meydana getirmektedir. Bağ ve zeytinlikler fazla bakım istediklerinden dolayı şehre yakın konumlanmışlardır. Şehirde yaşayan ve geçimini zirai faaliyetlerden sağlayan insanlar günübirlik olarak bu alanlara gidip çalışmakta ve tekrar şehre dönmekteydiler. Şehirden uzaklaştıkça bağ ve zeytinliklerde bir azalma söz konusu olmakta böylece fazla bakıma ihtiyaç duymayan, ikinci halka durumundaki tahıl tarımının yapıldığı yerler ön plana çıkmaktadır. Bugün “İçeri Bahçe” denilen Kilis şehir merkezine 7 km uzaklıktaki zirai alanlar ise su kaynaklarının (Akpınar, Zoppun Suyu) varlığı sebebiyle her çeşit meyve ve sebzenin yetiştirildiği alanlar olmuştur. Böylece XIX. yüzyıl Kilis halkının meyve sebze ihtiyacının karşılandığı alanlar olmuştur. Bu zengin zirai alanlara çiftçilikle uğraşan insanların günübirlik gitmeleri yanında, yaz aylarında konakladıkları da görülmektedir. Zirai yaşamın da şehrsel yaşam üzerinde bir takım etkileri olacaktır. Nitekim evlerin mekansal kullanımı, zirai karakterlere göre organize olacaktır. Evlerin belli kısımları ahırlar, depolar, tarım aletleri için ayrılması zorunluluk haline gelmiştir. Kilis konut planlarında daha ayrıntılı bahsi geçecek bu konu ticari özelliklerin kent yaşamında etkili olduğunu gösterir. Şehrin merkezi kısımları ticaret fonksiyonuyla şekillenirken, dış mahalleler daha çok zirai faaliyetlerin şekillendirmesiyle oluşmuştur. Ziraatle uğraşan nüfus dış mahalleleri tercih ederek daha rahat bağ ve bahçelerine ulaşım sağlamıştır.

Ayrıca besledikleri hayvanlar için daha rahat koşullar dış mahallelerde mevcuttur. Diğer taraftan üzüm, zeytin, susam, buğday gibi ürünlerin işlenerek yeni mamul madde haline getirilmesi için şehirde birçok ticari imalathane ortaya çıkmıştır. Salnamelerden alınan bilgilere göre XIX. yüzyılda 58 zeytin mahseresi, 8 susam mahseresi, 3 sabunhane, 20 un değirmeni ve birkaç şarap yapılan yer mevcuttur. Tarımsal üretimin en büyük etkisi Kilis şehrine zeytin mahsereleri, susam mahsereleri, un değirmenleri ve pekmezhanelerle olmuştur. Bu rakamlar içerisinde en büyük dikkat çeken ise zeytin tarımına bağlı işletmeler olmuştur. 58 adet zeytin mahseresi Kilis çevresinde bu yüzyılda ne kadar yoğun bir şekilde zeytincilik yapıldığının kanıtıdır. Diğer taraftan 3 adet sabunhanenin varlığı da yine zeytin tarımına bağlı olarak ortaya çıkmış işletmelerdir. Bu işletmelerin dağılışı genellikle kolay ulaşım alanlarında ve daha çok şehrin güney bölümlerinde yoğunlaşır. Ayrıca bu işletmeler şehrin merkezi kısımlarında değil dış kısımlarında gelişim göstermiştir. Hem bağ ve bahçelerden şehir dışındaki alana daha rahat ulaşım hem de bu işletmelerin geniş alanlara ihtiyaç duyması sebebiyle dış mahallelerde bu imalathaneler önem kazanmıştır. Örneğin, Bölük, Ebulüla, Şeyhabdullah, Deveciler mahallelerinde bu işletmelerin yoğunlaştığı görülür.

Ticari yaşamın bir diğer önemli etkisi lonca denilen teşkilatlarla olmuştur. Loncalar ne sadece para kazanılan bir yapı, ne de sadece sanatçılardan ve tüccarlardan oluşan bir guruptu. Genel olarak, ekonomik, sosyal, mali ve yönetimle ilgili görevleri ifa etmekteydi. Her meslek loncasına ait bir çarşı mevcuttu, loncalar bulundukları sokakta düzeni sağlamakta dahil idari görevleri de yerine getiriyorlardı. Lonca şeyhleri yönetim ile kent sakinleri arasında aracılık yapmaktaydı (Akis, 2002, s.196). Gelen emirleri kent sakinlerine iletir, alınacak vergileri paylaşırma ve sonra da halktan toplama görevlerini yaparlardı (Raymond, 1995, s.85-86). Kilis şehrinde de loncalar etkin yer almaktaydı. Bunun en güzel ispatı belirli meslek guruplarına ait özel çarşıların ortaya çıkmasıdır. Örneğin bakırcılar çarşısı, demirciler çarşısı, körler çarşısı (Kilis'te troham hastalığına bağlı olarak birçok kişi kör olmuş, bu insanlar genellikle hasır örgü işleriyle uğraşmaktaydı. Hasır örgü, zembil gibi bu tür malzemelerin satıldığı alan körler çarşısı olarak bilinmekteydi) gibi özel meslek guruplarına hitap eden çarşılar Kilis'te lonca örgütlenmesinin olduğunu gösterir.

3.3. Fonksiyonel Etki Sahası

Kentler yerleşme çekirdeklerinin toplandığı bir mekan birimi içinde, içlerinden birinin yeni ve aşırı bir dinamizm kazanarak diğerlerinden ayrı düşmesi ve yeni yolunda evrimleşmesi ile başlar. Bu aynen yüzlerce gezegenin içinde ancak birinin yıldız haline helmesi ve gezegenleri çekim gücü ile kendine bağlamasına benzetilebilir (Tunçdilek, 1986, s.92).

Geniş manasıyla fonksiyon terimi “zaman içinde akıp giden faaliyetler veyahut yapılan iş” anlamına gelmektedir. Dar manasıyla fonksiyon bireysel hareketlerin birbirine karşılıklı bağlılığının ifadesidir (Karaboran, 1989, s.87).

Şehir coğrafyasında fonksiyon deyince bir yandan mekana ihtiyaç gösteren faaliyet ve faydalanmalar, diğer yandan şehrin yakın ve uzak çevresi ile olan ilişki ve bağları anlaşılmaktadır. Diğer bir ifade ile fonksiyonlar 1- Özellik ve karakterlerine göre, 2- Etki sahalarına göre araştırılır (Tolun Denker, 1976, s.23-24).

Bulunduğu çevre içerisinde şehirleri yalnız olarak ele almamak gerekir. Çünkü şehirler, çevrelerinden tecrit edilmiş halde bulunan yerleşme noktaları değil, yakın çevreleri ve hinterlandları ile sıkı kültürel ve iktisadi ilişkileri bulunan insan topluluklarının konsantrasyon sahalarıdır. Bu bakımdan denilebilir ki, bir şehrin büyüklüğü ve önemi; genellikle onun etki bölgesinin, özellikle iktisadi etki sahasının genişliği ve önemi ile orantılıdır (Göney, 1977, s.1). Başka sözle bir merkezi yer ve onun tesir sahası, beraberce fonksiyonel bir birlik teşkil etmektedir. Bu birlik, şehirle çevresi arasında olan karşılıklı ilişkiler neticesinde ortaya çıkmaktadır (Karaboran, 1990, s.147). Merkeziyet ise, bir şehrsel yerde toplanmış merkezi fonksiyonların çokluğundan ve çeşitliliğinden meydana gelmiştir (Gottman, 1976, s.5-6). Böylece, şehirlerin genel fonksiyonlarıyla ilişkili olarak, şehrin merkezi gücü veya tesir sahasının genişliği ortaya çıkmaktadır. Bu güç, esas itibarıyla şehrin hizmet ettiği sahanın büyüklüğüyle doğru orantılı olarak gelişir (Tolun Denker, 1976, s.89). Merkezi yer toplumun meydana getirdiği bir mekan organizasyonudur. Şehrsel merkeziyet şöyle şekillenmeye başlar: “Merkeziyet bir şehrsel yerde toplanmış merkezi fonksiyonların çokluğundan ve çeşitliliğinden meydana gelmiştir ve o yerde toplanan bir ya da birkaç ulaşım sistemine (şebekesine) dayanmaktadır” (Gottman, 1976, s.5-6).

Herhangi bir yerleşim biriminin merkezi yer olma durumu çevresi ile çok yakından alakalıdır. Yerleşim birimine yakın olan diğer yerleşim birimlerinin çok farklı ihtiyaçlarına cevap vermesi, buna bağlı olarak fonksiyonlarının gelişmiş olması

gereklidir. Yani bir yerin merkezi yer olabilmesi için kendi nüfusunun çok çeşitli ihtiyaçlarını karşılamasından başka, belli bir sahaya ve çevreye de hizmet vermesi ve bu sahanın çok çeşitli ihtiyaçlarının karşılanması gerekmektedir (Karaboran, 1989, s.94-95).

Kilis'in Osmanlı döneminde önemli bir yerleşme olmasının sebebi, Kuzey Suriye'nin, kuzey, doğu ve Güneydoğu Anadolu ve Irak ile bağlantısını sağlayan, birinci derecede önemli bir yol güzergahı üzerinde bulunuşundan kaynaklanır. Halep'ten gelen ve Kilis, Birecik ve Urfa üzerinden Diyarbakır'a ulaşarak, burada kuzeybatı ve güneydoğuya giden yolla bağlantı kuran bu yol, şehre transit karakteri kazandırmıştır. Nitekim, XIX. yüzyılda şehirde çok sayıda hanın bulunuşundan da bu anlaşılmaktadır.

Ayrıca kır yerleşme yoğunluğunun oldukça yüksek bulunduğu Fırat nehri, Hatay-Maraş grabeni, Gaziantep platosu ve Halep arasında kalan geniş bölgede; Menbic, Antakya, Antep ve Halep gibi birbirinden uzak şehirler yer almaktaydı. Bu durum, sözü edilen sahanın yaklaşık merkezinde bulunan Kilis'e, uygun konumu gereği ulaşım avantajına dayanan şartlara bağlı olarak, genişçe bir bölgenin şehrsel merkezi olma imkanı vermiştir. Çevrede Halep gibi büyük bir merkezin bulunmasına karşılık, ulaşım olanaklarının kısıtlı, başka sözle erişilebilirliğin daha zor oluşu, Kilis'e daha yakın olan birçok kır yerleşmesinin iktisadi ilişkilerini bu şehirle sürdürmesini sağlamıştır. Bunun yanında kır yerleşmelerinin kendi kendilerine yeter olma çabaları ve geçim tipi tarım faaliyeti içerisinde bulunmaları, yani genellikle ihtisaslaşmış ihtiyaçların yok denecek kadar az oluşu, birincil ihtiyaçlara cevap veren Kilis gibi yerel merkezlerin önemini artırmıştır (Kesici, 1995, s.252).

XIX. yüzyılda Halep Vilayetinin merkez sancağına bağlı bir kaza durumunda olan Kilis, 9 nahiye ve 469 köyden oluşmuş kırsal alanın da merkezi yeri idi. İdari fonksiyonlar açısından bugünkü durumundan (yaklaşık 150 köy) bile fazla miktarda köyün idari merkezi durumundaydı. İdari açıdan hükümet konağı, kaza meclisi ve bunun yanında tüm idari işlerin merkezi Kilis şehriydi. Bu etki sahasını tespit etmek neredeyse imkansızdır. XIX. yüzyılda Kilis'e bağlı birçok köy Suriye sınırları içerisinde kalmış, isimleri değiştirilmiştir. Bazıları ise Gaziantep sınırları içerisine dahil edilmiş, bazı köylerde ortadan kalkmıştır. Bu şekilde Kilis'in idari fonksiyonları giderek küçülmeye başlamıştır.

İdari açıdan bağlı bulunduğu yerleşmelerin merkezi konumunda olan Kilis şehri, iktisadi açıdan da çevresini etkileyebilmiştir. Bu yüzyılda şehrin etki sahasını tam olarak tespit etmek çok zordur.

XIX. yüzyılda Kilis'in etki sahasını oluşturan unsurlar şehir içi arazi kullanımında yer verdiğimiz fonksiyonel unsurlardır. Fonksiyonel etki sahasını oluşturan güç şehir içindeki işlevsel yapıların kombinasyonundan doğar. Bir su kaynağı etrafında başlayan merkezilik, dini yapıların inşası, daha sonra en önemli belirleyici olan ticari fonksiyon alanları (bedesten, çarşı, pazar) oluşumuyla bir çekim gücü yaratır. Ticaret, ulaşım, dini ve sosyal alanlar birbirlerini destekleyerek şehrin cazibe merkezini oluştururlar. Kilis'te Canbolad Paşa Cami etrafında şekillenen merkezilik, bedestenler, pazar ve çarşıyla bir araya gelerek şehrin çekim gücünü oluşturmuştur.

Halep vilayet salnamelerinden edindiğimiz bilgilere göre şehirde 6 adet eczanenin bulunuşu sağlık fonksiyonu açısından da bir merkez olduğunu gösterir. Şehirde yaklaşık 10 medrese, 1 rüşdiye ve 20 den fazla sıbyan mekteplerinin bulunuşu şehir halkına hitap etmesinin yanında çevre köylerdeki nüfusu da etkileyebilmiştir.

Fonksiyonel etki sahası değerlendirilirken XIX. yüzyılda Kilis'ten daha büyük olan ve vilayet merkezi Halep, yine bu yüzyılda Kilis büyüklüğünde olan Antep kazası, batıda Antakya kazaları yer almaktaydı. Kilis kazasına bağlı birtakım köyler idari açıdan Kilis'e bağlı olsalar bile; Halep, Antep ve Antakya gibi merkezlere daha yakın olanlar, idari açıdan olmasa bile kültür, sağlık, ekonomik, eğitim fonksiyonları açısından bu alanlarla ilişki içerisinde olabilmişlerdir. Kilis'in güneyinde, 12 saat yürüme mesafesi uzaklığında olan Halep, daha geniş etki sahasıyla Kilis şehrine biraz uzak kalan köyleri etki sahası altına almış durumda olmalıdır. Bu sebeple güneydeki etki sahası bizce diğer kısımlara göre daha dardı.

Kilis'in en önemli etki sahası ekonomik etki sahasıdır. Ulaşım açısından önemli bir kilit nokta üzerinde olan Kilis, etrafındaki köylerin ticari merkezi durumundaydı. Kırsal kesimdeki nüfus şehrsel ihtiyaçlarını böylece Kilis şehrinde karşılamak zorundaydılar. Şehrsel nüfus ise kırsal kesimden elde edilen ürünlerle hayatını devam ettirmekteydi. Kilis etrafındaki köyleri o derece etkilemiştir ki bir zamanlar köy olan yerleşmeler önce mezra yerleşmeleri olmuş daha sonra ise halkın tamamıyla şehre yerleşmesiyle sadece bağ ve zeytin arazileri haline gelmiştir. Örneğin, önceleri birer mezra halinde bulunan Şeyh Mehmet, Kefre, Çınadır, Ayni Safa, Darhızme, Koyunoğlu, Tilel, Küneyse, Ovacık ve Kersentaş gibi mevkiiler (Timurtaş, 1932, s.12)

XIX. yüzyılda artık tamamiyle yerleşmenin terk edildiği, yerlerine bağ ve zeytinliklerin kurulduğu alanlar olmuşlardır.

Özetle, XIX. yüzyılda bulunduğu bölgenin en önemli merkezlerinden biri olan Kilis'in ekonomisi tarıma, ticarete ve el sanatlarına dayanıyordu. El sanatları içinde dokumacılık bir hayli gelişmişti. Kilis'te ipekli mallar dikkate değer ölçüdedir ve çoğu Halep'e ve Beyrut'a gönderilirdi. Kazada üretilen yağın bir miktarı Halep'e gönderilmekteydi. Şehrin çevresinde yetiştirilen en önemli tarım ürünü zeytindi. Zeytin işleyen tesisler de şehirde bulunuyordu. Özellikle sabun imalathaneleri önemliydi. Üretilen sabun; Adana, Antep, Maraş ve Urfa taraflarına gönderilirdi. Bu durum bize, Kilis ekonomisinin bölgede ne kadar etkin rol oynadığının en güzel kanıtıdır

Kilis'in fonksiyonel etki sahasını günümüzle kıyasladığımızda küçüldüğünü, daraldığını görmekteyiz. XIX. Yüzyılda Halep'e bağlı bir kaza olmasından dolayı ticari ilişkileri güçlü iken günümüzde bu özelliğini yitirmiştir. XIX. Yüzyılda en önemli ürünü zeytindir, günümüzde de Kilis'te yetiştirilen en önemli ürünlerden biridir. Sabun üretimi de günümüzde devam etmektedir. XIX. Yüzyılda önemli olan dokumacılık ise bugün önemini kaybetmiş durumdadır. Kilis'in etki sahasının daralması kesinlikle yeni sınırların çizilmesi ve buna bağlı olarak ulaşım avantajını kaybetmesindendir.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. KİLİS'DE YERLEŞME VE MESKEN TİPOLOJİSİ

İslam şehir geleneğinin ve Türk şehir geleneğinin bir sentezini barındıran Kilis organik yapıda gelişmiş bir şehirdir. Şehirdeki birbirinden farklı tarzda inşa edilmiş yapılar kendini hissettirmektedir. Yerleşme unsurunun çekirdeğini oluşturan meskenler, doğal çevrenin fiziki ve iklim durumu, ekonomik faaliyetler ile sıkı bir ilişki içindedir. Bu özellikler Kilis'in yerleşme ve mesken dokusunu etkileyen ana unsurlar olmuştur.

4.1. Kilis'te Yerleşme Morfolojisi ve Strüktürü

Türklerin şehircilik anlayışları, İslam dinine girmeleriyle bazı değişikliklere uğramış ve dinle beraber bazı İslami öğelerde anlayışlarına katılmıştır. Türk şehircilik geleneği, İslam şehircilik geleneği ile birleşerek, yeni bir anlayış doğmuştur. Bu anlayış Türk-İslam şehirciliğidir. Türklerin, İslam sonrasında kurdukları şehirlerde bu özellikleri açık olarak görmek mümkündür. İslam şehir tipinin üç ana ögesi cami, pazar ve hamam olduğu halde, Orta Asya şehir tipinin üç ögesi iç kale, şehristan ve rabattır. Temelde bu üç öğeyi diğer unsurlar olan mahalle, bedesten ve uzunçarşı vb. ile birleşmiş olarak, İslam sonrası Türk şehirlerinde belirgin olarak görürüz (Özdemir, 1998, s.74).

Türk şehirlerinin gelişmesi mahalleler halinde olmuştur. Mahalleler, önemli işlevleri olan şehir kesimlerindendir. Osmanlı şehrinde mahalle, birbirini tanıyan, bir ölçüde birbirlerinin davranışlarından sorumlu, sosyal dayanışma içinde olan kişilerden oluşmuş bir topluluğun yaşadığı yerdir. Aynı mescitte ibadet eden cemaatin aileleriyle birlikte yerleştikleri şehir kesimidir. Mahallenin sosyal bir birim olarak taşıdığı önemden dolayı, Orta Doğu ve İslam kültür çevresinin şehirleri, mahalleden oluşan bir bileşim biçiminde tanımlanır (Ergenç, 1984, s.69).

Osmanlı döneminde şehirlerin fiziksel yapısını belirleyen en önemli etkenlerden biri olan mahalleler genelde yirmi ile kırk hane arasında, bazen bu sayının altında veya üstünde hane barındıran mahalleler çok defa bir mescit, cami, imaret, zaviye, kilise, havra gibi tesislerin etrafında yer alır ve genelde o tesisin adını taşır. Bunun yanında bazı mahallelerin adları kuruldukları yerin doğal özelliğini yansıtabilir. Bazıları ise mahalleyi tesis eden halkın dini veya idari bir liderinin yahut konargöçer bir grubun adını taşıyabilir. Ayrıca siyasi, sosyal ve ekonomik sebeplerle bir şehirden veya

bölgeden göç ederek başka bir şehre yerleşen topluluklarca teşkil edilen mahalleler göç edilen şehrin veya bölgenin adını alabilir. Bazı mahalleler ise o mahallede mevcut sınıai bir tesisin veya mahalle halkının uzmanlaştığı bir mesleğin adıyla bilinir (Şahin, 2010, s.447).

Mahalle, şehirlerdeki en küçük yerel birim, şehrin en küçük idari ünitesi olarak, şehirde fiziksel ve sosyal mekân gelişiminin başta gelen belirleyicilerindendir. Mahallede yaşayan insanların çevresini algılama biçimi ve benimseme düzeyi şehrsel mekândaki farklılığın sınırlarını çizmektedir. Fakat mahalle iklim şartlarına göre oluşmuş bir yerleşim olmaktan çok bir sosyo-kültürel biçimdir. Yani yönetim amacıyla kurulmuştur (Bayartan, 2005, s.96).

Osmanlı şehirlerinde İslam şehirlerinde olduğu gibi genellikle Müslüman olmayanlar ayrı mahallelerde oturuyorlardı. Bundan başka bazı meslek mensupları da kendi adlarıyla bilinen mahallelerde toplu olarak yaşamışlardır. Ancak bu durumun, yani bazı grupların toplumun bütününden ayrı bir mahalleye kapanışının, Osmanlı öncesi İslam şehirlerindeki kadar katı değildir. Bunun nedeni mahallenin bir savunma alanı olmaktan çıkıp şehir yerleşiklerinin birbirleriyle daha rahat ilişki içine girebilmeleridir. Aynı zımni mahallelerinin varlığı, doğal olarak inanç ve gelenek birliğine sahip kişilerin yan yana yaşamalarının daha rahat oluşuna ve merkezi otoritenin zayıf bulunduğu Osmanlı öncesi dönemlerin koşullarının yerleşmeye yaptığı etkiye bağlanabilir. Şehrin ticaret ve sanat kesiminde kendini gösteren mesleki gruplaşmalar da bütünüyle mahallelere yansımamıştır (Ergenç, 1984, s.70-71).

Osmanlı şehirlerinde mahallenin önemli özelliklerinden biride temel yönetim birimi olmasıdır. Vergi yükümlüsü reaya tek tek tahrir defterlerine ve diğer vergi kayıtlarına bulundukları mahallelere göre ad ad yazılmış, oturdukları binalarında hangi mahalle sınırı içinde bulunduğu kesinlikle belirlenmişti. Osmanlı kanununa göre mahalle sakinleri birbirlerine kefildir. Bunda amaç vergi yükümlülerinin tam anlamıyla saptanması, vergilerin eksiksiz toplanmasının sağlanması, merkezi otoritenin ve genel güvenliğin eksiksiz bir biçimde sağlanmasıdır (Ergenç, 1984, s.72-73).

Şehirde en büyük alanı oluşturan yerleşmelerin düzeni mekan organizasyonunun temel taşlarını oluşturur. Yerleşmelerin düzeni ve yapısı doğal ortam ve beşeri unsurların aslında, bir nevi zorlamasıyla şekillenmiştir. XIX. yüzyılda 20000-25000 nüfusa sahip olan Kilis'te 32 mahalle ve 4500 e yakın evin varlığından bahsedilmesi Kilis'in hangi boyutlarda ve nasıl bir şehir olduğunun anlaşılmasına yardım etmektedir.

Yaklaşık 1250 m çapında daire formuna yakın bir alanda yer alan yerleşme birimleri, şehrin tamamının insan ölçülerinde olduğunu, her noktasına yürüme mesafesinde ulaşıldığını göstermektedir. En küçük evlerin bile mimari bir ustalık ve özenle yapıldığı, bütün şehrin yoğun bir yapı topluluğundan oluştuğu anlaşılmaktadır.

32 mahallenin olduğu şehirde mahalle alanları birbirinden farklılık arz etmekteydi. Şehrin nüvesini oluşturan alanlardaki (Tekye Mahallesi, Meşhetlik Mahallesi, Tabakhane ve Nurettin Mahalleleri) mahalleler genellikle küçük alanlara sahip sıkışık, gayet dar sokaklarla temsil edilir. Şehrin dış mahalleleri ise genel olarak merkezdeki mahallelere nazaran büyük yüzölçümlüdür. Örneğin, Şeyh Abdullah, Bölük, Deveciler, Aşit Mahalleleri dış mahalleler olup yüzölçümlerinin büyük olmalarıyla karşımıza çıkar (Bkz. Harita 15). Mahalle yüzölçümlerinin farklılığının sebebi merkez alanların daha yoğun nüfuslu olması ve zamanla büyük yüzölçümlü mahallelerin bölünmesiyle oluşmuştur. Örneğin, Meşşeta (Meşhetlik) mahallesinin XVI. yüzyılda yüzölçümüyle XIX. yüzyıldaki yüzölçümü karşılaştırıldığında XVI. yüzyıla göre küçüldüğü görülür. XIX. Yüzyılda merkez mahalle durumundaki bu mahalle arazisi bölünerek başka mahalleler meydana getirilmiştir. XIX. Yüzyıl Kilis'te dış mahallelerin büyük yüzölçümlü oldukları gözlenir. Hatta XIX. yüzyılın bu büyük yüzölçümlü mahalleleri günümüzle karşılaştırıldığında alanlarının çok küçüldüğü görülür. İşte şehir büyüdükçe XIX. yüzyılda dış mahalle durumunda olan bu mahalleler artık şehrin iç mahalleleri durumuna gelmiş, nüfus yoğunluklarında etkisiyle bölünerek farklı mahalleler oluşturulmuştur. Dış mahallelerdeki cadde ve sokak sistemleri merkezdeki mahallelere göre biraz daha geniş yapılıdır. Şehre göç eden kırsal kökenli aileler şehrin merkez mahallelerine değil, dış mahallelere yerleşmekteydi. Böylece şehir büyürken yeni mahalleler oluşturmak yerine, dış mahallelerin genişlemesi yoluyla gelişme göstermiştir. Şehir çevresinde arazisi olanlar ise zirai faaliyetleri daha rahat sürdürebilmek için şehir merkezinden ziyade dış mahalleleri tercih etmişlerdir.



Harita 12. 16.Yüzyıl Mahalleleri



Harita 13. 19.Yüzyıl Mahalleleri

Kilis'te mahallelerin dış dünyaya kapalı kalmasının nedeni, bir ölçüde zanaatkar ve tüccarların evleri ile iş yerlerinin farklı yerlerde olmasıdır. Özellikle han ve kapalı çarşıların olduğu semtlerde, sürekli oturanlar çok azdır. Dolayısıyla mahallelerin niteliği ve buralarda oturan insanların değişme süreci uzamaktadır. Bu özellik hala günümüzde de kısmen görülmektedir. Günlük gereksinimlerin her zaman kent merkezindeki çarşılarından karşılanması mümkün olmadığından, bazı şeylerin mahalle aralarında da satıldığı olurdu. Örneğin, fırınlar ile çabuk bozulacak yiyeceklerin satıldığı yerler, müşteriye daha yakın olması için mahalle aralarında yer almaktaydı.

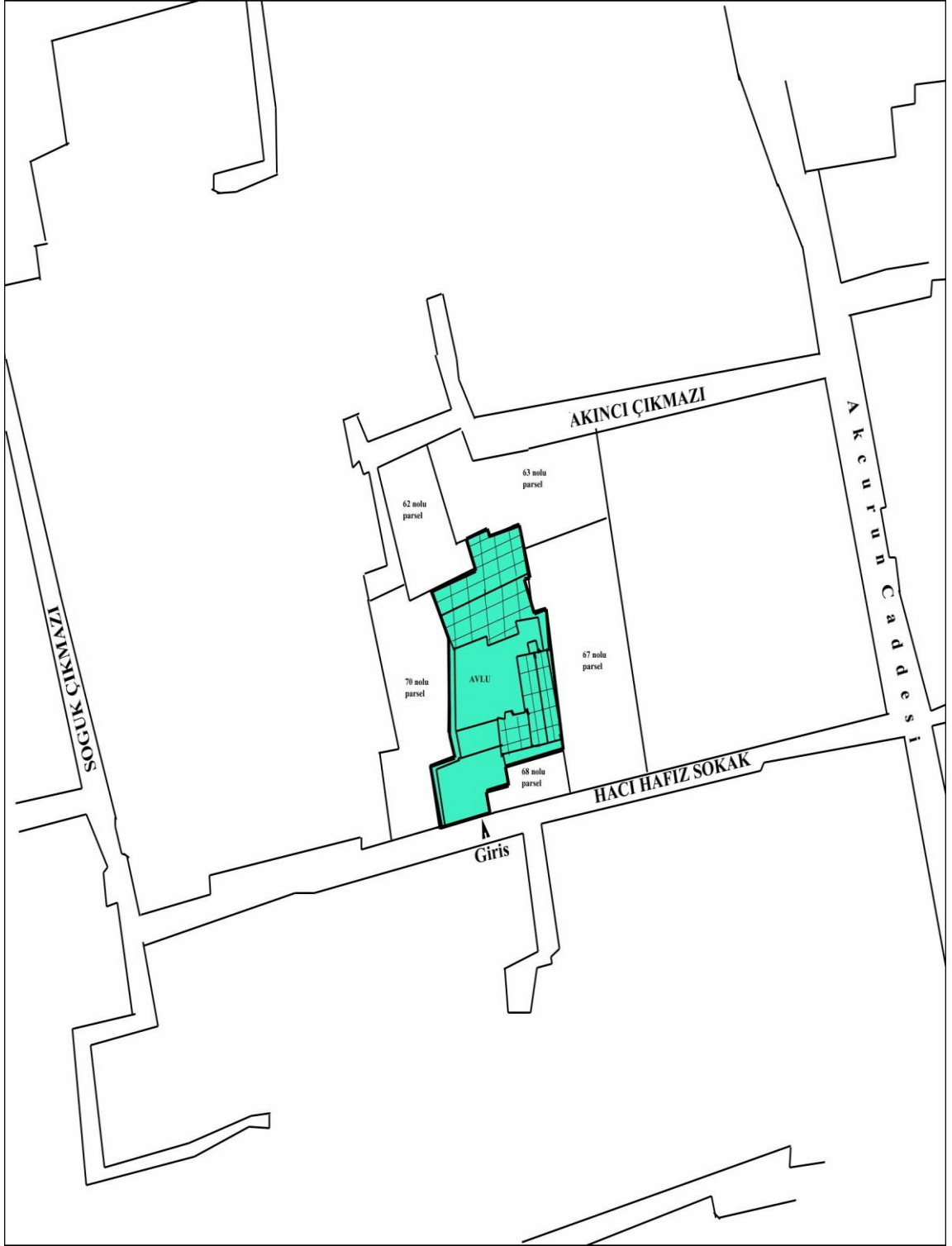
Sokak, cadde ve çıkmaz sokakların özelliklerine önceki bölümlerde değinilmişti. Kilis evlerinin sokak ile ilişkisi çoğunlukla zorunlu olan giriş düzeyindedir. Eve giriş başka türlü mümkün olsa neredeyse sokakla ilişkisi hiç olmayacaktı. “Bu sebeple evlerin sokak cephesi ya sadece sokak kapısı genişliğinde ya da bazı parsel konumlarından dolayı zorunlu olarak daha uzun bir çizgide olabilmektedir. Bu durum her ne kadar tercih edilmeyen bir şey olsa da kıvrımlı çıkmaz sokaklarla derinleşen ve olabildiğince kuytuluklar yaratan mahalle dokusu ya da yapı adası ister istemez dört yönden sokaklarla çevrelenmektedir. Büyük yapı adalarında zorunlu olarak bazı parseller, sokak veya çıkmaz sokaktan cephe almaktadır. Bu durumda minimum cepheli parseller tercih edildiği için çıkmaz sokağın en dibindeki kuytu ev “bucaklı ev”, en değerli ev olmaktadır (Bebekoğlu, 2008, s.158). Böylece çıkmaz sokağın dibindeki ev fiyat olarak diğerlerine göre daha yüksekti. Bu durum aslında birazda iklimsel olarak ortaya çıkmış olabilir. Yazların çok sıcak geçtiği Kilis’te vantilasyonlardan faydalanmak için uzun çıkmaz sokaklar kullanılmış ve en avantajlı olanı en dipte olan olduğu için bu evler daha kıymetli olabilmekteydi. Buna çıkmaz sokakların kurne köşelerine yapılmış dolaplar sayesinde yazın bozulacak maddelerin muhafaza edildiği yerler örnek verilebilir. En dipteki evden dışa doğru gidildikçe ev değerleri giderek azalmaktaydı. Mahremiyetin çok önemli olduğu şehirde halk arasında “sokağa penceresi olan evin kızı alınmaz” deyişi ise evlerin sokağa sırt çevirdiğinin kanıtıdır. Halkın inancı bu şekilde evlerin konumlanmasında etkili olmuş bir unsurdur. Konyalı ise Kilis evlerini Mümin kalbine benzeterek dışa kapalı içe açık olduklarını dile getirmiştir. Evliya Çelebi seyahatnamesinde Kilis evlerinin adeta bir kale gibi yapılışı ve sokağa sırt dönmüş olduğu vurgulanmaktadır. Sokağa yüz dönmüş genellikle kışlık ve yazlık olarak tasarlanmış iki katlı evler sokak cephesinde yükselerek birbirleri duvarlarına bitişirler. Bu özellik eski zamanlarda şehrin istila edilmesi sebebiyle, evlerin kale gibi yükselmesini ve dışa kapanması durumunu ortaya çıkarmış olabilir.



** Kilis'te karakteristik olarak görülen çıkmaz sokaklar ve sokaklarla ilişkisi minimum olan evler adeta sokaklarda saklanacak alanlar aramışlardır. Sokağın en içindeki ev en değerli olup "kuytu ev" olarak isimlendirilmekteydi.*

Foto 36. Sokakların En Dibine Sokulmuş Kuytu Ev (M.Salihoğlu)

Sokaklardan eve uzanış dehliz denilen dar bir koridordan genellikle dönemeçler yaparak sağlanır. Bu dehlizden sonra avluya ulaşılmaktaydı. İşte yerleşmeleri birbirinden ayıran unsur avlulardı. Çok sık yerleşme dokusuna sahip bir şehirmiş gibi görünen Kilis şehri aslında geniş avlulardan odalara, evlere geçilen ferah bir görünümdeydi. Avlunun oluşu mahremiyet olgusu olan evlerin avlu içerisinde bakı ve manzaraya göre en iyi şekilde konumlanması sağlanmıştır. "Geleneksel Türk kentlerinde sokak örüntüleri mahremiyet açısından genelden özele farklılaşan ve boyutsal açıdan daralan bir kurguyla oluşturulmuştur" (Ünlü, 1986, s.35). Morfolojik yapıyı oluşturan yapısal öğeler meydan, sokak, çıkmaz sokak ve nihayet avlu, konut ve eklentileridir (Bkz. Şekil 4).



Şekil 4. Kilis’te oluşan Cadde, Sokak, Çıkma Sokak, Ev ve Eklentileri İlişkisi

Kaynak: Hakverdi Mahallesi, 93 Pafta, 323 Ada, 69 Parsel’de yer alan “Neci Evi” ve çevresi.



** Tarihi Kilis evlerinde sokaktan avluya kubbemsi yapıda tonozu andıran ve dehliz adı verilen yapıdan geçilerek ulaşıldı. Dehlizden sonra geniş avlunun her köşesine serpilmiş işlevsel fonksiyonlara sahip oda sistemleri yer almaktaydı.*

Foto 37. Dehliz (Sokaktan Avluya Giriş) (Savaşçioğlu, 2008)

Batıdaki anlamıyla bir açık alan tasarımının geleneksel Türk kentinde olmadığı bilinmektedir. Bunun istisnası dini merkezler etrafındaki açık alanlardır. Çünkü Geleneksel Türk kentinde, içe dönük yaşam biçiminin getirisi olan mahremiyet olgusu, fiziksel çevredeki karşılığını dış mekanın içeri taşınması olarak değerlendirilebilecek avlu formunda ortaya çıkar. (Özbek, 2010, s.102) Şehirde Tekye (Canbolad Paşa) Cami önündeki boş alan ve birkaç anıtsal yapının önündeki boşluklar hariç açık alanların hemen hepsi avlu ve sokak dokusundan oluştuğu görülmektedir. Sokaklara açılan avlular ve sokağa penceresi olmadan yükselen evler sokağı adeta kuşatan yapılar olmuşlardır. Avlu denilen mekansal unsur, sokak ile ev arasında, ara yüz olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu özelliği ile fiziksel anlamda sokak ve ev arasına sınır getirirken kendisi de aslında açık alanın devamı niteliğinde olduğu için teklifsiz girilebilir özelliği ile de sosyal anlamda birleştirici, sınırı kaldıran ya da en azından yumuşatan bir rolü de üstlenmektedir. Bunun ispatı olarak avlu kapılarının özellikle yaz

aylarında sürekli açık olduğunu söylemek yeterlidir. Bu diyalektik yapısı ile avlu, yarı kamusal-yarı özel bir alan olarak tanımlanabilir. Nihayet avludan sonra oda sistemlerine geçilerek yerleşme birimleri tamamlanmış olur.



** Tarihi Kilis evlerinde avlu önemli fonksiyonlara sahip olmakta, hem kültürel, hem ekonomik, hem sanatsal özellikler sonucu oluşmuş bir sistemdir. Günün büyük kısmını evde geçiren kadınların dünyası niteliğindedir. Şehir içerisinde fazla yeşillik olmasa da evlerin avluları çeşitli ağaç ve çiçeklerle süslenmiş durumdaydı.*

Foto 38. Kilis Avlulu Ev (Savaşçıoğlu, 2008)

4.2. Kilis Konut Tipolojisi

Kentsel mekanın gelişimi içerisinde oluşan ve değişen yapısal ve sosyal farklılıklar mekanın yeni örgütlenme şekillerini analiz ederken kentsel doku bileşenlerinin düzen bağlantılarını açıklayacak yöntemler oluşturulmasını gerektirmiştir. Tip olgusu ve devamında getirdiği tipoloji, kentsel yapıyı ve içinde barındırdığı öğeleri çözümlemede en belirleyici kavramlardır. Tip ve tipoloji olgusu bu anlamda kentsel mekanın bünyesinde barındırdığı öğeleri tanımlar (Özbek, 2010, s.5). Dolayısıyla tipoloji, konutların bünyesinde barındırdığı öğelerdir. “Böylece tip kavramı ve onun bir sonucu olan tipoloji, kentsel yapıyla öğeleri arasındaki ilişkiyi tanımlamak ve dolayısıyla çözümlemek için kaçınılmazdır (Castex-Panerai, 2005, s.35).

Genel bir tanım olan tipoloji, “olguların veya varlıkların tip kavramı etrafında taksonomisi veya sınıflandırılması” biçiminde ifade edilebilir. Tipoloji, belirli bir alanda, tipolojik çalışmayı yürüten öznenin amacı doğrultusunda, belirlediği bir dizi genel ölçüte göre, varlıkların özel tiplerden oluşan kapsamlı diziler halinde bölümlere

ayrılması olarak tanımlanabilecek kavramsal bir işlemdir. Tipolojik çalışmada her tip, çalışmayı yürüten kişi tarafından yaratılmış bir kategoridir (Bingöl, 2007, s.12).

Türk şehrinin karakteristik unsurlarından bir tanesi daima ev olmuştur. Bu, çoğu kez gösterişsiz, mütevazı evlerin biçimi, doğal bir yapı eyleminin sonucunda ortaya çıkmıştır. Türk evi için, son devrin batılı etkileri altında kalmadığı zaman, asimetrik bir plan olağandır. Bu evin etrafında geliştiği eleman bir iç avlu veya bahçedir. Avlulu ev Yakındoğu ve Akdeniz bölgesinin en eski geleneklerinin devamı olduğu kadar, genel bir şema olarak İran ve Orta Asya dünyasına da uzanan bir konut tipidir. Bu bakımdan, bu evi sadece Türk hayatının ifadesi olarak görmek doğru olmayabilir. Bununla beraber Anadolu'nun her köşesinde avlu veya bahçe ile bağlanmış ev planının çeşitli varyasyonlarını bulmak, Anadolu insanının yaşantısı ile bu yapı biçimi arasında doğal bir ilişki kurulduğunu gösterir. Ev planlarında hayatların, eyvanların, balkon ve sundurmaların iç avluya ya da bahçeye dönük düzenlemeleri, evin günlük eylemlerinin fonksiyonel verilerine tamamen cevap veren spontane bir planlamaya tekabül eder (Kuban, 1965, s.69). XIX. yüzyılda Kilis'te avlulu evler tüm evlerin %90 kadarını oluşturmaktaydı. Hatta bugün günümüze ulaşan iyi korunmuş bazı evler koruma altına alınmıştır. 1999 yılında Adana K.T.V.K.K. Müdürlüğüne tescillenmiş, Şıhlar mahallesinde "Üzümbalı Evi", Bölük mahallesinde "Barışkan Evi", Hakverdi mahallesinde "Neci Evi", Hacıilyas mahallesinde "Salihoğlu Evi" avlulu (havişlı) şekilde yapılmış Kilis konut kültürünü açıklayan örneklerdir. Bu evlerin inşaa yılları XIX. yüzyıla kadar ulaşmaktadır. Evler incelendiğinde yukarıda da bahsi geçtiği gibi genişçe bir avlu ve avlunun etrafında oluşturulan oda sistemleri yer almaktadır. Avlu etrafında yapılan bu odalar "U" şeklinde sıralanma gösterirken, miras sebebiyle bu evlerin ikiye bölünmesi sonucu "L" şeklini aldıkları görülmektedir.

XIX. Yüzyıl Kilis konutlarını tipolojik olarak sınıflandırdığımızda karşımıza iki tip çıkar. Birinci tip konak tipi evler, ikinci tip ise asıl konut kültürünü ve yaşam tarzını yansıtabilecek olan avlulu (halk dilinde "havişlı") evlerdir.

Konak tipi evlerin oranının oldukça az olduğu görülmekte bu evler sadece şehrin belirli alanlarında yoğunlaştığı dikkat çeker. Bu konaklar kesinlikle Kilis halkı içerisinde sosyo-ekonomik yönden farkların olduğunu göstererek, bu evlerin ekonomik seviyesi yüksek aileler tarafından kullanıldığı karşımıza çıkar. Bu evlerin yoğunlaştığı alanlar, ticaret sahalarına yakın, merkezi kısımlara denk gelmektedir. Bu alanlarında önceki bölümlerde arazi fiyatlarının yüksek olduğu ve ekonomik seviyesi yüksek

ailelerin oluşturduğu alanlar olduğunu söylenmişti. Konak tipi evler genellikle iki katlı olup, katlar arasındaki bağlantıyı iç merdivenler sağlamaktaydı. Bu tip evler coğrafi şartlar ile insan yaşamı arasındaki ilişkiyi pek de yansıtmazlar. Oysa birazdan bahsedilecek havışlı evlerde coğrafik şartlar ile insan yaşamı arasındaki etkileşim kuvvetli şekilde birbirinden etkilendiği görülecektir.



Foto 39. Konak Tipi Evlere Bir Örnek



Foto 40. Neşet Efendi Konağı (H.Can)

** Kilis'te konak tipi evler genellikle merkez mahallelerde olup gelir seviyesi yüksek insanların yaşadıkları alanlar olmuştur. Konak tipi evler önemli mimari özellikleri olan yapılar olarak günümüze kadar ulaşmıştır.*

İkinci konut tipi olan geleneksel Türk evi yapılarına da uyum sağlamış, dış mekandan soyutlanmış avlular etrafında kümelenmiş yapılardır. Kilis'te bozulmuş Akdeniz ikliminin hakim oluşu, yazların çok sıcak olması sebebi ve kış süresinin nispeten kısa oluşu yaşıntının büyük bir bölümünün avluda geçmesine sebep olmuştur. Dar bir sokaktan giriş yapılan avlu etrafında, mutfak, kiler, odalar ve tuvalet yer almaktaydı. Odaların birbirleriyle bağı olmayıp, bir odadan diğerine geçiş için avlunun kullanılması gerekirdi. “Evler tek, iki ve üç katlı olarak yapılabilmekteydi. İçeride dönük yaşam tarzında kadının gün boyu evde oluşları ve yaşamın, özellikle yazları sürekli avluda geçmesi nedeni ile buraya önem verilmiştir” (Savaşçioğlu, 2008, s.108). Kilis avlulu evleri genellikle doğu-batı doğrultusunda inşa edilmiştir. Bunun sebebini iklim koşullarında aramak gerekir. Nitekim kuzeyden gelen soğuk havadan korunabilmek için yapıların cephesi daha çok güneşe yönelik olarak yapılmıştır. Yazın kuzeydeki odalar, kışın ise daha sıcak olacağı için güneydeki odalar kullanılmaktaydı. Hatta bu farklı mevsimlerde kullanılan evler halk dilinde, yazın kullanılan kuzeydeki odaya “poyraz evi”, kışın kullanılan güneydeki eve ise “kıble evi” adı verilirdi. Güneydeki kıble evlerinin duvarları daha kalın, pencereleri daha küçük ve daha dayanıklı yapılardı. Örneğin, Hakverdi mahallesinde bulunan tescillenmiş “Neci Evi”nde bu yapı izlenebilmektedir. Yapı “U” formunda şekillenmiş olup batı cephesi boş bırakılarak hava alma sağlanmıştır. 10x10 metre ebatındaki avlu etrafına yapılmış oda sistemlerinden kış mevsiminde kullanılan odaların duvar genişlikleri 75 cm’yi bulmaktadır. Bu odaların yönleride güney tarafa baktıkları tespit edilmiştir. Böylece bu odalar halk dilinde “Kıble Ev” ismini alacaktır. Yazın kullanılan odalar ise eyvanlı olarak inşa edilmiş, kışın kullanılan evlere nazaran daha ince duvarlı, bol pencereli ve batı yöne pencereli oldukları görülmektedir. Nitekim bu odalar ise “Poyraz Evi” olarak isimlendirilecektir. Bu sayılan özellik XIX. yüzyıl Kilis avlulu evlerinin tümünde gözlemlenen unsurlar olmuştur. Kilis'te avlulu evler tüm şehir mahallelerine yayılmış en yaygın yapı biçimiydi. Aslında coğrafik şartların zorlamasıyla ortaya çıkmış, konak tipi evlere göre doğal sisteme daha çok bağımlı kültürel yapılardır.

Kilis şehrinde günümüze sayılı olarak ulaşan “kabaltılı evler”e de rastlanılmaktaydı. İklimin yaz aylarında çok sıcak olması sebebiyle açık alanlarda gölge mekana duyulan ihtiyaç, yolların dar, yapıların ise yollara gölge verecek şekilde konumlanmasına sebep olmuştur. Sokaklara gölge vermek amacıyla yapılan kabaltılar sokak perspektifinde gölgeli mekanlar oluşturmaktadır. Sokak, kabaltı denilen bu

yapıların altından geçerek devam eder ve üstü ev olarak kullanılırdı. Kabaltıların iklim sebebiyle çıkmış olabileceği gibi güvenlik sebebiyle de çıkmış olabileceği düşünülebilir. Bu evler sokağın tümüne hakim konumda olup, yaklaşan bir tehlike de önceden fark edilebilmekteydi (*Ayrıntılı bilgi için bkz. 2.3. Sokak, Cadde ve Kent Sistemi*)



Foto 41. Kabaltına Bir Örnek (Salih Efendi Kabaltısı)

4.3. Kilis Konut Kültürü ve Yaşam Tarzı

Şehirlerde konut bölümleri ticaret bölümlerinden genellikle tamamen ayrıdır. Bir bakıma şehrin erkek hayatından ayırırlar, ve özellikle iş saatlerinde ayrı bir kadın dünyası teşkil ederler. Günün sonunda, evine dönen erkek için, bahçesi, çiçeği, su sesi ile özel bir dünya vardır (Kuban, 1965, s.66).

Kilis evleri, bölgenin iklimine göre tasarlanmış, insanların rahat yaşaması için bölümler oluşturulmuş, bölgede yetişen çeşitli ağaç ve bitkilerden geniş ölçüde istifade edilmiştir. Evler, odalar, eyvan ve avlu esasına göre şekillenmiştir. Bu özelliklerinden

dolayı Kilis ev mimarisinde insanın rahat ve mutluluğunun ön planda tutulduğu görülmektedir.

Her bölgede konut yapımını iklim, arazi durumu, gelenek-görenekler, yaşayış biçimi ve benzeri etmenler belirler. Kilis, kış aylarında yağışlı, uzun süren yaz aylarında güneşli, sıcak bir yerleşim merkezidir ve aile hayatının dışa kapalı olmasından dolayı Kilis evi, bu etmenlerin zaman faktörüyle de birleşerek biçimlendirdiği bir konut türüdür. Kilis evinde, avlunun sokak tarafındaki yüksek penceresiz bir duvar, evi dışarıya kapalı tutar. Cadde ve sokakların darlığına karşılık, evler ferahlık ve huzur veren birer mekân olarak düzenlenmiş, evlerin mimarisinde ailenin rahat ve huzuru ön planda tutulmuştur. Yaşama süreci açısından bakıldığında, ev adeta bütün hayatı evde geçen kadın için yaratılmış bir mekandır ve kadın bu mekanda dış dünyanın bir modeli yaratılmıştır. Dışa kapalı olan “ev”in tek açık mekanı olan avlu sadece gökyüzüne açıktır. Dört taraftan kuşatılmış ve sokaktan soyutlanmış olan ev halkı avluda sadece evrenle iletişim sağlamaktadır.

Kilis evindeki işlevlerin genel olarak yaşama ve servis birimleri olarak ikiye ayrıldığını söyleyebiliriz. Yaşama birimleri, oturma, yeme, yatma gibi eylemlerin gerçekleştirildiği ‘odalar’; servis birimleri, mutfak, kiler, tuvalet gibi mekânlardır. Avlu (*havış*) ise bunlar arasında hem bağlayıcı rolü oynamakta hem de her iki grubun işlevlerinin ortak olarak görüldüğü bir açık mekân olarak karşımıza çıkmaktadır. Tek ya da iki katlı olan yaşama ve servis birimleri genelde kendi içlerinde bütün olarak düzenlenmiş, avlunun, bir ya da birden fazla kenarına yerleştirilerek evin sokakla ve komşu evle sınırını belirlemişlerdir. Avlunun bazen hiçbir birim yer almayan kenarlarını belirleyen duvarlar da dış mekânla ilişkiyi kesmişlerdir. Komşu evler, bitişik düzende yapılmışlardır.

Kilis evleri yapılırken ilk önce iklim şartları göz önüne alınarak iki bölüm halinde oluşturulmuş ve orta kısmına geniş bahçe yapılmıştır. Yapılan iki binanın birinin yönü kuzeye (poyraz ev), diğerinin yönü güneye (kible ev) bakacak şekilde yapılmıştır. Bunun nedeni güneş ışığından fazla yararlanmaktır. Poyraz ev güneşi arkasına aldığı için yaz ve bahar aylarında kullanılmaktaydı. Güneye bakan kible ev ise bol güneş aldığı için kışın oturulmak için tercih edilmektedir. Kible ev daha muhafazalı yapılmış olup kalın duvar, pencereler iç kapaklar genellikle kible evde bulunmaktaydı.

Sokak ve dış dünyayla çok az ilişkisi olan Kilis evleri, kendi içerisinde avlu etrafında bir araya gelir. Kilis evleri ile sokak, avlu duvarlarıyla birbirinden

ayrılmaktadır. Bu duvar genellikle 2,5-3 metre boylarında yapılmakta, ev sokaktan bu şekilde ayrılmaktaydı. Duvarların yüksek olmasına rağmen üst kısımları delikli olarak örülmekte (berbah) böylece rüzgar girişleri sağlanmış olmaktadır. Hatta bu kısımlar bir tarafı dar, diğer tarafı geniş olarak yapılarak rüzgarı daha çok çekmesi sağlanmıştır.



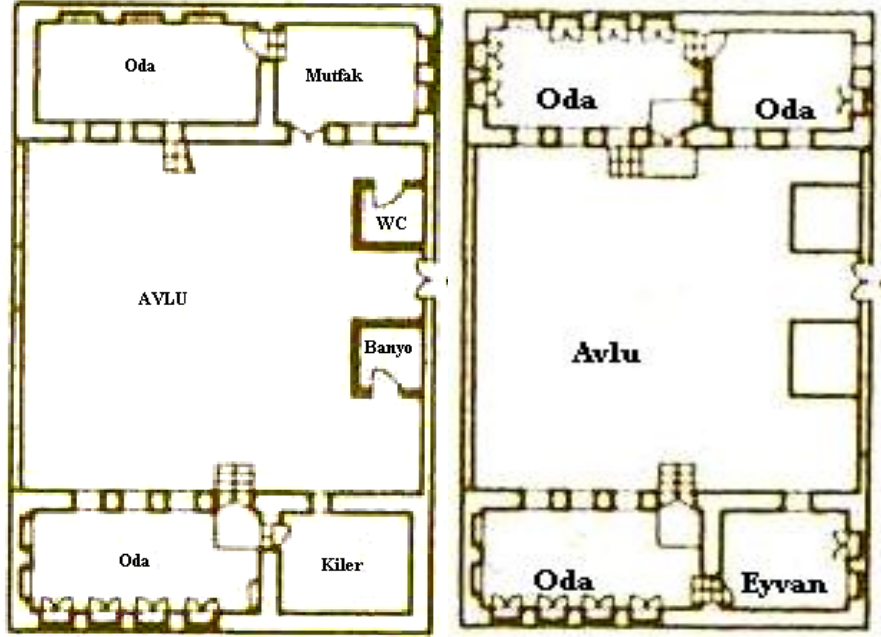
** Kilis geleneksel evlerinde avlu sokaktan yüksek bir duvarla ayrılmıştır. Belli yükseltiden sonra bu duvarlarda delikli olarak yapılarak havanın içeri alınması sağlanmıştır. Hatta bu delikli yapıların dışarı bakan tarafı geniş içe bakan tarafı dar yapılarak havanın vakumlanması (emilmesi) sağlanırdı. Yerel dilde bu yapıya “Berbah” adı verilmektedir.*

Foto 42. Belli Yükseltiden Sonra Sokak Duvarlarının Delikli Yapılışı (Berbah)

Kilis evleri, mimari düzenlemeleri ve kullanım kültürü açısından yaşam faaliyetlerinin her aşamasına zemin olmaktadır. Ev, en başta insanın barınma ihtiyacını karşılamının yanı sıra aile içi sosyal ilişkilerin ve toplumun diğer kesimleri (komşu, akraba, hatta diğer hemşehriler) ile kurulan bağların, ciddi ölçülerdeki üretim faaliyetlerinin, dolayısı ile ekonominin, ayrıca da sanatın icra edildiği yerdir.

Üretim açısından ailenin beslenme ve giyim gibi temel ihtiyaçlarının çoğu ailenin çalışması ile evde üretiliyordu. Bulgur, pekmez, sebze kurutmalar, sabun yapımı; dokuma, nakış, dikiş gibi işlerin tamamı evde yapılabilmekteydi (Bebekoğlu, 2008, s.160). Böylece ev sosyal ve ekonomik yaşamın önemli unsurunu oluşturmuştur. Evlerin avlularında yukarıda bahsedilen işlemlerin yapılması sırasında kullanılan fonksiyonel alanlar ve yapılar yer almaktadır. Bu yapılara “Avlu” başlığı altında ayrıntılı olarak yer verilecektir. Bütün bu yaklaşımlarla bakıldığında ev, kendine özgü sonsuz gökyüzüyle ayrı ve özel bir dünya gibidir ve dış dünyaya pek ihtiyacı olmayan kendine yeten bir bütündür.

Kilis'te konut kültürü ve o kültürün yaşam tarzına etkilerini ayrıntılı incelemek için, ev ve eklentilerini ele almak gerekir. Kilis'te konut şu mekanlardan meydana gelir.



Şekil 5. Zemin ve 1. Kat Ev Planları

a- Açık Mekanlar

- Avlu (Havış)
- Eyvan (Livan)
- Çatı

b- Kapalı Mekanlar

- Odalar
- Mağara
- Diğer Kapalı Mekanlar

4.3.1. Açık Mekanlar

4.3.1.1. Avlu

Kilis evleri; yüksek duvarlar arkasında, dış mekanlardan mümkün olduğunca soyutlanmış avlu (havış)'ya dönük yapılardır. Sokaktan veya çıkmazdan girilen kapıdan sonra, genellikle dehliz denilen üzeri kapalı dar bir geçitten geçilerek avluya ulaşılır. Avlu(havış) evin merkezini oluşturmaktadır. Odaların cepheleri avlu(havış)ya bakar, açılır ve giriş çıkış yapar. Yaygın olarak birçok evde yer alan eyvan(livan)lar, odalar ile

avlu(havış) arasında mekansal bir geçiş oluşturur. Avlu(havış)lar sadece bir boşluk değil, evin diğer mekanlarıyla da ilişki içinde günün her saatinde tam anlamıyla yaşanan bir mekandır. Öyle ki yaz aylarında odaların cepheleri de açılarak evin tamamı neredeyse tek bir mekana dönüşür. Kışın soğuk geçen 3–4 aylık zamanında bile evin en önemli yeri olmayı sürdürür. Çünkü ev, dış dünyaya avlu(havış) aracılığıyla ulaşmaktadır.



Foto 43. Kilis’te Avlulu Bir Ev ve Oda Sistemleri (Savaşcioğlu, 2008)

Pekmez, bulgur, sebze hazırlık gibi büyük işlerin yanı sıra, günlük içlerinde yapıldığı bir yer olan avlu(havış), bütün yaşama fonksiyonlarına da kucak aar. (Oturma, gece yatma, çocukların oyun oynaması, güneşlenme, yaşlıların dinlenmesi v.s.) Ayrıca avlu(havış)ların sosyal fonksiyonlara da cevap vermektedir (Savaşcioğlu, 2008, s.111-113).

Avlu bu fonksiyonlarıyla ev kadınlarının adeta iş sahasını oluşturur. Avlu ve eklentileriyle birlikte adeta bir imalathane görevi görmekteydi. Avlu eklentileri genellikle; kuyu, curun (pekmez, pestil vb ürünleri yapmak için kullanılan taştan oyulmuş çukur yapı), soku (oyulmuş içi çukur sert bazalt ve bir tokmaktan oluşan yapı, toz biber veya halkın kahvaltıda tükettiği “zahter” yapımında kullanılır) ve yazın hem serinlemek hem de su muhafaza etmek için avlu ortasında bulunan bir havuz yer

almaktaydı. Avlu içerisinde gölgelik sağlamak amacıyla ağaçlar yer almaktaydı. Özellikle turunçgil, nar, dut, Trabzon hurması, selvi ağaçları Kilis evlerinin avlularını süsleyen ağaçlardır.



** Avlulu evler işlevsel bir özellik taşımaktaydı. Çeşitli gıda ihtiyaçlarını karşılamak, kışa hazırlık yiyecekler hazırlamak amacıyla avlu kullanılmaktaydı. Solda bu üretimde kullanılmak amacıyla yer alan curun ve sağda ise su ihtiyacının karşılandığı kuyu yer almaktadır.*

Foto 44. Fonksiyonel Kullanılan Kilis Evleri. Sağda Curun ve Solda Kuyu

4.3.1.2. Eyvan

Yerel dilde livan olarak da adlandırılan eyvanlar yarı açık bir mekandır. Eyvanlar iklim şartlarının ortaya çıkardığı bir yapı elemanı olarak üç duvarı ve üstü kapalı, avluya bakan ön yüzü açık olup yaz aylarında kullanıldığı için kuzeye cephelidir. Eyvanlar bu sebeple yazın kullanılan “Poyraz Evi”nin giriş kısmında yer almaktadır. Eyvanlar sıcak yaz günlerinde oturulan avluya göre yüksekte yapılmış gölge alanları oluşturmaktadır. Yaz günlerinde gölge alanlar sunduğu için günlük işlerin yapıldığı, gece ise tün ailenin bir arada yarı açık mekanda oturduğu alanları oluşturmaktadır. Hatta yaz aylarında insanların yattıkları alanlar halini almıştır.



* Yaz aylarının sıcaklığından kurtulmak, gölge alanlar yaratmak amacıyla inşa edilmiş eyvan(livan)lar evin giriş kısmındaki çıkıntıdan oluşmaktadır. Özellikle yaz aylarında oturulan mekanlar olarak karşımıza çıkmaktadır.

Foto 45. Eyvan (Livan) dan Görünüm

4.3.1.3. Çatı Tipi

Mesken olarak kullanılan Kilis evleri, çatı örtüsü düz ve genellikle toprak damlardan oluşmaktadır. Anıtsal yapı olarak isimlendireceğimiz cami, hamam gibi yapılarda ise örtü kubbe şeklini alacaktır. XIX. yüzyıldaki manzarayı hayal ettiğimizde her evin düz, toprak damlarıyla yan yana yaslanmış evler adeta bir teras görünümünü almaktaydı. Kilis konutu aslında evde yapılan işlerin bir kısmı için geniş ve güneş alabilecek bir alana ihtiyaç duyduğundan (bulgur yapımı, sebze kurutmaları, salça, pekmez yapımı vb) bu şekilde toprak damlar oluşturulmuştu. Toprak damların varlığının bir diğer sebebi ise iklim şartlarından kaynaklanmıştır. Kar yağışlarının nadir yaşandığı, ortalama yağış miktarının fazla olmadığı Kilis'te toprak damların ortaya çıkışında önemli etkindir.

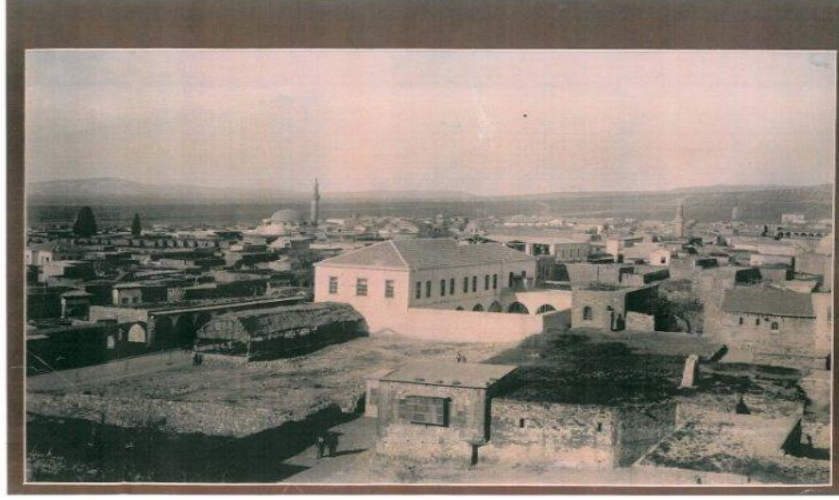


Foto 46. Kilis Genel Görünümünde Düz Damlar (kiliskultur.net)

Kurulan şehrin ve inşa edilen tek yapıların doğa ve topografya ile ilişkisine bakıldığında, neredeyse bütün şehrin üzerinin kesintisiz olarak gezilebildiği bir üst kot olan düz toprak damların, devamlılığı ve topografyaya paralel kademeli düz bir zemin oluşturmaları göz önüne alındığında; sanki gerçek doğal zeminden aralanan bir örtü oldukları ve bu örtü ile doğal zemin arasına giren bir şehir yaşamı olduğu görülebilir. Bu konu iki açıdan önemlidir. Doğa üzerinde yer alan insan, doğayı fazla zedelemeyen bir yere konumlanmakta, diğer yandan ise yine yerden aldığı toprak malzeme ile yeni bir düzlem yaratarak zemini iki kez kullanmaktadır. Bu iki zemin arasında elde ettiği boşlukta ise ihtiyacı olan korunma, gölge, güneş kontrolü gibi amaçlarına ulaşmaktadır.

Böyle olunca mimarinin oluşumu ve şehrin düzenlenmesinde, doğa insan ilişkisi ve doğaya nasıl yaklaşıldığı da bir ölçüde anlaşılmaktadır (Bebekoğlu, 2008, s.163).

Kilis evleri önceleri düz dam olarak yapılan ana yapılar daha sonraki dönemlerde beşik çatı ile örülerek üzerleri alaturka kiremit veya sac ile kaplanmıştır. Bu bölümler havalandırma pencereleri yapılarak erzak kullanılan bir bölüm olarak kullanılmıştır. Bazı odaların üzeri halen düz toprak dam olarak kullanılmaktadır. Burada un, bulgur, salça gibi yiyecekler ve meyveler burada kurutulur. Evlerin tavanı ahşap direktir. Direklerin üzeri kaplama tahtaları ile kaplanır. Toprak ile kalınlığı artırılır. En üst tabaka saman karışımı toprakla örtülür ve loğ adı verilen silindir şeklinde ağır taş ile aşağı yukarı çekilerek başlanır. Bu loğ toprağı iyice bastırır ve suyun akış yönü verilir.

4.3.2. Kapalı Mekanlar

4.3.2.1. Odalar

Kilis'te konutlar avlu etrafında yan yana dizilen çeşitli büyüklükte ve işlevdeki oda sistemlerinden oluşmaktadır. Kilis'te oda sistemleri bulundukları yönler göre isimlendirilmiş olup; güneye bakan odalara kible evi (kışlık ev veya yaşlı evi), kuzeye bakan odalara “poyraz ev” (yazlık ev) denilmekteydi. Kilis kentli toplumu XIX. yüzyılda her şeyi düşünerek aslında konutlarını inşa etmişlerdir. Konut içerisinde bir iki merdivenle girilen evler insanların yaşlılık dönemlerinde zorlanmadan girip çıkacağı odalardı. Geniş aile tipinin görüldüğü ailelerde bu odalar yaşlı kimselere verilmekteydi.

Kilis konut kültüründe kible ev diye nitelenen kışlık odalar genellikle bir iki basamakla çıkılan, alt katlarının genellikle mağara olarak kullanıldığı meskenlerdir. Alt kısımdaki mağara, kiler özelliği gördüğü gibi aslında üstteki odanın zeminle bağlantısı kesilerek rutubet önlenmiş olmaktadır. Kışlık odaların tavanları basık olmakta, duvarları daha kalın ve dayanıklı yapılarıdır. Pencere ebatları küçük olup, bu pencerelerin ahşap kapakları mevcut durumdaydı. Soğuk kış günlerinde ısı kaybını önlemek amacıyla bu yola başvurulmuştu. Odaların aydınlatılması ise odanın üst kısımlarında açılmış küçük pencereler veya halk dilinde “kuş pencereleri” denilen yerlerden sağlanmaktaydı.



Foto 47. Üstte Ev ve Altta Mağara



Foto 48. Evlerin Ahşaptan Yapılmış Pencereleeri

* Kilis evleri genellikle alt katı mağara denilen üstte ise asıl odanın olduğu yapı tarzıdır. Alt katın mağara şeklinde yapılmasının sebebi yerden gelecek rutubetten korunma ve kiler olarak kullanım amacıyladır. Yanda ise ahşaptan yapılmış pencere sistemleriyle soğuk havadan korunma amaçlanmıştır.

Yaz evleri ise kuzey tarafa yapılmakta ve poyraz ev olarak adlandırılmaktaydı. Bu evler genellikle iki kat olarak inşa edilmişlerdir. Bu odaların zemin kat pencereleri avluya üst kat pencereleri ise hem avluya hem de sokağa açılabilmişti. Odalarda doğal aydınlatma sistemlerine önem verilmiş, içerinin serin olmasını sağlamak amacıyla tavanın yüksek tutulması ikinci bir pencere sırasının oluşumuna imkan vermiştir. Bu pencerelere kuş pencereleri adı verilmiştir. Alt pencerelerin büyük ebatlarda olmasına rağmen kuş pencerelerinin ebatları daha küçüktür.



Foto 49. Kuş Pencereleeri

* Kilis evleri normal pencereler yanında odanın yüksek kısmına açılmış küçük boyutlardaki “kuş penceresi” adı verilen yapılara sahipti. Bu pencereler havalandırma özelliği görmekteydi.

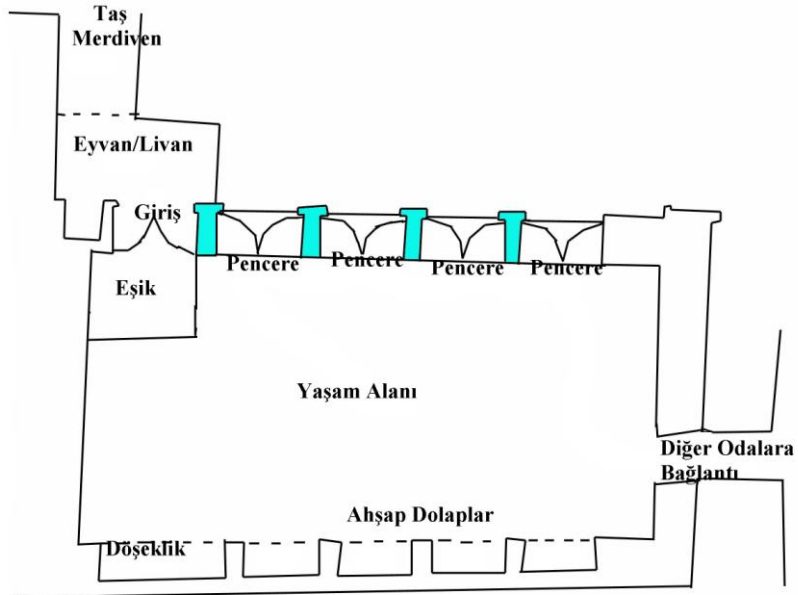
Odalara genellikle bir eşik vasıtasıyla girilmekte olup, bu eşikler ev halkı tarafından el yüz yıkamak, abdest almak, hatta yıkanmak için bile kullanılmaktaydı.

Oda duvarları ise girintili olarak inşa edilmiş olup bu dolaba benzer girintiler evsel malzemelerin depolandığı yerleri oluşturmaktaydı.



* Odalarda “yükçük, mahmil” diye adlandırılan duvar oyukları günlük kullanılan malzemelerin (yatak, yorgan vb.) muhafaza edildiği yerlerdi.

Foto 50. Odalardaki Dolaplar (Savaşçioğlu,2008)



Şekil 6. Kilis Evlerinde Bir Odanın İç Mimarisi

Kaynak: Üzümbalı Evi 1. Kat Oda

Kısaca bu yüzyılda Kilis konutlarında odalar belli bir işlev ile diğerlerinden farklılaşmadan, diğer tüm odalar gibi, oturma, yemek yeme, yatma, yıkanma gibi farklı işlevlere cevap verecek nitelikte tasarlanmışlardır. Odanın değişik işlevleri zaten çok olan taşınabilir eşya ile eylem sürecinde sağlanır. Eylem bitince eşya ortadan kaldırılır. Yataklar yüklük denilen duvar girintileri içerisine konur, uyunacağı zaman yere serilir, sabah tekrar yerlerine konulurdu. Dolayısıyla odalar arasında büyük boyut farklılıkları da görülmektedir. Yalnızca bazı odalar, sokakla ilişkisi ve ayrıca misafir ağırlama işlevi nedeniyle daha özel bir konuma sahip olabilmekte ve diğerlerinden gerek boyut gerek süsleme bakımından diğer odalardan ayrılabilir.

4.3.2.2. Mağara (Kiler)

Avludan 5-6 basamakla inilen, evin kiler kısmını oluşturmaktadırlar. Yazları serin ve kışları ılık olmaları sebebiyle kiler vazifesi görerek kışlık erzağın depolandığı alanlardır. Mağaraların oluşumunun diğer sebebi ise daimi odaların zeminle temasını kesmek ve rutubetten oturma odalarını korumak amaçlanmıştır. Yalıtım malzemelerinin sınırlı olduğu XIX. yüzyılda özellikle kışın kullanılan evlerin zeminle ilişkisinin kesilmesi, bu sayede rutubetten korunmalarının sağlanması amacıyla mağara denilen bodrum katlar oluşturulmuştur. Mağaranın diğer özellikleri ise tarımla uğraşan ailelerin tarımsal aletlerini muhafaza ettiği, kışlık erzağını depoladığı özellikle zeytinyağı depolama alanları olarak kullanılmaktaydı.



Foto 51. Mağara ve Ev Görünümü, Üstte ise Kuş Pencereleeri

4.3.2.3. Diğer Kapalı Mekanlar

Oturma odalarının bazılarında bir merdiven vasıtasıyla çıkılan alçak tavanlı, küçük odalar yapılmaktaydı. Bu odalar ebeveyn yatak odası olarak kullanılmaktaydı.

Mutfaklarda avlunun bir köşesinde yer alan vazgeçilmez konut elemanlarından. Bu bölümde gerek günlük gerekse kışlık yiyeceklerin hazırlandığı görülür. Mutfağın bir köşesinde ise ocak bulunmaktaydı. Ocağın yanında genellikle bir çukurluk olup bu çukurluğa “küllük” adı verilmekteydi. Ocaktan çıkan küller burada biriktirilir, daha sonra bu küller ile bulaşık ve çamaşır yıkanır.



Foto 52. Ocak



Foto 53. Küllük (Savaşçioğlu,2008)

* Yukarıda görüldüğü üzere mutfak içerisinde yer alan bir ocak, bu ocak yakınında da bulunan ocaktaki küllerin alınıp bir müddet suda bekletildiği “küllük” yer almaktadır. Bu küller daha sonra bulaşık ve çamaşır yıkamak için kullanılmaktaydı.

Kilis evlerinde tuvalet konak tipi evler hariç bina içinde bulunmamaktaydı. Bahçenin en uzak köşesinde genellikle sokak kapısına yakın bir yerde bulunmaktaydı.



* Dar ve uzun bir girişten sonra avluda sokağa en yakın yapı tuvalettir. Odalardan uzak konumda yer alan yapının avlu içerisindeki yeri de belli olmuştur. Sokağa diğer yakın olan yapı ise genelde mutfaktır.

Foto 54. Avludan mutfak, giriş koridoru ve wc kapısı

4.3.3. Isınma ve Serinletme Sistemleri

Kilis konutu yapı malzemesinden başlayarak ısınma ve serinletme sistemlerini devreye sokar. Evin ana yapı malzemesi kalker ve marn taşlarının yanı sıra, ahşap, doğal kireç sıvaları ve diğer kullanılan malzemeler kışları ılık, yazları serinlik sağlayan malzemeler olduğu için bu sistemler yapı malzemelerinden itibaren başlar. Kalker ve marnın açık renkte oluşu yazları sıcak geçen Kilis'te sıcaktan koruyucu bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Zira ev yapımında bazalt kayacı hem zor işlenir olması hemde koyu renkli olduğu için tercih edilmemiştir. Kilis evlerinin yapımında farklı duvar kalınlıkları kullanılarak yalıtım sağlanmıştır. Örneğin, kışın oturulacak evlerin duvarları kalın, pencereleri daha sağlam yapılırken, yazın kullanılacak evlerin duvarları ince ve pencereleri daha büyük ebatlardadır. Diğer taraftan odaların konumunda kullanım mevsimine göre farklılaşan özelliktedir. Konut yapımında sadece bunla yetinilmeyip ek çözümlerde getirilmekteydi. Örneğin, yazın kullanılan odaların cepheleri, güneşe bakan tarafları kireçle kapatılarak güneş ışınlarının yansıtılması sağlanmaktaydı. Yine yazın kullanılacak evlerin damları çalılarla örtülerek daha serin bir ortamın oluşması sağlanmaktaydı. Bu sebeple enerji harcanmaksızın doğal yöntemlerin vermiş olduğu avantajla ısıtma ve serinletme sistemleri oluşturulmuştur. Böylece kışın ılık mekanlar,

yazın ise serin mekanlar elde edilmiş oluyordu. Sadece oda içerisinde de değil avlu ve sokak sistemlerinde de buna benzer özellikler gözlemlenir.

Birbirine abanmış evlerin duvarları birbirini muhafaza ederek duldalıklar oluşturmakta ve ısı kaybının azalmasına sebep olmaktaydı. Evlerde ısı kaybının olduğu yer pencereler idi. Bu yüzden kışlık odaların pencereleri, tahta kapaklı olarak inşa edilmişti. Kış aylarında bu kapaklar örtülerek ısı kaybı azalmış oluyordu. Kapaklar kapatılınca evin ışık almasını ise yukarıda bahsi geçen kuş pencereleri sağlıyordu.



* Kilis evlerinde kullanılan en yaygın malzeme taştır. Kireç taşı ve marndan oluşan yapı malzemesi çabuk işlenebilir özellik taşımaktadır. Özellikle kışlık odaların duvarlarının kalın yapılması söz konusudur. Ayrıca bu yapı malzemesinin odaları kışın sıcak, yazın ise serin tuttuğu söylenmektedir.

Foto 55. Kilis Evlerinde Yapı Taşları

Çalışma dilimi olan XIX. yüzyıl Kilis şehrinde odaların ısıtılma sistemi, odalara ya bir mangal ya da tandır denilen bir çukura közlerin doldurulmasıyla sağlanmaktaydı. Yörede kullanılan yakacak maddesini genellikle zeytin odunu ve bağ kütükleri oluşturmaktaydı.

Sokaklarda ve evin içindeki, dehliz ve avlularda karşılıklı pencereler açılmak suretiyle hava sirkülasyonları sağlanmış ve yaz sıcaklarından korunulmuştur. Konut yapımlarında, sokak planlarında yönler de dikkate alınmıştır. Böylece doğal ve iklimsel özelliklerden yararlanılarak insan yaşamı biraz daha kolaylaşmıştır. Bunun en güzel

örneği yerel ağızda “kalles havası” denilen, Akdeniz üzerinden gelerek özel bir klima etkisi yapan batı rüzgarının planlama ve biçime büyük ölçüde etki etmiştir. Yazlık odalarda ev pencereleri batı tarafa açılarak bu rüzgardan da faydalanılmıştır.

Öyle ki şehirde çatıdan yukarı doğru yükselen (yaklaşık bir buzdolabı ölçülerinde) taşla örülmüş bir kütle, üst seviyelerde vapurların bacalarını andırır şekilde batıya açılan kısmı ile rüzgarı vakumlamakta, bu havayı aşağıda açılan bir dolap kapağından odanın içine boşaltmaktadır. Bir çeşit klima düzeni sayılabilecek bu yapı form olarak yapıda kendini göstermektedir.

Evin iç hacminin büyük olması, iç mekanda oksijen miktarının yüksek kalmasına ve serinliğe de sebep oluyordu. Evin, kışın kapalı olduğu zamanlarda da ahşap doğramaların ince detaylarından nefes alıyor olması, içerdeki havanın tazeliğine katkı sağlamakta ve bununla birlikte diğer ahşap ve sıvalı yüzeyler nefes alma özelliğine sahip olduğu için yoğunlaşma ve rutubet meydana gelmemektedir (Bebekoğlu, 2008, s.167). Hatta “Kilis evlerinde yazın yemekleri, etleri bozulmadan saklayabilmek için cereyanların yıldırım süratiyle geçtiği dehlizlere kafesli dolaplar yapılmıştır. Yazın en sıcak günlerinde buralarda günlerce yemek ve et saklanabilmekteydi. Bu kafesli yerler eski şehrin buzdolapları gibi idi” (Konyalı, 1968, s.626)

4.4. Kamusal Meskenler ve Anıtsal İmgeler

Çoğunluğu vakıflar tarafından desteklenerek inşa edilmiş kamusal meskenler şehir içerisinde bakar bakmaz fark edilmekteydi. Düz damlardan oluşan Kilis konutları arasına serpilmiş, kubbeli ve çatılı yapılar konutlardan hemen ayrılabilirdi. Bu yapılar aynı coğrafi bölgede bulunan ve uzun müddet boyunca bağlı bulunduğu Halep’ten oldukça etkilenmiştir. Böylece yapı malzemelerinin benzerliği ve hatta ustaların aynı olması sebebiyle Halep ve Kilis kamusal meskenleri büyük benzerlik göstermektedir. “Örnek olarak Halep Hüsreviye Cami-Tekye (Canbolad Paşa) Cami, Halep Mevlevihanesi-Kilis Mevlevihanesi, Halep Kalesi güneyindeki hamam-Paşa Hamamı ve Kilis Ulucami-Zekeriya cami arasındaki benzerlikler gösterilebilir” (Bebekoğlu, 2008, s.44).

Şehirde anıtsal imgelerin en önemlisi Tekye Cami (Canbolad Paşa) etrafındaki külliye ve bedestendir. Canbolad Paşa Cami Osmanlı kentlerinin karakteristiği olan “Cuma Camisi” görevini üstlenmektedir. Bedesten ise XIX. yüzyılda şehirde en önemli anıtsal imgeyi meydana getirmektedir. Hem merkeziliği belirleyici unsur oluşu hemde

halkın ihtiyaçlarının büyük kısmının karşılındığı yer olması bedesten ve çevresindeki arşıyı en önemli mekan haline getirmiştir. Bu alan ticari fonksiyonu yanında idari fonksiyon alanlarını, dini ve sosyal mekanlarıda kendisine çekmiş ve böylece kamusal alanlar topluluğu meydana gelmiştir.



Foto 56. Paşa Hamamı



Foto 57. İbrahim Efendi Cami (Sadece minaresi mevcut)

Kilis medreseleri Selçuklu ve Osmanlı'da görülen müstakil medreseler değildi. Özellikle medreseler camilerin kuzeyindeki avluların üç tarafına sıralanan hücrelerden meydana gelmiştir. Kilis'te en eski medrese Ulu Cami avlusu doğu ve batısındaki hücrelerden oluşan medresedir.



** Kilis'te birçok cami aynı zamanda medrese olarak kullanılmış böylece eğitim fonksiyonu da üstlenmiştir.*

Foto 58. Ulu Cami ve Etrafında Medrese Olarak Kullanılan Odalar

Tekke ve zaviyeler Kilis'te önemli yere sahipti. XIX. yüzyılda 1 mevlevihane, 4 tekke ve 9 zaviye yer almaktaydı. Bu yapılarda genellikle düz damlı yapılarıydı. Fakat Mevlevihane kubbeli yapısıyla dikkat çeken yapılar arasındadır. Şehrin dört bir tarafına yayılmış tekke, zaviye ve türbeler genellikle sakin alanlar olarak ve etrafında büyük boşlukların yer aldığı mekanlardı. Bu alanlar kutsallığına inanılan alanlar olarak etrafı boş bırakılmış, yerleşmeye açılmamış alanlardır. O yüzden şehrin sık dokusu içerisinde boşlukları yaratan yapılar olmuşlardır.

Kilis şehrinde hamamlar da önemli kamusal mekanlardandı. XIX. yüzyılda 5 hamam var olup bunların yapıları kubbeli bir şekildedir. Bu yapılar düz damların hakim olduğu şehir içerisinde hemen ayırtedilmektedir. Eski hamam ve Koca/Hoca hamamları içerisinde birer mezar bulunması da bir diğer ilginç özellikleridir. Hamamlar şehir içerisinde alanı en geniş olan kamusal mekanları oluşturmaktadır. Hamamların etrafında "külhan" denilen geniş alanlara ihtiyaç duyması, bu alanda kazanların, su depolarının, su ısıtma sistemlerinin ve küllüklerin yer alması gerekmektedir.

Aslında Anadolu şehirlerinin anıtsal bir karakteri olduğu söylenemez. Cami ve çevresinde birkaç anıtsallık bulunabilir. Fakat büyük külliye bile bir Gotik Kilise, bir

Rönesans Sarayı veya bir Kuzey Avrupa Belediye yapısı gibi bilinçli bir kendini ilan etme kaygısında değillerdir. Ancak yerleri ve kütleleriyle şehir fizyonomisinde bir yer işgal ederler. Türk şehrinin genel organizasyonu ve silueti, doğal bir gelişme sürecinin ifadesi olduğu, geometrik değil fakat adeta biyolojik karakterde ilkeler, onun gelişmesinin idare ettiği şehrin fiziki görünüşü içinde yaşayan toplumun örgütlenmesini katıksız belirtmektedir (Kuban, 1965, s.72) Kilis şehir silüetinin en belirgin ögesi camiler olmuştur. Konutlar şehrsel silüetin homojen kanevasını örür ve bu hakim elemanlara fon teşkil ederlerdi. Osmanlı toplumunun oldukça heterojen yapısının aksine, şehir oturmuş ve homojen hale gelmiş bir tekstüre sahiptir. Ne farklı din ve mezhepleri, ne zengin ne fakiri bu şehirlerin dış görünüşünden ayırmak mümkün değildir.

Gayrimüslim nüfus içinde anıtsal imgeler mevcuttu. Şehirde 1 havra, 4 kilisenin varlığı gayrimüslimlerin özgürce dinlerini yaşadığı anlamına gelmektedir. Bu yapılarında kubbemsi şekilde olduğu, bazılarının ise düz dam şeklinde oldukları ve şehir dokusunda farklı desenler oluşturdukları söylenebilir.

BEŞİNCİ BÖLÜM

5. XIX. YÜZYILDA KİLİS’TE KENTLİ TOPLUM

Kilis sahip olduğu doğal kaynaklar, olumlu iklim özellikleri ve konumu açısından önemli bir noktada olmasından dolayı tarihin her döneminde cazip bir merkez olmuş ve birçok medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Bu özelliklerinden dolayı tarihin her döneminde önemli bir yerleşim merkezi olmuş ve nüfusu çekmiştir. Zaman zaman değişen nüfus miktarı ve yoğunluğu şehrin yapısını etkileyen temel unsurlar olmuşlardır.

5.1. Kilis’te Nüfus ve Mekansal İlişkileri

Belirli bir sahada, belirli bir zamanda yaşayan insan sayısı olarak tanımlanabilecek nüfus, coğrafya çalışmalarında daima ilk sıralarda yer almıştır. Çünkü insan ögesi hem doğal çevreden etkilenen, hem de mekan organizasyonu ve faaliyetleriyle doğaya etki eden, şekillendiren bir unsurdur. Bölgesel coğrafyanın öncülerinden Paul Vidal de la Blache “insan bütün coğrafyanın esasını oluşturur” diyerek insan ögesinin önemini açıkça ifade etmiştir (Tümertekin-Özgüç, 2002, s.12). Şu halde yeryüzünde insanla ilgili bütün coğrafi olayların temelinde yatan ve bütün olaylara ışık tutan olay olarak, başta nüfusa yer vermek gerekir (Tanoğlu, 1966, s.29).

Pozitif etkileri yanı sıra zaman zaman negatif etkileri olan nüfus olgusu coğrafya çalışmalarında mekan kullanımı, yoğunluk, cinsiyet yapısı, yaş yapısı, eğitim, ekonomik yapı gibi unsurlar çerçevesinde ele alınıp farklılaşmanın, nüfus üzerine etki eden faktörlerin ilişkilendirilerek ortaya konulması gerekir. Önemli bir unsur olan nüfus dağılışı, yoğunluğu, gelişimi; iklim, toprak verimliliği, su kaynakları, yeryüzü şekilleri, yer altı zenginlikleri, ulaşım, güvenlik gibi faktörlerden etkilenmiştir. Böylece dünya üzerinde farklı nüfus desenleri ortaya çıkmıştır.

İnsanlar her zaman bulundukları alanda kaç kişinin yaşadığını merak etmişlerdir. Fakat bu girişimler bilimsel anlamda bir nüfus sayımı olmamıştır.

Böylece insanlar çok uzun zamanlardan beri nüfus sayımı yapma girişimlerinde bulunmuşlarsa da, modern sayımlar oldukça yenidir. Eski sayımlardan çok azının günümüze aktarılmış olmasının yanı sıra, zamanımızda bile birçok ülkede var olan ve sayımlara karşı özellikle askere alma, vergiler vb. korkularla doğmuş olan güvensizlik

genellikle krallar, hükümdarlar tarafından düzenlenen eski sayımların değerini azaltmıştır. Nüfus sayımlarının geçmişi MÖ 4000'lere kadar gittiği sanılan eski sayımlardan (örneğin eski Çin ve Babil'de yapılanlar) elde bir şey kalmamış gibidir. Yalnızca Ortadoğu'da elde edilen kil tabletler MÖ 2500 ile 1600 arasında ki dönemde Mezopotamya'daki şehir-devletler ya da küçük krallıklardan bazılarına ait bilgiler (tapınak personeli ile ilgili) vermektedirler. Tapınak kayıtlarının tersine, nüfus sayımı tanımına çok daha uygun düşen ilk sayımın ise MÖ 2100 yılında Lagas yakınındaki Umma'da yapıldığı anlaşılmaktadır (Tümerterkin-Özgüç, 2002, s.214).

Nüfus geçmişte günümüze oranla daha büyük önem taşımaktaydı. Zira teknolojik gelişmenin henüz olmadığı bir dönemde, üretim ile insan gücü yani nüfus doğru orantılı idi. Ne kadar çok nüfus varsa, o kadar çok üretim söz konusu olmaktadır.

XIX. yüzyıl Avrupa ülkelerine sanayileşmenin verdiği avantajla ekonomik refah getirir, böylece nüfus hızla artarken, Osmanlı Devleti batının sanayi devrimine uzak kalması, rekabet gücünü kaybetmiş olması sebebiyle ekonomik açıdan zor dönemler ve zor savaşlarla karşı karşıya kalmıştır. Zira "Osmanlı İmparatorluğu 1800 ile 1918 yılları arasında 118 yılın 53'ünde (% 45) harp halindeydi. Yüzyılın ilk 50 senesinin 32'sinde (%66) tek bir düşman ile değil, birden fazla düşmanla, 1850'den sonra 21 düşman ülke ile harp etti. Bunların sonucunda, insan sayısı oldukça azaldı, Osmanlı toprakları savaş meydanı haline gelince tarım yapılamadı, ticaret durdu ve fabrikalar harap oldu (Quataert, 2004, s.913).

Genellikle Osmanlı nüfusunun 19. Yüzyılın ilk otuz yılında azaldığı, 1850 yılından itibaren tekrar artmaya başladığı varsayılır. Gayrimüslim nüfus, 1830' lu yıllardan sonra oldukça hızlı biçimde (muhtemelen %2 oranında) büyümeye başlamıştır; Müslüman nüfus ise ya aynı sayıda kalmış ya da azalmıştır. Bununla birlikte, Müslümanlar arasındaki doğurganlık oranının da 1850 yılından itibaren artmaya başladığına dair işaretler vardır. İki topluluk arasındaki orantısız doğurganlık yüzdelerinin nedenleri, gayrimüslimlerin lehine ve Müslümanların, özellikle Türklerin aleyhine olan ekonomik ve toplumsal koşullarda yatmaktadır. Türk erkekleri, en üretken oldukları yılları askerlik hizmetiyle geçiriyor ve ekonomik fırsatlardan yararlanmak üzere evlenip yerleşik hayata geçemiyorlardı. Bu durumda, Osmanlı devleti 19.yüzyılda Avrupa'nın kapitalist ekonomisine ve giderek yoğunlaşan ülke içi ve uluslar arası ticaretin etkisine maruz kaldığında, yeni ekonomik düzenin fırsatlarından ilk yararlananlar ve bu düzeni savunanlar gayrimüslim birkaç topluluk

oldu. Ayrıca salgın hastalıklar, Müslümanlar arasında çok sayıda ölüme neden olmuş olmalı. 1850 yılından sonra artan büyüme hızı, savaşın olmamasına, daha gelişmiş sağlık uygulamalarına ve dünya ekonomik koşullarının düzelmesine, yeni ortaya çıkan Müslüman orta sınıfına ve bu sınıfın önceleri gayrimüslimlerin yararına işlediği görülmüş olan ekonomik, kültürel, eğitimsel ve siyasal kurumları benimsemeye başlamasına da bağlanabilir (Karpas, 2010, s.48-49).

Osmanlı Devletinde ilk nüfus sayımı 1831 yılında yapılmıştır. Ancak bu sayımda Halep Eyaletinde nüfus sayımı yapılmamıştır (Akbal, 1951, s.57-60). Yine Aralık 1848 yılında eyaletin ve kazalarının nüfus sayımı yapılması için Halep Valisi Kamil Paşa'ya buyrultu gönderilmiş ise de, sayımın yapıp yapılmadığı öğrenilememiştir (Güzelbey, 1992, s.9). Fakat elimizde bulunan bir belgede Kilis Kazasında 1849 yılında bir sayım yapıldığı bu sayım sonucunun iki cilt halinde bulunduğu fakat sadece bir cildinin incelendiği, diğer cildinin ise kayıp olduğuna ulaştık. İncelenen ciltte Kilis şehrinin 32 mahallesinden 18 mahallesinin toplam hane sayıları 776, sadece erkek nüfus ise 2889 kişiydi (Komisyon, 1998, s.57). Bu nedendir ki Halep eyaleti ve Kilis Kazasına ait XIX. yüzyılın ilk yarısına ait nüfus verilerini çeşitli ülkelerden gelen tüccar vs tarafından yapılan tahminlere dayanan çalışmalardan elde etmekteyiz. Yüzyıl sonlarına doğru nüfus verilerini ise Halep Vilayet Salnamelerinden tespit etmiş bulunmaktayız. Halep Vilayet Salnamelerinde Kilis nüfus verilerine bakıldığında fazla değişiklik göstermeyen hatta çoğu yıl aynı rakamların tekrarlandığı dikkati çeker. Örneğin ilk salname 1284 (1866) tarihli olup Kilis'teki hane sayısı 4100 verilmiş ve bu rakam 1310 yılına kadar devam ettirilmiştir. Bu tarihe kadar Kilis ile ilgili nüfus bilgilerinde yer verilmemiştir. 1308 (1891) yılından sonraki salnameler ise daha ayrıntılı veriler sunmaktadır. Bu salnamelerde kazadaki kadın ve erkek toplam nüfuslar, gayrimüslim nüfus sayıları verilmiştir. 1308 yılından sonraki salnamelerde ise hane sayılarında rakamlarında değişimler görülmektedir.

Tablo 4. Salnamelerde Kilis Nüfusu

Halep Vilayet Salnamelerinde Kilis ile İlgili Veriler				
Salname Yılı	Kadın Nüfus	Erkek Nüfus	Toplan Nüfus	Kilis Şehri Hane Sayısı
1308 (1891)	35787	36279	72066	4100
1309 (1892)	34174	34426	68600	4100
1310 (1893)	35964	36466	72430	4335
1312 (1894)	37765	38277	76042	4335
1313 (1895)	37765	38277	76042	4335
1314 (1896)	37765	38277	76042	4335
1315 (1897)	37765	38277	76042	4335
1316 (1898)	36600	36600	73200	4335
1317 (1899)	36783	36802	73585	4500
1318 (1900)	36948	36846	73794	4500
1319 (1901)	37347	37248	74595	4500
1320 (1902)	37692	37366	75058	4500
1321 (1903)	38350	37753	76103	4500
1322 (1904)	38939	37635	76574	4710
1323 (1905)	39485	37246	76731	4721
1324 (1906)	34767	37439	72206	4721
1326 (1908)	35199	37604	72803	4731

Kaynak: Halep Vilayet Salnameleri

Çalışmamızda nüfusa ait özellikleri değerlendirirken salnamelerde kazanın toplam nüfusu yer alıp bunun yanında şehirdeki konut sayıları verilmiştir. Biz şehir nüfusunu elde edebilmek için hane sayısını 5 rakamıyla çarparak şehir nüfuslarına ulaştık. Bir yerleşim merkezinde yaşayan toplam nüfusu bulmak için, çeşitli araştırmacılar tarafından farklı fikirler ileri sürülmüştür. Bunlara göre herhangi bir yerleşim merkezindeki hane ya da nefer sayısını belirli bir katsayı ile çarpmak gereklidir. Katsayılar da “5”, birçok araştırmacı tarafından benimsenmiş olup, ilk defa Barkan tarafından kullanılmıştır. Daha sonra Sümer 7, Cohen-Lewis 6, Cook 4.5, katsayılarını kullanmıştır (Gümüşçü, 2001, s.146).

Çalışmada en çok zorlanılan kısım ise nüfusun mahallelere göre dağılımını meydana getirmek oldu. Salnamelerde Kilis’e ait mahalle nüfuslarının verilmeyişi

sebebiyle 1960 yılındaki mahalle nüfusları toplam nüfus içindeki payları alınıp bu oranlarla XIX. yüzyıl mahallelere göre nüfuslar hesaplanmıştır. Mahallelerin birçoğunun isminin ve sınırlarının değişmesi bizi zorlayan diğer bir husus olmuştur.

Kilis şehirselleşme olgularının başlangıcı diyebileceğimiz köy-kent arasında geçiş unsuru olan kasaba yerleşmesi durumuna XVI. yüzyıl başlarında ulaşmıştır.

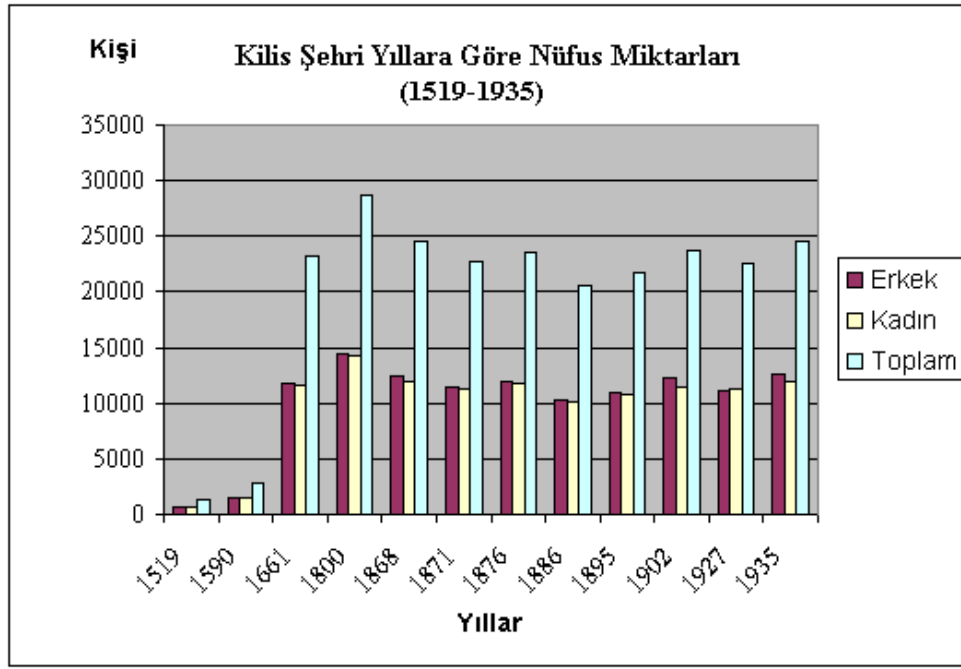
Osmanlı İmparatorluğu'nda XVI. yüzyıl boyunca bir "nüfus artışı" meselesi vardır. Tarihi açıdan nüfus artışı konusu ilk defa F. Braudel tarafından etraflıca araştırılmış olup, varsayımları genellikle kabul edilen bir tez haline gelmiştir. Braudel'e (1993 s.485-487) göre; "Her yerde % 100 civarında genel bir nüfus artışı yaşanmıştır. XVI. yüzyılda her yerde nüfus artmıştır. Ernst Wagemann bir kez daha inatçı önermelerinde haklı çıkmıştır. Her büyük nüfus artışının olağan olarak insanlığı tümüne yayıldığını savunmuştur. XVI. yüzyıl kuşkusuz bu evrensellik ayrıcalığına sahip olmuştur. Her halukarda, bu kural Akdeniz kıyılarındaki insanlığın tümü için geçerlidir. Artış 1450'lerden veya en geç 1500'lerden itibaren başlayacak ve 1600'lerden önce fark edilmeyecektir. Ve ancak sınır tarih olan 1650'lerin ötesinde belirleyici ve genelleşmiş hale gelecektir. Burada iyi danışmanlar olmayan tereddüt ve temkinliliklerin ötesinde, 1500-1600 arasında Akdeniz nüfusunun kabaca iki katına çıkmış olabileceğini söyleyelim. Bu nüfus 30 veya 35 milyondan 60 veya 70 milyona çıkmıştır ki, bu yılda % 7 civarında bir artış hızına denk gelmektedir. Birinci XVI. yüzyıl esnasında (1450-1550) çok canlı, devrimci olan artış, 1550'den 1650'ye olan ikinci sırasında genellikle yavaşlamıştır. Bu nüfus yükselişi, insanın önce etkin bir işçi, sonra da artan bir yük haline geldiği bir yüzyılın hem zaferlerini, hem de felaketlerini örgütlemiştir. 1550'lerden itibaren tekerlek dönemi başlamıştır: artık insanlar birbirlerinin rahatını kaçıracak kadar çoğalacaklardır. 1600'lere doğru bu nüfus fazlalığı genişlemeyi durdurmuş ve haydutlukla birlikte, sayesinde her şeyin bozulduğunu yavaş seyreden toplumsal bunalımla, XVII. Yüzyılın acı yarınlarını hazırlamıştır."

Tablo 5. Kilis'te Yıllara Göre Şehir Nüfusu**Kilis Şehri Yıllara Göre Nüfus Miktarları**

Yıllar	Erkek	Kadın	Toplam
1519	657	643	1300
1590	1455	1425	2880
1661	11766	11534	23300
*1800	14480	14194	28674
1868	12512	12022	24534
1871	11480	11325	22805
1876	11880	11720	23600
1886	10319	10181	20500
1895	10911	10764	21675
1902	12218	11437	23655
1927	11182	11331	22513
1935	12655	11965	24620

* Tarih tam olarak bilinmemektedir

Tabloda zaman periyodunun çok uzun olduğu görülür. Buradaki amaç Kilis şehrsel gelişim süreci içerisinde ulaşılabilen nüfus bilgilerini bir arada görmektir. Çalışma dönemi 19.yüzyıl olmasına rağmen, çalışmada 20.yüzyıl bazı verilerinde yer verilmektedir. Çünkü Kilis şehrinin Cumhuriyet döneminde, yeni sınırın çizilmesiyle fonksiyonu zayıflamıştır ve artık nüfus artış hızı ve gelişim hızı azalmaya başlamıştır.



Grafik 2. Kilis'te Yıllara Göre Şehir Nüfusu

Kilis şehrinin nüfus seyrini ele aldığımızda XVI. yüzyıl başlarında Kilis'in Osmanlı himayesine geçmesinden 3 yıl sonraki (1519) verilere göre Kilis 1300 nüfusu ile küçük bir kasaba görünümündeydi. Bundan sadece 71 yıl sonra 1590 yılına gelindiğinde yıllık nüfus artış hızı % 11,20 ile nüfus 2880 kişiye ulaşmıştır. Yaklaşık 70 yıl süre zarfında bir yerleşmenin iki katından fazla nüfus artışı o yerin hızlı sürede merkezileştiğini ve etrafında göç aldığı bir göstergesidir. Bu hızlı artış yukarıda bahsedilen Braudel'in teorisini de haklı çıkarmaktadır. Fakat bizce bu artış üzerinde Osmanlı Devletinin fethettiği alanlara uyguladığı nüfus politikası sebebiyle de gerçekleşmiş olabilir. Her ne olursa olsun bu artış Kilis yerleşmesinin şehrsel özelliklerini tetikleyici rol üstlenmiştir. Kilis'in giderek merkeziyet kazanması kuşkusuz sahip olduğu coğrafi özelliklerinin eseridir.

Tablo 6. Kilis'te Şehir Nüfusunun Artış Hızları

Kilis Şehri Nüfusunun Yıllara Göre Yıllık Nüfus Artış Hızı % □												
Yıllar	1519	1590	1661	1800	1868	1871	1876	1886	1895	1902	1927	1935
Nüfus	1300	2880	23300	28674	24534	22805	23600	20500	21675	23500	22513	24632
Y.N.A.H %	-	11,2	29,44	1,48	-2,29	-24,36	6,85	-14,08	6,19	11,55	-1,72	11,24

XVII. yüzyıl Kilis şehrine ait bilgileri Evliya Çelebi'nin seyahatnamesinde bulmaktayız ve bu nüfus bilgileri bizi bir o kadarda şaşırtmaktadır. XVI. yüzyılın sonunda yaklaşık 3000 nüfusla gördüğümüz Kilis şehri XVII. Yüzyıl ortalarında (1661-1662) 23300 lük nüfusuyla yaklaşık 70 yılda sekiz kat artış göstermiştir. Bu derece nüfusun hızlı artışı Kilis şehrinin artık tam bir merkez olduğu, merkeziyet için gerekli olan fonksiyonel özelliklerini kazanmış bulunmaktadır.

Kilis'in bulunduğu bu bölge kır yerleşme yoğunluklarının yüksek olduğu, Fırat nehri, Hatay-Maraş grabeni, Gaziantep Platosu ve Halep arasında kalan geniş bölgede Menbic, Antakya, Antep ve Halep gibi birbirinden uzak şehirler yer almaktaydı. Bugünün ulaşım sistemleriyle aslında günümüzde birbirlerine yakın olan şehirlerdir. O günün şartlarıyla Kilis şehri etrafında bulunan birçok kır yerleşmesinin merkezi olmayı başarmıştır. 1590 dan 1661 yılına kadar yıllık ortalama nüfus artış hızı % 29 gibi bir değere ulaşmıştır. Şehrin bu derece hızlı nüfus artışının sebebi mutlak ve izafi lokasyonunun vermiş olduğu avantajlardan kaynaklanır. İklim ve topografik şartların uygunluğu önemli rol oynarken, ticaret yollarına yakınlık, Halep gibi bir merkeze uygun mesafe bulunması Kilis şehrinin merkezilik kazanmasında dolayısıyla da nüfuslanma sürecinde önemlidir. Bir zamanlar merkez Azaz iken artık merkezilik yavaş yavaş Kilis'in eline geçmeye başlamıştır. Halep'e 8 saatlik yürüme mesafesinde olan Azaz yerine, 12 saatlik mesafede bulunan Kilis merkezilik kazanmaya başlamıştır. Kilis'in bu fonksiyonu kazanmasında rol oynayan unsur Halep'e olan mesafesinden kaynaklanır. Halep'ten sabahleyin yola çıkan kervanların konaklayacakları yer Kilis olacaktır veya Halep'e varmak isteyenlerin son durağı Kilis olmaktadır. Bu özelliği sebebiyle Kilis imar faaliyetlerinde artışıyla hızla bir nüfuslanma başlamıştır. Şehrin topografik bir engelle karşı karşıya kalmaması, dairesel bir formda gelişmesine izin vermiştir. Dairesel formdaki şehir, çıkmaz sokaklar, dar sokaklar ve çok geniş olmayan caddelerle karakterize olmuştur.

XVIII. Yüzyıl Kilis'e ait nüfus ve diğer bilgilere ulaşamamıştır. Bu yüzden nüfus seyrini XIX. yüzyıla devam ettirmek zorunda kaldık. XIX. Yüzyıl başlarına ait olduğu düşünülen fakat tarihi tam olarak bilinmeyen bir belgede Kilis nüfusunun yaklaşık 28500 kişi olduğu görülmektedir. Evliya Çelebi'den yaklaşık 140 yıl sonra şehir nüfusunun yaklaşık 5400 kişi artmasıyla yıllık nüfus artış hızı % 1,48 olarak hesaplanmıştır. Önceki artış hızlarıyla kıyasladığımızda bu hızın düşük olduğu görülmektedir. Nitekim bizce şehir, potansiyelini doldurmuş ve bundan sonraki yıllarda

da fazla bir artışın olmayacağını işaret etmiştir. Yüzyılın ortalarına doğru gelindiğinde, başlangıçtan beri şaşırtan nüfus verileri burada da karşımıza çıkar. 1868 yılında Kilis şehri yaklaşık 24500 nüfusa sahiptir. Yüzyılın başındaki rakama göre bir azalma söz konusu olmuştur. Bizce bu azalışın sebebi, kıtlıklar, salgın hastalıklar, iç isyanlar, savaşlar ve tabi afetler sonucunda olmuştur. 1868 yılına kadar artış gösteren nüfusun bu yılda yıllık nüfus artış hızı % -2,29 olarak hesaplanmıştır. 1871 yılına kadar da şehir nüfus kaybetmeye devam etmiştir. Bu yılda şehir nüfusu 23600 e gerilemiştir. 3 yıl içerisinde bu kadar ciddi bir azalış nüfus artış hızının % -24,36 olduğunu gösterir. 1876 yılına gelindiğinde 1871 yılına göre nüfus yaklaşık 800 kişi artış göstermiş ve % 6,85 yıllık nüfus artış hızına ulaşmıştır. Fakat bu küçük artış devam etmemiş Osmanlı-Rus Savaşı patlak vermiş (1878), bu savaşın olumsuz etkileri nüfusa yansiyarak 1886 yılında nüfus, 1876 ya göre 3000 kişi kaybetmiştir. Böylece yıllık nüfus artış hızı yaklaşık % -14 olarak görülmüştür. Osmanlı-Rus savaşlarının sonuçlanması ardından nüfusta tekrar bir artış başlamış ve 9 yıl sonra 1895 yılında yaklaşık % 6,20 lik bir nüfus artış hızıyla nüfus 1175 kişi artarak 21675 kişiye ulaşmıştır.

Nüfus ve mekan ilişkilerini ortaya koyabilmek için bir yerde bulunan nüfusu mekan parçalarına en doğru şekilde dağılımı yapılarak mümkün olabilir. Çalışmada 16, 17, 19. yüzyıl nüfus dağılımlarına yer verilerek mekânsal çerçeve içerisinde bu dağılışı izah edilmeye çalışılacaktır.

1590 yılı verilerine göre Kilis şehri 5 mahalleden ibaretti. Bugün isimleri tamamiyle farklı olan bu 5 mahalle şehrin nüvesi görevini üstlenmiştir. Bu tarihte mahallelere göre dağıtılmış nüfus yoğunluğuna bakıldığında en fazla yoğunluğun, şehrin en önemli anıtsal yapıtı Tekye (Canbolad Paşa) Caminin içinde bulunduğu ve cami-hamam-pazar üçlemesinin de bulunduğu ticari fonksiyonun merkezi konumundaki Tekye Mahallesinde (XVI. yüzyılda Kana Mahallesi) olduğu görülür. Şehirsel yerleşmelerin ilk gelişim safhasında ticaret sahaları ve konutsal meskenlerin bir arada oldukları görülür. Bu tarihte en az nüfus yoğunluğuna sahip mahalle Nurettin Mahallesi (XVI. yüzyılda Sübbat/Sibat Mahallesi) olduğu görülür. Bu mahalle diğer mahallelere göre yüzölçümünün küçük oluşu nüfus miktarında az olmasına sebep olmuştur. Mihali (XVI. yüzyılda Kibeliye), Karaali (XVI. yüzyılda Kızılca) ve Meşhetlik (XVI. yüzyılda Meşşata) Mahalleleri ise nüfus miktarlarının birbirine yakın olduğu mahallelerdir. (Bkz. Harita 14) Bu yüzyılda nüfus yoğunluklarının az olmasının sebebi ise muhtemelen şehir içerisinde boşluk alanların fazlalığından kaynaklanmaktadır. İleriki yıllarda şehir nüfusu

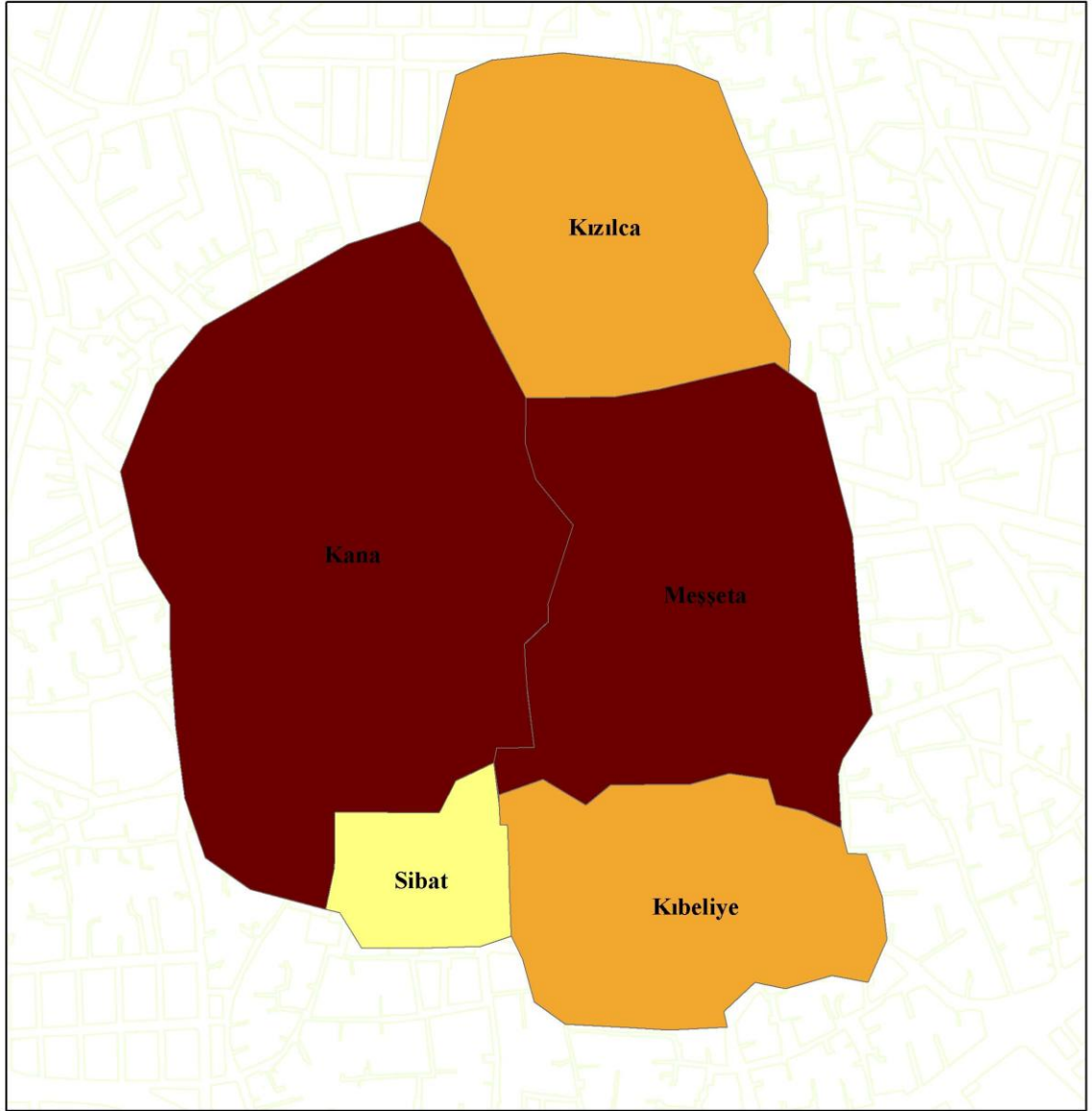
arttıkça bu boşluk alanlar kapanarak mahalle nüfus yoğunlukları da artış gösterecektir.
(Bkz. Harita 17)

Tablo 7. Kilis’te 16. ve 17. Yüzyıllarda Nüfus

Kilis Şehri Mahallelere Göre Nüfus		
Mahalle Adı	1590	1661
Kana	810	6553
Kızılca	580	4692
Meşşeta	745	6028
Sibat	185	1497
Kıbeliye	560	4530
TOPLAM	2880	23300

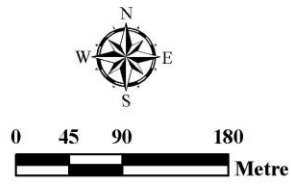
Kaynak: Komisyon, 1998’ den hareketle

KİLİS'TE XVI.YÜZYILDA MAHALLELERE GÖRE MUHTEMEL NÜFUS MİKTARLARI



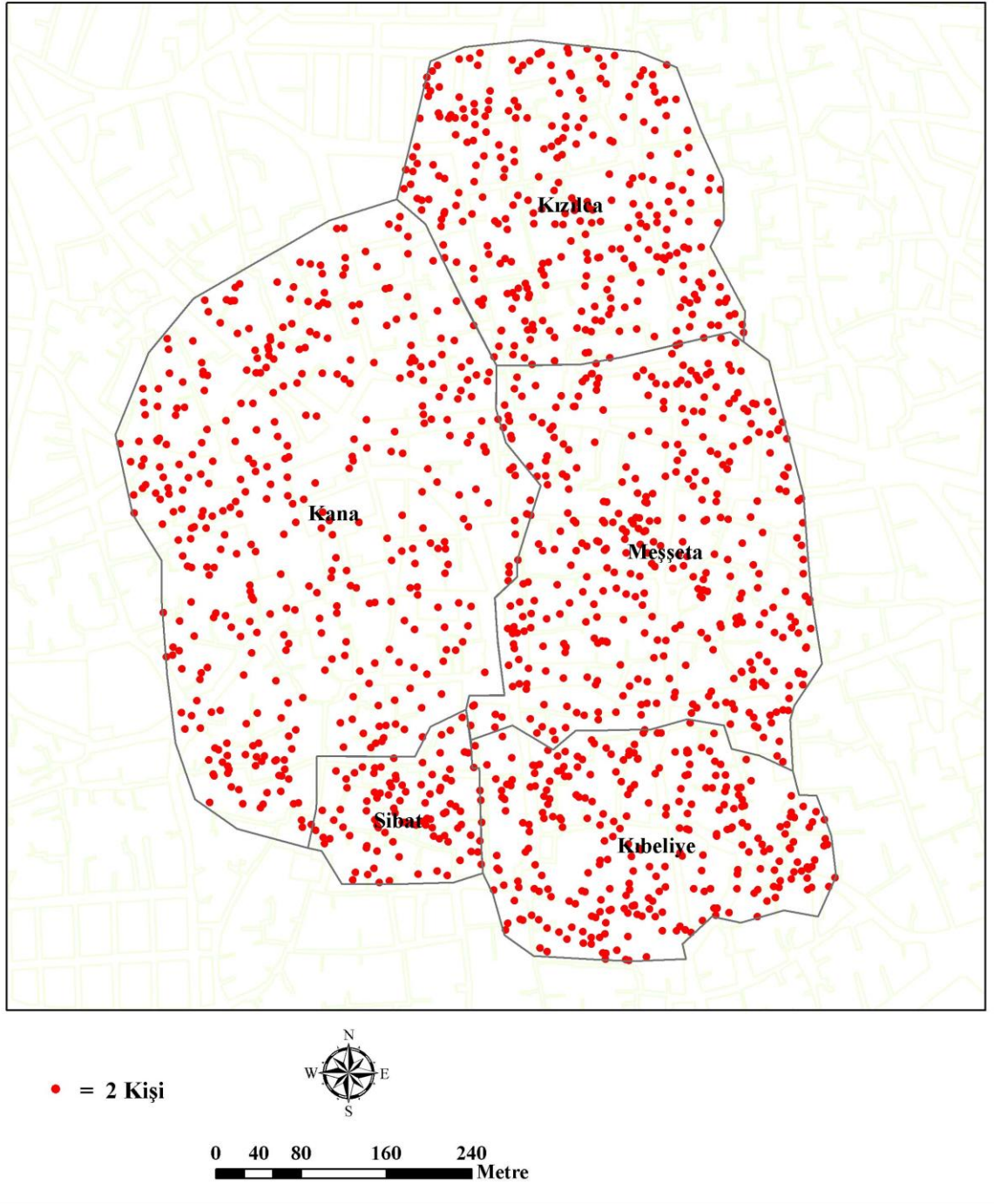
LEJAND

Kişi	
185 - 299	
300 - 599	
600 - 899	



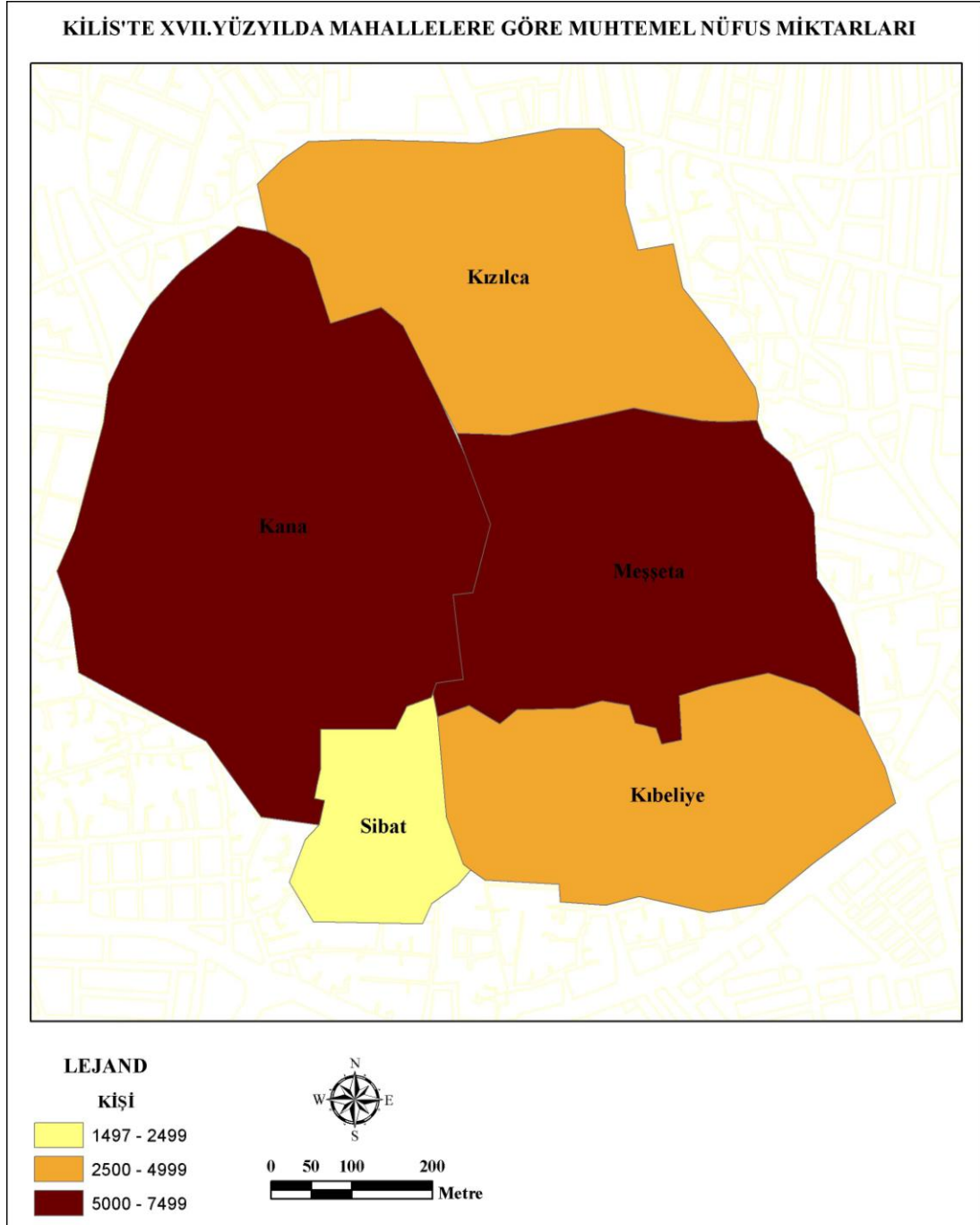
Harita 14. 16.Yüzyılda Mahallelere Göre Nüfus Miktarı

KİLİS'TE XVI.YÜZYILDA MAHALLELERE GÖRE MUHTEMEL NÜFUS DAĞILIŞI

**Harita 15.** 16.Yüzyılda Mahallelere Göre Nüfusun Dağılışı

XVII. Yüzyılda Evliya Çelebi'nin verdiği bilgilere göre şehir nüfusunun 20000 civarında olduğunu söylemiştik. Çelebi'den bu yüzyılda Kilis mahalle sayısının bir önceki yüzyılla aynı olduğunu öğrenmekteyiz. Nüfusun çok fazla artışı ve mahalle sayılarının aynı kalması mahalle nüfus yoğunluklarının fazla olmasına sebebiyet

vermektedir. Fakat bizce bir önceki yüzyılda bahsedilen bu mahallelerin sınırları bu yüzyılda aynı kalmamıştır. Osmanlı Devleti'nde şehir mahalleleri nüfus arttıkça öncelikli olarak mahalle içi boş alanları kullanmakta ve bu mahallelerin yüzölçümleri çevreye yayılarak büyümektedir. Çok büyüyen bu mahalleler ileriki yıllarda bölünerek yeni mahalleler oluşturulurdu. XVII. Yüzyılda Kilis şehrinin 5 mahallesinin yüzölçümleri kesinlikle büyümüş ve ileriki yüzyıllarda bu mahallelerin bölünmesiyle de yeni mahalleler oluşturulacaktı. (Bkz. Harita 16, 17)



Harita 16. 17.Yüzyılda Mahallelere Göre Nüfus Miktarı

KİLİS'TE XVII.YÜZYILDA MAHALLELERE GÖRE MUHTEMEL NÜFUS DAĞILIŞI



Harita 17. 17.Yüzyılda Mahallelere Göre Nüfusun Dağılışı

Nihayet XIX. yüzyıla gelindiğinde 1898 nüfus verilerine göre 22500 olan ve 32 mahalleden oluşan Kilis şehri karşımıza çıkar. Mahalle yüzölçümlerine bakıldığında şehrin iç mahallelerinin küçük yüzölçümlü, dış mahallelerin ise büyük yüzölçümlü olduğu dikkati çeker. Şehrin büyümesiyle yeni mahalleler oluşturulmaktan ziyade dış

mahallelerin genişletilmesi yoluna gidilmiştir. Özellikle Şıhabdullah, Bölük, Ebülula, Deveciler, Timurcular (Demirciler), Aşıt mahallelerinin dış mahalleler olduğu görülmekte ve bu mahalleler nüfusun en fazla olduğu mahalleleri oluşturmaktadır. Bu mahalleler daha çok kırdan kente yeni göç etmiş olan insanların yerleştiği alanlardı. Dolayısıyla bugünün banliyö semtleri gibi bir konumdalardı. Bu mahalleler ile iç mahalleler arasında kesinlikle bir gelir farkı da söz konusuydu. Nitekim eski Kilis evleri kalıntılarından anlaşılacağı üzere iç ve dış mahalleler arasında ekonomik düzey farkının olduğu görülmektedir. Şehrin iç mahallelerine doğru nüfus miktarı azalma göstermektedir. Bunun bir sebebi iç mahallelerde ticaret fonksiyonunun gelişmesi diğer taraftan bu mahallelerin yüzölçümlerinin küçük olması nüfus miktarının az olmasına sebebiyet vermiştir. Nitekim, Hacıilyas, Hacıgümüş, Hakverdi, Helvacıoğlu, Hindioğlu, Kalaycılar, Nureddin mahalleleri nüfuslarının az oluşu bununla alakalıdır. Fakat bu mahallelerin yüz ölçümleri küçük olduğundan nüfus yoğunluğunun yüksek olduğu alanlar olarak karşımıza çıkar. (Bkz. Harita 18, 19)

XIX. Yüzyılda Kilis'in muhtemel nüfus dağılışı dikkati çeken özellik nüfusun Osmanlı dönemindeki adıyla uzunçarşı yani merkezi iş ve ticaret sahası etrafında yoğunlaştığını görürüz. Özellikle bedestenin olduğu alan ile Canbolad Paşa Cami'nin olduğu alanlarda ise nüfusun az olduğu görülür. Buda Osmanlı'da ticaret alanları ile yaşam alanlarının farklı olduğunun göstergesidir. En yoğun mahallenin uzunçarşı etrafında yer alan Tekke, Büyükkütah, İnneblıkütah, Nureddin, Debbağhane mahallelerinde olduğu görülür. Bu mahalleleride adı geçen mahalleleri çevreleyen Tırlıklı, Ketenciler, Kalaycılar, Karaali, Hacıilyas, Hacı Gümüş, Şıhlar, Hindioğlu, Çılak, Abdioymağı, Meşhedlik mahalleleri takip eder.

Kilis'te gece ile gündüz nüfus dağılışı birbirinden çok farklıdır. Örneğin bedesten ve çarşının olduğu alanın gündüz yoğunluğu çok fazla iken gece تنها alanları meydana getirmektedir. Mekezi iş sahasından çevreye doğru gidildikçe yine nüfus yoğunluğundaki bir azalış dikkati çeker. Nüfusun yoğunlaştığı diğer alanlar ise genellikle dini yapılar çevresindedir. Bu yapıların yoğunlaştığı alanlarda nüfusta yoğunluk göstermektedir. Topografyanın sadeliği sebebiyle yeryüzü şekilleri yerleşmeyi sınırlandırmamıştır fakat su kaynaklarının dağılışı nüfus için belirleyici etken olmuştur. Şehirde kastellerin yoğunlaştığı alanlarda nüfusta kendini hissettirmektedir. Diğer taraftan Kilis halkı su ihtiyaçlarını genellikle yer altı suyundan karşılamaktaydı. Bu sebeple yer altı suyuna rahat ulaşabilecekleri alanlara

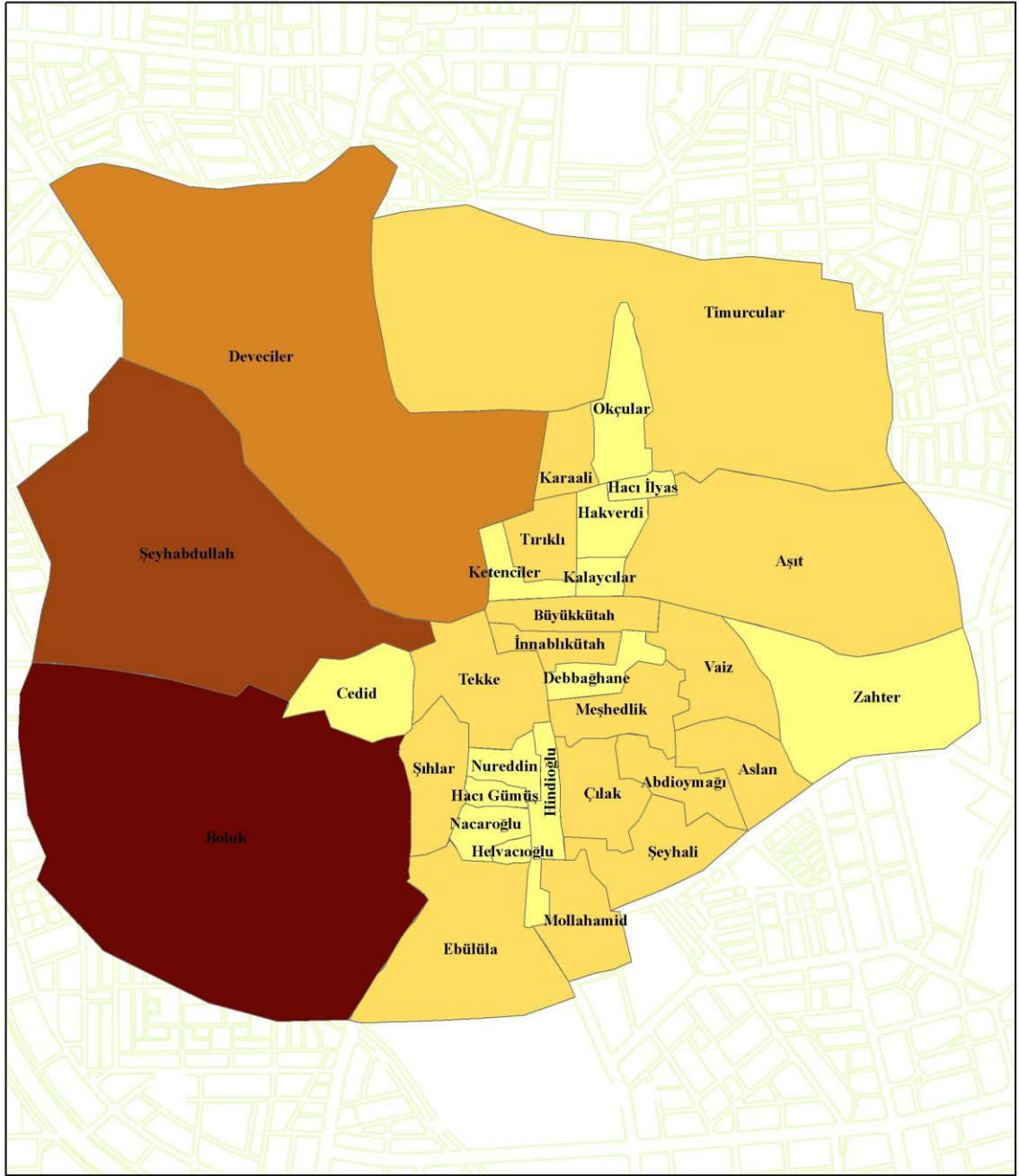
yerleşmişlerdir. Bu mahallelerde genellikle çukurda kalan mahallelerdi. Örneğin, Abdioymağı, Çılak, Meşhedlik, Debbağhane, İnnablıkütah, Hindioğlu, Nureddin, Şıhlar, Hacıgümüş, Nacaroglu ve Mollahamit bu karakterde mahallelerdi.

Tablo 8. Kilis'te 19. Yüzyılda Nüfus**Kilis Şehri Mahallelere Göre Nüfus Dağılışı**

Mahalle Adı	1898
Arslan	750
Aşıt	625
Abdioymağı	575
Bölük	2580
Kettan/Büyükkütah	765
Çılak/Çaylak	505
Debbağhane/Tabakhane	385
Deveciler	1760
Timurcular/Demirciler	990
Ebülüla	645
Hacılyas	375
Hacıgümüş	350
Hakverdi	320
Helvacıoğlu	330
Hindioğlu	355
İnnablıkütah	655
Karaali	990
Kalaycılar	270
Ketenciler	450
Mollahamid	560
Meşhedlik	560
Şeyhali/Mıhali	690
Nacaroglu	440
Nureddin	365
Okçular	390
Şeyhabdullah	2115
Şıhlar	900
Tırıklı	595
Tekke	890
Vaiz	525
Cedid/Yeni	485
Zahter/Şehidsakıb	310
TOPLAM	22500

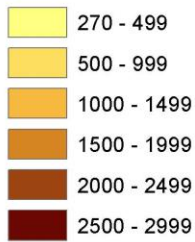
Kaynak: 1316 Yılı Halep Vilayet Salnamesinden Hareketle

XIX.YÜZYIL KİLİS'TE MAHALLELERE GÖRE MUHTEMEL NÜFUS MİKTARI



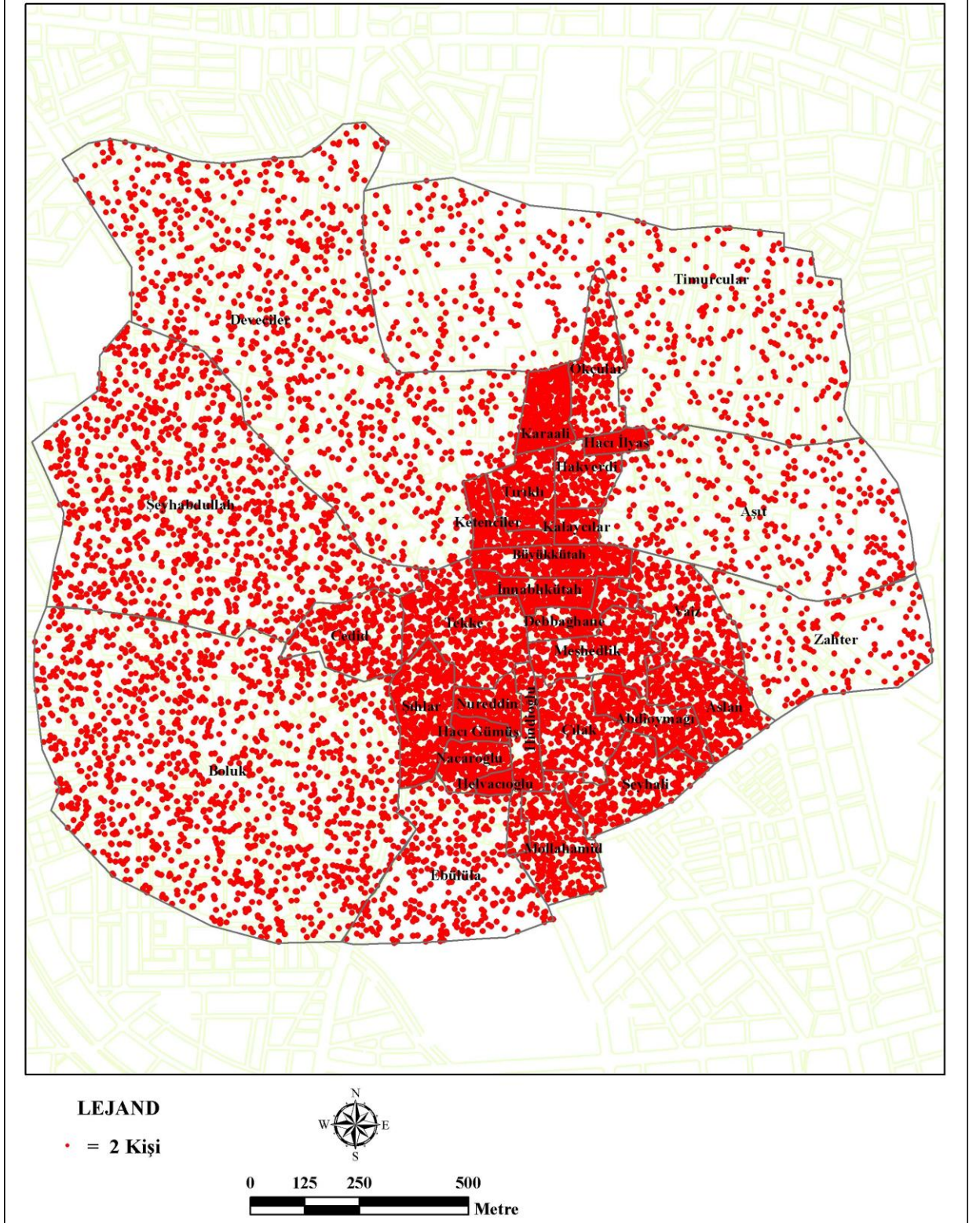
LEJAND

Kişi



Harita 18. 19.Yüzyılda Mahallelere Göre Nüfus Miktarı

XIX.YÜZYIL KİLİS'TE MAHALLELERE GÖRE MUHTEMEL NÜFUS DAĞILIŞI



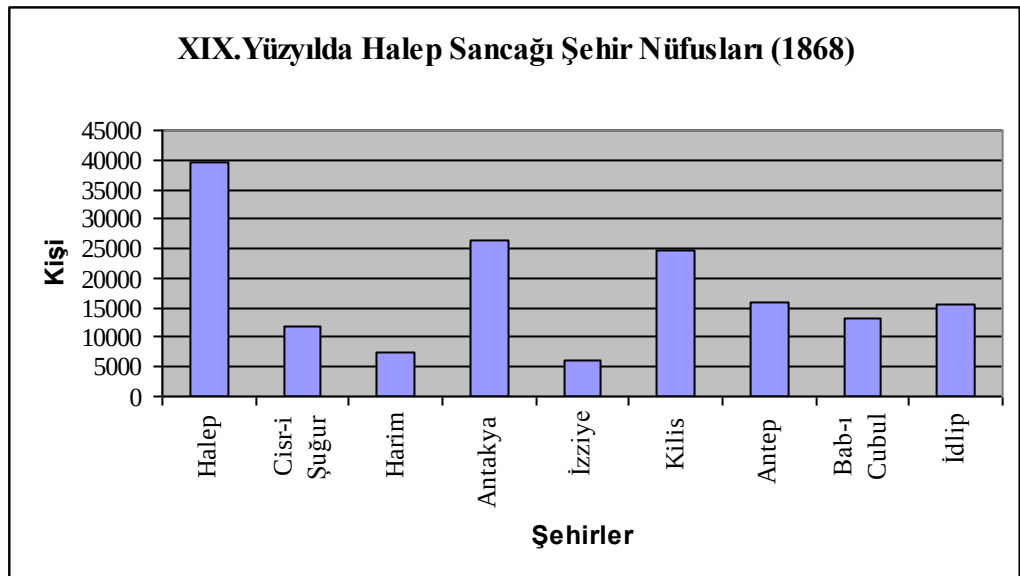
Harita 19. 19.Yüzyılda Mahallelere Göre Nüfusun Dağılışı

Tablo 9. 19.Yüzyıl Halep Sancağı'nda Bazı Şehirlerin Nüfusları

XIX.Yüzyılda Halep Sancağı Şehirleri Nüfusları (1868)	
Şehir	Nüfus
Halep	39607
Cısr-i Şuğur	11821
Harim	7500
Antakya	26556
İzziye	6000
Kilis	24534
Antep	16015
Bab-ı Cubul	13040
İdlip	15500

Kaynak: Eroğlu vd, 2007, s.181

Kilis şehir nüfusu çevresindeki şehirlerle karşılaştırıldığında Halep ve Antakya'dan sonra gelmekte ve XIX. yüzyılda Kilis'in önemli bir şehir olduğu da buradan anlaşılmaktadır. XIX. Yüzyılda bu şehirler gerek ticari fonksiyonları sebebiyle gerekse nüfus potansiyelleriyle merkezileşmiş yerleri oluşturmuştur. Kilis bulunduğu konum itibariyle vilayet merkezi olan Halep ile sıkı bağlantıları olan bir yerleşme merkezi durumundaydı. Öyleki, yeni sınırlar çizilince Halep ile bağlantısı zayıflayan şehrin gelişimide zayıflamıştır.

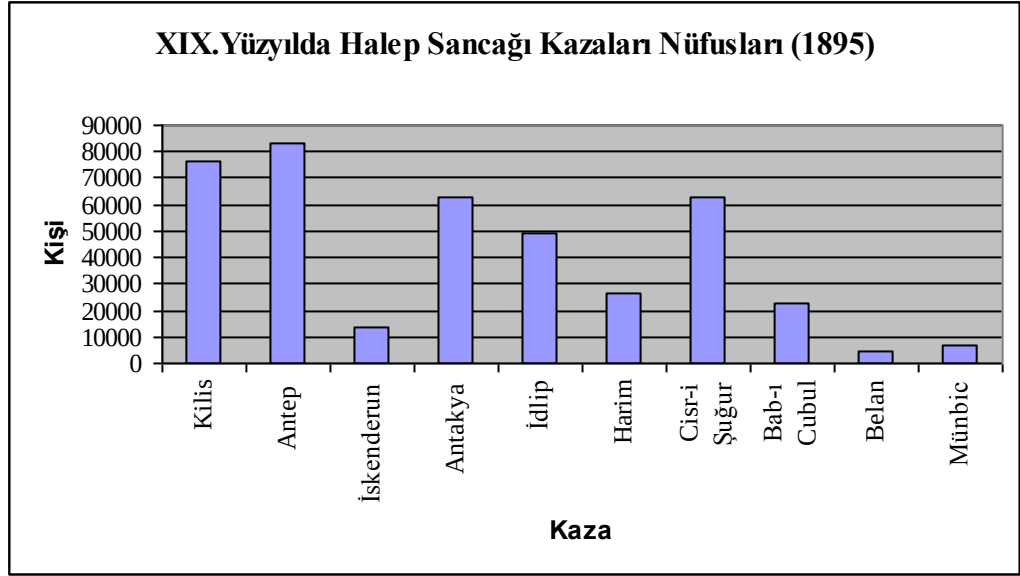
**Grafik 3.** 19.Yüzyıl Halep Sancağı'nda Bazı Şehirlerin Nüfusları

Tablo 10. 19.Yüzyıl Halep Sancağı'nda Bazı Kazaların Nüfusları

XIX. Yüzyılda Halep Sancağı Bazı Kazaların Nüfus Miktarı (1895)	
Kaza	Nüfus
Kilis	76042
Antep	83360
İskenderun	13757
Antakya	62874
İdlip	48893
Harım	26154
Cısr-ı Şuğur	62874
Bab-ı Cubul	23044
Belan	4857
Münbic	6486

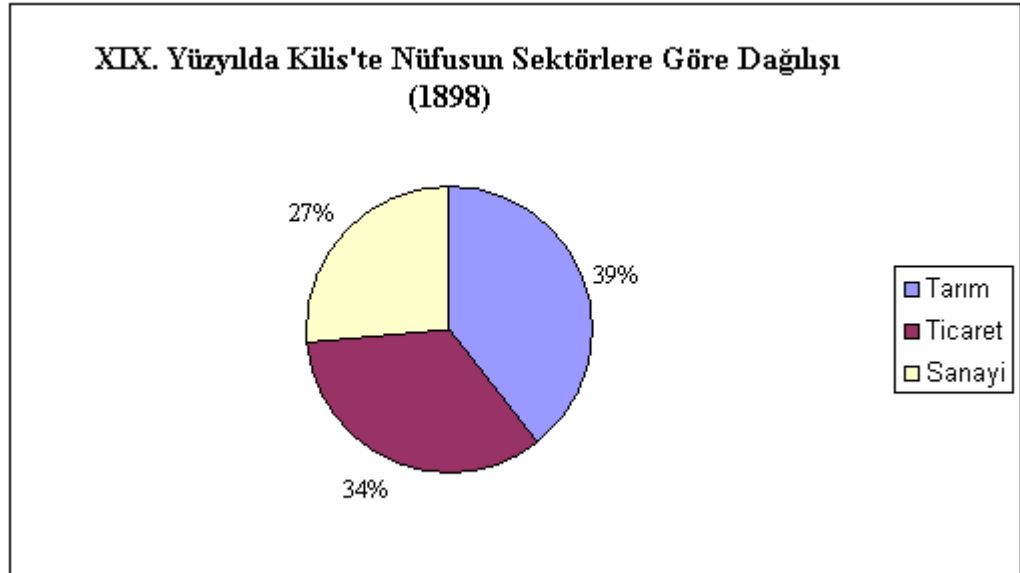
Kaynak: Eroğlu vd, 2007, s.178

Kaza nüfuslarına baktığımızda Kilis kazası yine bağlı bulunduğu Halep sancakları içerisinde önemli bir paya sahip olduğu görülür. Kilis kasabasının yaklaşık %32 lik kısmı şehirde yaşamını sürdürmekteydi. “1927 yılı sayımlarında ise bu oran %49,2 dir. 1927 yılında bile Türkiye toplam nüfusunun sadece %24,2 si şehirlerde yaşıyordu” (Doğanay, 1989, s.385-386). %32’lik şehrsel nüfus oranını cumhuriyetin ilk sayımıyla karşılaştırdığımızda çok yüksek olduğu görülür. Kırsal kesim halkının 1927 nüfus sayımına katılımının tam olmaması, kır nüfusu miktarının düşük kalmasına yol açmış; bu da toplam nüfus içinde şehir nüfusu oranının yükselmesine neden olmuştur. Ayrıca söz konusu dönemde Kilis şehrinde yaşayan nüfusun bugün Kilis’e bağlı olan bölgenin şehirli nüfusu olmadığı da belirtilmelidir. Başka bir ifadeyle, XIX. yüzyılın sonu, XX. yüzyılın başında Kilis şehrinde yaşayan nüfus bugünkünden çok daha geniş bir bölgenin şehirli nüfusu idi. Ancak bu geniş bölgenin çoğunun Ankara Antlaşması ile sınırın dışında kalması, ilk nüfus sayımında Kilis bölgesi nüfusunun oldukça şehirleşmiş olduğu gibi bir sonuca yol açmıştır (Kesici, 1992, s.66). XIX. yüzyıl sonundaki oranı dikkate alırsak %32 lik bir şehrsel nüfusla o döneme göre Kilis’in gayet yüksek bir şehrsel nüfus oranına sahip olduğu görülür. Bu da şehrin önemli bir çekim etkisine sahip olduğunun sonucudur.



Grafik 4. 19.Yüzyıl Halep Sancağı'nda Bazı Kazaların Nüfusları

XIX. yüzyıl sonlarında 1898 salnamesine göre şehirde 1500 civarında dükkan, 15 han, 5 eczane, 5 meyhane, 7 mağaza, 3 sabunhane, 58 zeytin mahseresi, 59 pekmez mahseresi, 8 susam mahseresi, 20 kadar un değirmeni, 24 fırın, 120 kadar dokuma tezgahı, 5 boyahane bulunmaktaydı. Bu rakamlardan hareketle yüzyıl sonunda yaklaşık 22000 nüfusa sahip olan Kilis şehrinin erkek nüfusunu ele alıp bir değerlendirme yapacak olursak:



Grafik 5. 19.Yüzyılda Kilis'te Nüfusun İş Kollarına Göre Dağılımı

Yaklaşık 11000 kişi olacak erkek nüfus yaklaşık 1530 ticarethane ile her bir ticarethanede bir kişi çalıştığı kabul edilip ve hane büyüklüğüyle (5) çarpıldığında 7650 kişinin ticaretten geçindiği, yaklaşık 300 adet imalata yönelik her bir işletmede 4 kişi çalıştığı kabul edilirse (ki bu işletmeler tamamen insan gücüyle işletilmekteydi) 1200 kişinin çalıştığı ve bu 1200 kişinin hane büyüklüğüyle çarpılmasıyla 6000 kişilik nüfusun geçim kaynağını oluşturmaktaydı. Ticaret ve imalatla uğraşan nüfus şehrin iç mahallelerinde ikamet ederken, ziraatla uğraşan nüfus şehrin kenar mahallelerine yerleşmişlerdi. Bunu kenar mahallelerdeki evlerin daha çok yanlarında eklenti olarak ahırların bulunması, şehrin iç mahallelerindeki evlerde ise herhangi bir ahır ve eklentinin olmaması bu tezimizi kanıtlamaktadır. Kilis'te mahalle isimlerinden de anlaşılacağı üzere bazı mahalle adlarının çeşitli meslek gurupları adlarında oldukları görülür. Örneğin, Debbağhane (Tabakhane) Mahallesi dericilerin bulunduğu mevkilerdi. Yine Helvacıoğlu Mahallesi, Ketenciler Mahallesi, Deveciler Mahallesi, Kalaycılar Mahallesi, Nacaroglu (marangozların yoğun olduğu alan) gibi mahallelerde daha çok insanlar kendi mesleklerinin adını alan mahallelerinde yaşamaktalardı.

1889 Halep Vilayet Salnamesine göre Kilis şehrinde 72 tane eğitim veren kuruluş bulunmaktaydı. Toplam öğrenci sayısı yaklaşık olarak 2000 idi. Bu da toplam nüfusun yaklaşık %10 una karşılık gelmektedir.

Tablo 11. 19.Yüzyılda Kilis'te Eğitim

XIX. yüzyıl Kilis Şehri Eğitim Kurumları (1889)		
Kurum Tipi	Adet	Talebe Sayısı
Gayrimüslim Okulları	7	285
İslam Sıbyan Okulları	40	1456
Rüştiye Mektebi	1	75
İlmiye Medreseleri	24	108
Toplam	72	1924

Kaynak: 1306 Yılı Halep Vilayet Salnamesi

Eğitim kurumları genellikle dini merkezler etrafında yoğunlaşmıştır. Özellikle medreselere bakıldığında münferit olarak kurulmuş bir yapıda olmayıp, bir camiye veya bir mescide bitişik konumlarıyla dikkat çekmektedir. Gayrimüslim okulları, genellikle kiliseler ve havranın etrafında toplanmıştır. Kiliselerin ve havranın bir bölümü eğitim

fonksiyonunu üstlenmiştir. İslam sıbyan okullarının ise nüfusun yoğun olduğu yerlerde olduğu görülmektedir. Şehirde yer alan rüştiye mektebi ise günümüze kadar ulaşmıştır. Bu okul bugün İzzettin İyigün Paşa Mahallesi, Dereboyu Caddesinde yer almaktadır. 19. Yüzyıl şehri içerisinde değerlendirildiğinde burası şehrin kenar bölgesine denk gelmektedir.



Foto 59. Kilis Orta Mektep (kiliskultur.net)

Halep Vilayet Salnamelerinin Kilis Kazasına ayrılmış bölümleri “Kilis Kazası Halep’in kuzeyinde ve Halep şehir merkezinden 12 saat mesafededir ve Kilis’te halkın dili Türkçe’dir, nahiyelede ise (konuşulan dil) Arapça ve Türkçe’dir” diye başlanması Kilis şehrinde Türkçe dil kullanımının olduğunu vurgulamaktadır.

5.2. Nüfus Hareketleri ve Hareketliliği Etkileyen Unsurlar

Bir yerleşim merkezinde nüfusun gelişimi; daima artma veya azalma eğilimindedir. Nüfus sayısındaki artış; doğumlar, dışardan gelen göçler sayesinde olurken azalma; ölümler ve tersine göçler yoluyla meydana gelmektedir (Gümüşçü, 2001, s.148).

Nüfusa hareketlilik katan unsurlar doğum, ölüm ve göçlerdir. Doğal olarak doğum ve ölümler nüfus üzerinde etkiliyken, göç unsuruyla birlikte doğal nüfus hareketleri bozulup nüfus seyri değişebilir.

Kilis, yerleşim merkezinin bulunduğu coğrafya itibarıyla önemli bir mevkidedir. Kilis bölgesi, coğrafi konumuyla Doğu ve Batı uygarlıklarının etkisi altında kalmış, tarih boyunca cazip bir yerleşim ve göç yeri olmuştur. Mezopotamya'dan, Halep'ten gelen yolların Güneydoğu Anadolu'ya; Anadolu'dan güneye giden yolların da Suriye, Arabistan ve Mısır'a uzanmasıyla bölge, tarih boyunca önemini korumuş; bu önemli coğrafi konumu, bölgenin tarih boyunca batı ve doğunun karşılıklı tesirleri altında kalmasını ve iki önemli bölge arasında kültür ve ticaret ilişkilerinin bu topraklar üzerinde gerçekleşmesini sağlamıştır.

Kilis'te nüfus hareketliliğine neden olan faktörlerin başında ticari faaliyetler gelmektedir. Kilis'in bulunduğu konum itibarıyla Ortadoğu ve Anadolu'dan gelen yolların kavşak noktasında olmasından dolayı önemli bir geçiş noktasındadır. Halep'i Gaziantep'e dolayısıyla Anadolu'ya bağlaması nedeni ile her dönem nüfus açısından hareketli bir bölge olmuştur. XIX. yüzyıl Osmanlı'nın iç ve dış olaylar nedeni ile her bakımdan sarsıldığı bir dönemdir. Özellikle savaşların yaşandığı ve toprak kayıplarının olduğu bir dönem olmasından dolayı çok sayıda insan zorunlu olarak göç etmiştir.

Kilis'in Osmanlı Devleti bünyesinde gelişmesi ve büyümesi İstanbul ve Kahire'den sonra devletin üçüncü büyük kenti olan Halep Eyaleti ile olan bağlantısıyla yakından ilgilidir. Kilis'in Halep Eyaleti'ne bağlı kaza statüsü hem idari açıdan hem de ticari-ekonomik, siyasi ve demografik açılardan şehrin Halep'e olan bağlılığını etkilemiştir.

Bölgenin nüfus hareketliliğinde en önemli unsur ticari faaliyetlerdir. Kilis ve çevresinde yaşanan yoğun ticari faaliyetler doğal olarak nüfus hareketliliğine de yol açmaktaydı. Bu hareketlilik sayesinde şehrin hareketli kalması söz konusu olmuştur. Ticari faaliyetlerin etkisiyle şehir nüfus çekmeye başlamış ve böylece şehre yeni mahallelerin eklendiğini görmekteyiz. Örneğin, Bölük, Deveciler, Timurcular, Şeyhabdullar, Aşit mahalleleri artan nüfusla sonucu oluşmuş mahallelerdir. Diğer taraftan artan ticari faaliyetler şehir içerisinde bazı ticari alanlar doğurmuştur. Örneğin han ve kervansarayların ortaya çıkışı nüfus hareketlerinin varlığına bağlanabilir. Bu alanlarında merkezdeki bedestene göre konumlanması şehir içerisinde kent morfolojisini farklılaştıran unsurlar olmuştur.

Göç, bir idari sınırı geçerek oturma yerini devamlı ya da uzun süreli olarak değiştirme olayını ifade etmektedir. Bu değişim, kıtalararası, uluslararası, bölgelerarası, kırdan şehre ya da kentten kıra doğru herhangi bir ölçek ya da yönde olabilir. İnsanların bir yerden diğerine göçü çok önemli coğrafi bir olgudur. Göçler nüfusun yeniden dağılımı sonucunu doğurur. Göçler mesafeye, olayın gerçekleştiği yerlere ve sürekliliğine göre ele alınabileceği gibi, göç olayına yol açan nedenlere göre de ayırt edilebilir (Tümertekin-Özgüç, 2002 s.299).

Osmanlı İmparatorluğu'nda meydana gelen göçlerin sebepleri arasında; tımar sisteminin bozulması, yönetim ve ordunun bozulması, eşkıyalık ve haramiliğin artması, Celali isyanları, vb. gibi konular söylenegelmiştir. İfade edilenlerin bir kısmı etkisini XIX. yüzyıldan önce göstermiş, bir kısmı da XIX. yüzyılda etkisini göstermiştir.

Halep Vilayet Salnamelerinde Kilis kazasında olan göç hareketlerinden bahsedilmemiş bu yüzden nüfus hareketlerini ortaya koyabilmek için çeşitli kaynaklara başvurmak zorunda kaldık.

XVI. Yüzyılın 1519 unda 1300 olan nüfus 1590 da 2880 e ulaşmıştır. Daha sonraki dönemlerde Evliya Çelebi'ye göre 23300 nüfus varlığı hızlı bir göç dalgasının yaşandığını gösterir. XVI. yüzyılda 1519 yılındaki kayıtlar arasında gayrimüslim nüfusun olmadığı söylene de şehirde bulunan meyhaneden gayrimüslim nüfusun varlığı aşıkardır. "Halep mahkeme kayıtlarına göre göçmenler Doğu Anadolu'daki Ermeni köyleri, Güneydoğu Anadolu ile Kuzey Irak'taki Süryani yerleşim birimlerinden gelmekteydi" (Bayraktar, 2004, s.44). Asıl gidiş yeri Halep olmasına rağmen yol üzerindeki Kilis şehrine de bu insanlar yerleşmiş olabilir.

XIX. yüzyılda yaşanan salgın hastalıklar, depremler, İbrahim Paşa olayı Kilis nüfusunun seyrini ciddi şekilde etkilemiştir.

XIX. yüzyılda önemli doğal afetler yaşamış bu da demografik özellikleri etkilemiştir. Kilis şehri fay hatlarına pek yakın olmasa da XIX. yüzyılda depremlere rastlanır. 1802, 1831, 1854, 1876 yıllarında hafif şiddetli depremler görülmüş, XIX. yüzyılın ilk büyük depremi ise 13 Ağustos 1822 tarihinde olmuştur. "Bu depremde evlerin 1/3 ü yıkılmış Halep'te en az 12000 kişi hayatını kaybetmiştir" (Kal'acı, 1989, s.402). Bu depremin Kilis'te de oldukça hissedildiğini evlerin, medrese ve camilerin hasar gördüğünü düşünmekteyiz. 1884 ve 1887 yıllarında yine şiddetli iki deprem olmuş, bu depremler sonucunda da mal ve can kayıpları görülebilmektedir.

Demografik yapıyı etkileyen en önemli unsurlardan birisi de salgın hastalıklar olmuştur. XIX. yüzyılın en önemli bulaşıcı hastalığı Avrupa’da “Black Death” olarak bilinen ve bizde “kıran”, “taun” diye adlandırılan “veba”dır. Bu hastalık etkili olduğu dönemlerde milyonlarca insanın ölümüne neden olabilmektedir (Arık, 1990-91, s.27). Örneğin, Halep’te 1813 yılında günde 800-1000 kişinin öldüğü şiddetli bir veba salgını olmuştur (Kal’acı, 1989, s.375). Yine Halep’te 1827 yılında günde 400 kişinin öldüğü görülmüştür. Bu salgından sonra 6640 olan esnaf adedi salgından sonra 4504’e düşmüştür (Bayraktar, 2004, s.32-33). Yine aynı şekilde 1848 de veba salgını, 1876 da bir günde 150 kişinin ölümüne neden olan kolera meydana gelmiştir (Kal’acı, 1989, s.378). Halep şehrini etkileyen bu salgınlar Kilis şehrinde de muhtemelen görülmüştür. Halep ile sıkı ticari bağları olduğu için tüccarlar aracılığıyla bu salgın hastalıklar Kilis’te de görülmüş olabilir. Nitekim XIX. yüzyıl başlarında yaklaşık 28500’lerde olan şehir nüfusu XIX. yüzyılın ortalarında 24000’lere düşmesinin sebepleri arasında bu salgınlar ve doğal afetler rol oynamış olabilir.

Demografik özellikleri etkileyebilecek bir diğer husus ise kuraklık, aşırı soğuklar ve bunun sonucunda gelen kıtlıklar olmuştur. Ulaşım ağlarının fazla gelişmediği bu yüzyılda bir bölgede kuraklık veya aşırı soğuğun yaşanması ürün kaybına sebep olacak, kapalı ekonomi özelliği gösteren bölgeye dışarıdan ürün getirilemeyeceği için kıtlık sürecine girmiş olacaktı. 1845 ve 1878-1879 yılları önemli kıtlık dönemleridir. Osmanlı-Rus savaşlarının ve kıtlığında etkisiyle bu yıllarda 23500’lerden 20500’lere gerilemiştir.

5.3. Kilis’te Etnik Topluluklar

XIX. yüzyılda Kilis şehrinde yaşayan etnik topluluklar hakkında bilgileri sınırlıda olsa Halep Vilayet salnamelerinden almaktayız. Salnamelerde özellikle gayrimüslim nüfus miktarları üzerinde durulmuştur. Bu miktarlarda tüm kaza bazında verilerdir. O yüzden kaza nüfusu içerisindeki bu miktarı yüzdelik dilimler şeklinde alıp şehir nüfusuna uygulayacağız. Bu başlık altında özellikle gayrimüslimlerin hangi mahallelerde ve hangi uğraş sahalarında meşgul oldukları üzerinde durulacaktır. Salnamelerde bahsedilen “Kilis şehrinde konuşulan dil Türkçedir” ibaresinden hareketle çoğunluk oluşturabilecek etnik guruplar olmamıştır. Hatta Arap kökenli nüfus bile şehir merkezinde çoğunluk olamamıştır. Sadece Halep’e yakın bazı köylerde Arapların çoğunluk oluşturduğunu söyleyebiliriz. Nitekim yine salnamelerde bazı nahiyelede

Türkçe ve Arapçanın kullanıldığı fakat resmi olarak yine Türkçenin egemen olduğu görülmektedir.

Tedribeli bir yapıya sahip olan Kilis'te sokaklar dar, evlerse birbirine yakın ve genellikle üst üsteymiş görünümündedir (Konyalı, 1968, s.625). Kilis'in mahalleleri yapı bakımından Halep mahallelerine benzer özellik taşımaktadır (Eldem, 1984, s.65-66). Halep'teki mahalleler oldukça büyüktür. Marcus, Halep'teki mahallelerde genelde Müslüman ve Hristiyan ayrımı yapıldığına dikkat çekmiştir (Faroqhi, 2000, s.165). Çolakoğlu'da, Kilis'teki mahallelerin etnik ve din farklılıklarına göre bölümlere ayrıldığını ifade etmiş, örnek olarak da Araplar, Yahudi, Çerkezlerin daha çok Demirciler, Okçular, Tırıklı, Fellah Kasteli, Eşref Kasteli, Deveciler Mahallelerinde yaşadıklarını ifade etmiştir (Çolakoğlu, 2000, s.8). Bu mahalleler şehrin kuzey kesimlerinde yer almaktadır.

Bu bilgilere göre, gayrimüslimlerin neden Müslümanlar ile ayrı mahallelerde yaşadıkları sorusu akıllara gelebilir. Gayrimüslimlerin Müslüman mahallelerinde yaşamaları yasak olmasa da, bu durum pek de hoş karşılanmamış; hatta gayrimüslimlerden Müslüman mahallelerindeki evlerini satmaları istenmiştir. Bunun sebebi, ibadet şekillerinin farklı olması ve bu nedenle ortaya çıkabilecek sorunların önlenmek istenmesidir (Meral, 1998, s.89). Ancak Kilis'te görüşmeler yaptığımız bazı kişilerden edindiğimiz bilgiler, bu bilgilerle çelişmektedir. Yaşlı kişiler, Ermeniler'in genelde Hacı Cumbuş Camiinden Akcurun ve Şörhabil'e kadar yerlerde yaşadıklarını aktarmışlardır. Bu alanlar XIX. yüzyılda تنها alanlardı ve kuzey kesimleri oluşturan bu kesim Karataş Tepesi çevresinde yüksek alanlardı. Ermeniler Kilis'te sulamalı tarımla da uğraşmışlardır. Bugün "İçeri Bahçe" denilen alanlarda yapılan sulama kanalları Ermeniler tarafından inşa edilmiştir. Özellikle Ermeni nüfus şehre yaklaşık 5 km olan bu bahçelere yakın konumlara yerleşmeye çalışmışlardır. Bu sebeple yukarıda bahsi geçen sahalara en yakın mahalleler olan Aşıt ve Zahter Mahallelerinde Ermeni nüfusun arttığı görülür. Bazı kişiler ise gayri Müslimlerin ayrı mahallelerde değil, Türkler ile aynı mahallelerde beraber yaşadıkları belirtmişlerdir. Kilis'teki gayrimüslimler tamamen ayrı bir mahalle oluşturacak sayıda değildir. Bu sebeple mahalleler içerisine serpilmiş bir vaziyette Müslümanlarla aynı mahallerde yaşamaktadırlar.

1519 tarihli yazımda tek bir gayrimüslim yokken, 71 yıl sonraki yazımda 65 zımmi ortaya çıkmıştır. Buna göre, 1519'da Kilis'te gayrimüslim olması olasılığının az

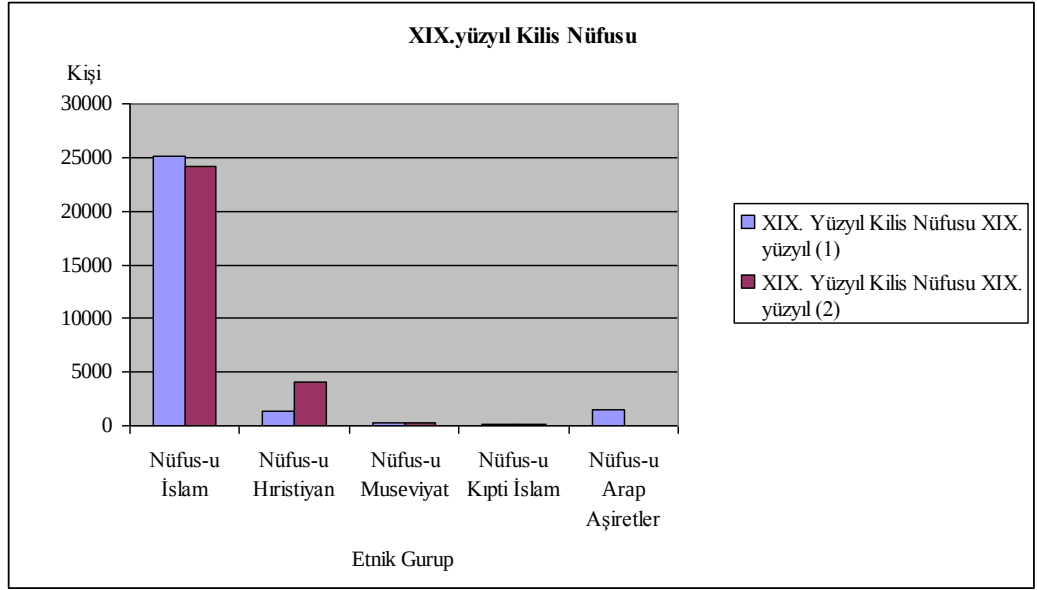
olduğu söylenebilir. Çünkü aradan geçen 71 yılda gayrimüslimlerin sayıca daha fazla olması gerekirdi (Konyalı, 1968, s.143-144).

Tablo 12. 19.Yüzyıl Kilis'te Etnik Yapı

XIX. Yüzyıl Kilis Nüfusu		
Etnik Yapı	XIX. yüzyıl	XIX. yüzyıl
Nüfus-u İslam	25049	24203
Nüfus-u Hristiyan	1410	4057
Nüfus-u Museviyat	219	213
Nüfus-u Kıpti İslam	177	201
Nüfus-u Arap Aşiretler	1500	-
Toplam	28355	28674

Kaynak: Günver, 2003, s.80

Tarihi tam belli olmayan bu nüfus bilgileri XIX. yüzyıl başlarına aittir (Günver, 2003, s.80). Tabloda verilen belgelerden ilkinde göre, Müslüman nüfus toplam nüfusun %88.5'i, ikinci belgeye göreyse %85.5' i oranındadır. Her iki belgede verilen rakamlar, Müslüman halkın nüfus sayısı bakımından gayrimüslimlerden sayıca fazla olduğunu kanıtlamaktadır. Her iki belgeyi karşılaştırdığımızda, ikinci belgede Yahudi nüfusundaki düşüş dışında, Müslüman ve gayrimüslim nüfus sayılarında artış olduğu görülmektedir. Fakat Hristiyan nüfustaki büyük artış Kilis şehrine bir gayrimüslim göçün olduğunun göstergesidir. Arap nüfusunu ise sadece ilk belgede görmekteyiz. İkinci belgede Arap nüfusu gösterilmemiştir. Doğrusu Araplarda dini yönden Müslüman olduğundan hep Müslim nüfus olarak kaydolunmuş, bu sebeple bu yüzyılda ne kadar Arap nüfusun olduğu tam olarak bilinmemektedir.



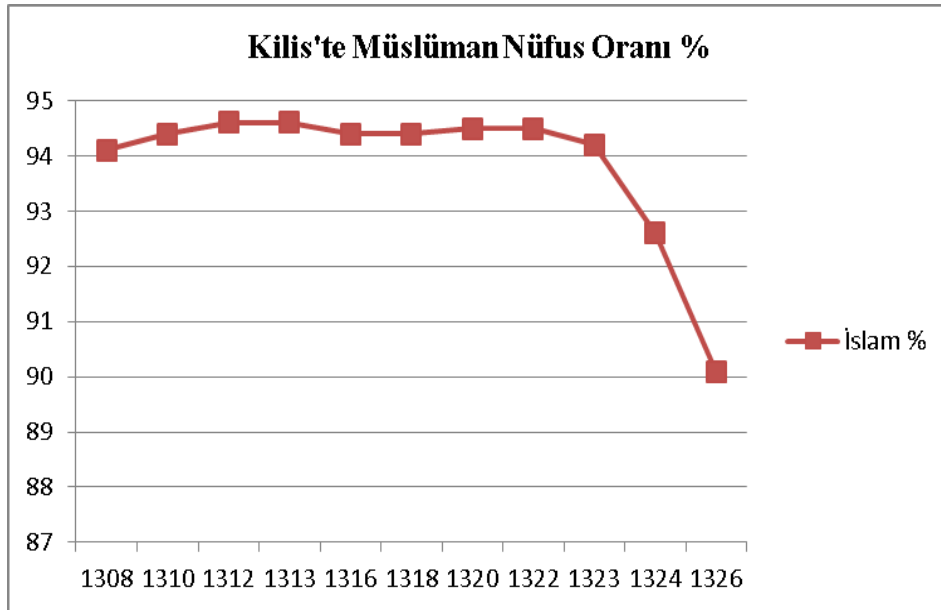
Grafik 6. 19.Yüzyıl Kilis'te Etnik Yapı

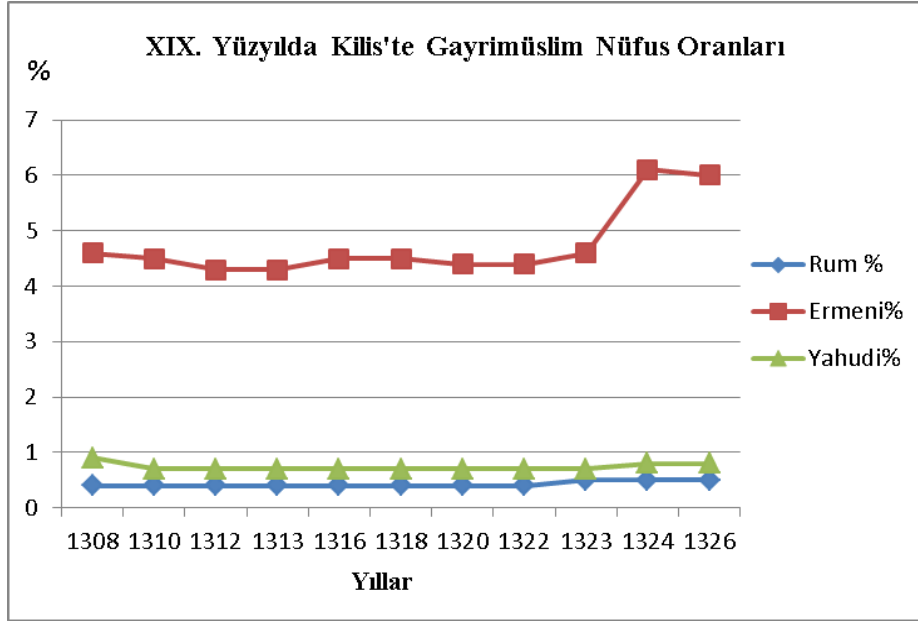
1867 tarihli salnameye göre, Kilis'in ev sayısı, 5195'i Müslüman, 194 Hristiyan ve 50 Musevilere ait olmak üzere toplam 5439'dur. Hane sayılarını 5 ile çarparaktan 970 Hristiyan, 250 Musevi olduğu anlaşılır. 1800'lü yıllar başındaki tabloya göre gayrimüslim nüfus içindeki Hristiyanların oldukça azaldığı görülür. 1869 yılında ise Kilis'te 326 gayrimüslim hanesi bulunmakta olup, bunlardan 46'sı Musevi hanesi, 280'i ise Hristiyanlara aittir.

Tablo 13. 19.Yüzyılda Yıllara Göre Etnik Gruplar**XIX.Yüzyıl Yıllara Göre Etnik Gruplar Nüfusu**

Yıl	İslam	%	Rum	%	Ermeni	%	Yahudi	%	Toplam
1308 (1891)	19291	94,1	82	0,4	943	4,6	185	0,9	20500
1310 (1893)	20461	94,4	87	0,4	975	4,5	152	0,7	21675
1312 (1894)	20504	94,6	87	0,4	932	4,3	152	0,7	21675
1313 (1895)	20504	94,6	87	0,4	932	4,3	152	0,7	21675
1316 (1898)	21240	94,4	90	0,4	1012	4,5	158	0,7	22500
1318 (1900)	21240	94,4	90	0,4	1012	4,5	158	0,7	22500
1320 (1902)	22207	94,5	94	0,4	1034	4,4	165	0,7	23500
1322 (1904)	22207	94,5	94	0,4	1034	4,4	165	0,7	23500
1323 (1905)	22236	94,2	118	0,5	1086	4,6	165	0,7	23605
1324 (1906)	21858	92,6	118	0,5	1440	6,1	189	0,8	23605
1326 (1908)	21929	90,1	118	0,5	1419	6	189	0,8	23655

Kaynak: İlgili Yıllarda Halep Vilayet Salnameleri

**Grafik 7.** 19.Yüzyıl Yıllara Göre Müslüman Nüfus Oranı



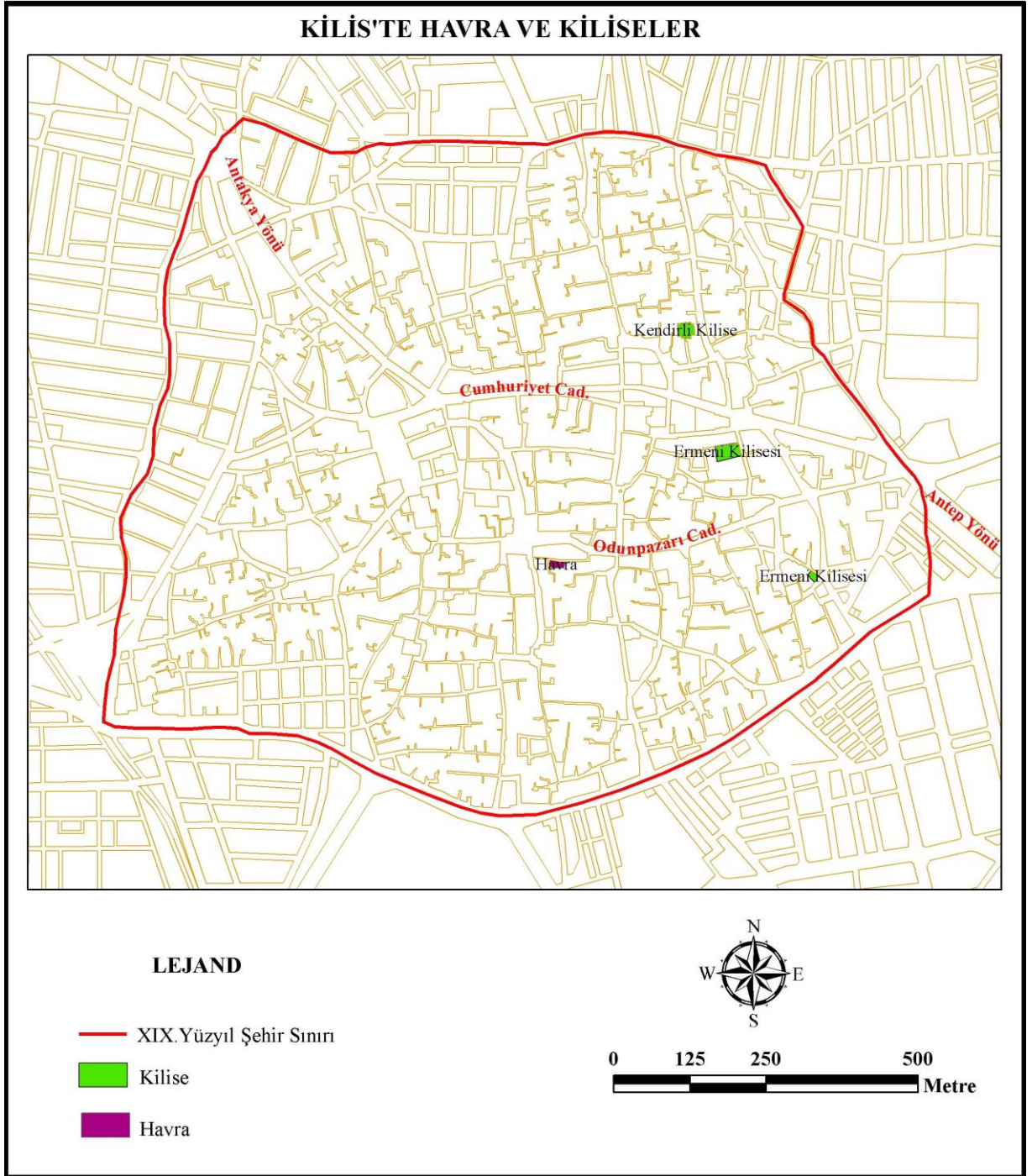
Grafik 8. Kilis'te Gayrimüslim Nüfus Oranı

Bu rakamlara göre Kilis şehrinde gayrimüslim nüfus içinde en fazla paya sahip olan Ermeni nüfustuydu. Ermeniler birazdan bahsedileceği üzere özellikle ticari alanda çok büyük yer edinmişlerdi. Ermenilerden sonra ikinci sırada Yahudi nüfus gelmekteydi. Elimizde bulunan yıllara ait verilerde gayrimüslim nüfus oranının özellikle Ermeni nüfus miktarı ve oranının artış gösterdiği görülür.



Foto 60. Katolik Kilisesi

** Bu Kilise 1915 yılında yıkılmış enkazıyla Hükümet Konağı inşa edilmiştir.*



Harita 20. Kilis'te Kiliseler ve Havranın Dağılışı

XIX. Yüzyıl Kilis'te 4 kilise, 1 havranın olduğunu görmekteyiz. Muhtemelen gayrimüslim nüfus bu kiliselerin ve havranın olduğu mahallelerde yaşamaktaydılar. Tespit edilen bu yapılar Vaiz Mahallesi İpşir Paşa sokağında Ermeni Protestan Kilisesi ki bu kilise 1924 yılında yıkılmış enkazıyla Hükümet Konağı inşa edilmiştir. İkinci kilise Ermeni Katolik Kilisesi olup şimdiki Cumhuriyet İlköğretim Okulunun olduğu

yerdeydi. 1963 yılında bu kilise de yıkılmıştır. Üçüncü kilise Kendirli Kilise olup Rum Kilisesi olarak kullanılmaktaydı. Havra ise, okul, hahamhane, meşruta evlerden oluşmaktaydı. Bu havra bugün tamir edilerek hala günümüze ulaşan bir yapıdır.

XX. yüzyıla kadar Kilis'in bağlı olduğu Halep, çeşitli din ve milletlerden oluşmuş kozmopolit bir ahali yapısına sahiptir. Bunlar sosyal, ekonomik ve kültürel bakımdan Müslümanlardan daha iyi durumda olmuşlardır (Haritani, 1997, s.248).

Kilis'in de Halep kadar olmasa da, karma bir ahali yapısına sahip olduğunu görüyoruz. Bu yapı içerisinde, Türkler her zaman çoğunluğu oluşturmuşlardır. Türklerden sonra en kalabalık gurubu Ermeniler teşkil etmişlerdir. Bu guruplardan birini oluşturan Yahudiler, Antep savaşı sırasında (1919-1921) Türklerin yanında yer almışlar, hatta cephede ve cephe gerisinde Türklere yardımlarda bulunmuşlardır (Göğüş, 2008, s.350). Kilis'te Türk-Yahudi ilişkilerinin iyi olduğu söylenebilir. Kilis'te Ermeni ve Yahudilerden başka, Rumların da yaşadıklarını kaynaklardan öğrenmekteyiz. Kilis'teki Rumlarında Yahudiler gibi Türklerle önemli bir problemleri olmamıştır (Günver, 2003, s.37).

Sosyal ve kültürel bakımdan Müslüman-Türk halktan daha iyi bir konuma sahip olan gayrimüslimler, ekonomik bakımdan da aynı oranda ayrıcalıklara sahiptirler. 1829-1831 yılları arasında Osmanlı ülkesini gezen İngiliz seyyah Adolphus Slade, Rumların dış ticareti ellerinde tuttuklarını, köylü Rumların iyi giyinip iyi bir yaşam sürdüklerini, hükümet hizmetinde bir çok Rumun çalıştığını belirtmiştir. Slade, köy ve kentlerde rahat bir yaşam süren Rumların durumları ile sefil ve perişan bir yaşam sürdüren Müslümanların hayatlarını karşılaştırma yapmış ve buna rağmen Rumların, sanki fakir ve zulme uğrayan onlarmış gibi davranıp sızlandıklarını vurgulamıştır (Günver, 2003, s.57).

Ermeniler özellikle Anadolu-İran arasındaki kervan ticaretinde ön plana çıkarılarken, Rumlar deniz ticaretinde üstünlük göstermişlerdir. Ancak Yerasimos, bu Ermeni tüccarların doğu ticaretinin genelinde çok da üstün bir yer teşkil etmediklerini belirtmiştir. Ermenilerin ticarete yükselişleri nasıl İran himayesi ve teşviki ile olmuşsa, Rumların başarısında da Rusların müdahaleleri etkili olmuştur. Ermeniler İranlıların, Rumlarda Rusların simsarlığını yapmışlardır. Ancak zamanla Rumların Avrupalıların simsarlığını yapmaları istenmiş; böylece Müslüman halkın zararına bir tüccar millet haline gelmişlerdir. Avrupa malları Anadolu içlerine girdikçe, Rum tüccarlar diğer Rumları da etkileyerek, onlarında uyanıp bilgilerini artırarak iş adamı olmalarını

sağlamışlardır. Mahalli ticaret uluslar arası ticarete bağlı kaldıkça, Rum ve Ermeni koloniler Anadolu şehirlerine yerleşip güçlenerek, ticareti ele geçirmişlerdir. Böylece gayrimüslimler gitgide ülkenin en üretken faaliyetlerini tekellerine alırlarken, Müslümanlar daha az verimli tarım ve küçük zanaatçılığa yönelmişlerdir (Yerasimos, 1975, s.20-22).

Selçuklular döneminde, Halep-Basra ve Bağdat arasında önemli bir ticaret yolu olan Kilis, aynı zamanda zengin bir ziraat merkezidir. Arabistan'ın Osmanlı Devleti'nin kontrolü altına girmesiyle, Halep Doğu Akdeniz'in önemli bir ticari merkezi olmuş; XVI. yüzyılda Avrupalıların ticari faaliyetleri Şam'dan Halep'e doğru yön değiştirmiştir. Bu ticaret, başlangıçta geniş ölçüde Avrupa'nın yünlü kumaşları ve gümüşüyle Hint baharatının değiş-tokuşunu kapsamıştır. Çolakoğlu, Kilis'in ticarete dışa açılışının Halep pazarları ve dükkanları aracılığıyla olduğu için, ticaret merkezi olarak Halep'in öne çıktığını belirtmiştir. Halep, bu ticari konumunu daha sonraları Antep'e bırakmıştır.

Ticari alanda; aktar, bakkal, manifatura gibi ticaret kollarında Türklerin sayıca fazla olmalarına rağmen, ticarete yine Ermeniler hakimiyet kurmuşlardır. Altın paranın tedavülde olduğu dönemlerde, bütün sermaye ve altın sahipleri, sarraflar, bankerlerin ezici çoğunluğu Ermenilerdendir. Türk tüccarların sermayesi azdır; ayrıca ticari işlemlerde genelde sanat üzerine iş yapıldığından, senetlerinin vadesi gelen Türk tüccarlar, Ermeni bankerlerden para alarak borçlarını ödemeye çalışmışlardır. Türklerin durumu yıldan yıla kötüye gitmiş ve Ermeniler ticari hayatın da hakimi olmuşlardır. Yaşlı kimselerden alınan bilgiler bugünkü Hükümet Konağı'nın yerinde bir Ermeni meyhanesi olduğunu, Ermenilerin üzüm alıp-satarak şarap yaptıklarını belirtmişlerdir. Hacı Cümbüş Camii'nin çevresinde şarap yaptıkları bir yerleri olan Ermenilerin, makinesiz, tepeleme usulü yaptıkları şarapları ve rakıları satmaları, meyhane işletmeleri serbest bırakılmıştır.

Kilis'te yaşayan Yahudiler ise genelde manifaturacılık yapmışlardır. Yahudilerde evlerinde şarap üretimi yapmış, aynı zamanda ticaretle de uğraşmışlardır. Kilis ürünleri genelde Yahudiler tarafından dış ülkelere ve iç pazarlara sevk edilmiştir.

Çin ve Hindistan'dan başlayarak Ortadoğu'ya ulaşan İpek Yolu, Kilis'ten de geçerek Halep 'e ulaşırken, 1869 'da Süveyş Kanalı'nın açılması ile İpek Yolu değişmiştir. Kilis'in ticareti, bundan olumsuz bir şekilde etkilenmiştir. Hatta, Bedesten Külliyesi de bundan etkilenerek harap olmuştur. XIX. Yüzyıla kadar, Fırat nehrinde

“nehir gemi” ve “kelek” olarak nitelendirilen açık sallarla gerçekleştirilen su yolu taşımacılığı, Antep’te taşıma sektörünü canlı tutmuştu. Su yolu taşımacılığında kullanılan malzemeler de, Azez ve Kilis’te üretilirdi. İpek Yolu’nun değişmesi ile, Antep-Kilis su yolu taşıt üretimi ve sanayi de önemini kaybetmiştir.

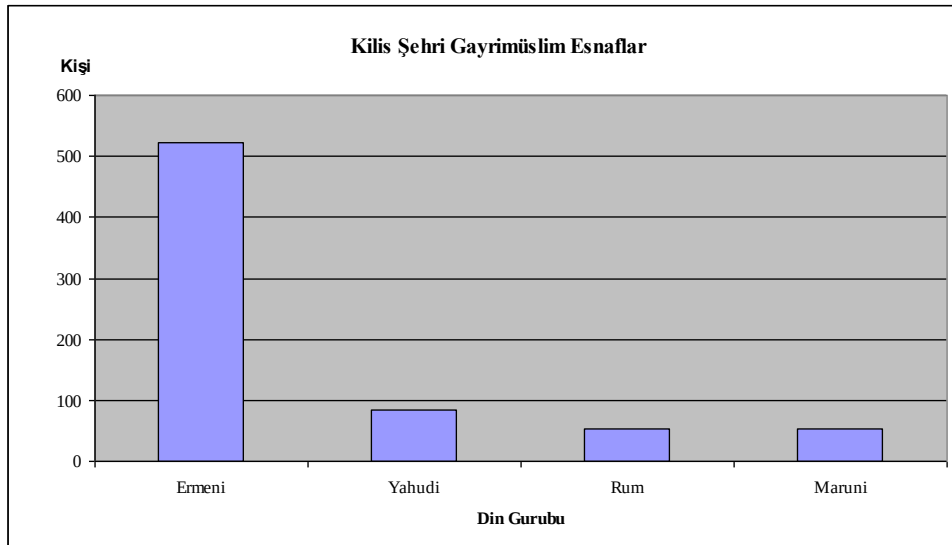
Kilis’te Paşa Hamamı civarında kuyumcular; Odun Pazarı ve Arasa çarşısında demirciler, Sabah Pazarı yanındaki Bedestende bakırcılar toplanmıştı. 1849 tarihli cizye defterine göre, Kilis ‘te esnaflık yapanların çoğunluğunun Ermeni oldukları görülür.

Tablo 14. 1849 Yılında Kilis’te Gayrimüslim Esnaf Sayıları

Kilis Şehri Gayrimüslim Esnafları	
Din Gurubu	Sayı
Ermeni	523
Yahudi	84
Rum	54
Maruni	54
Toplam	715

Kaynak: Günver, 2003, s. 76

Görüldüğü gibi, gayrimüslim esnaf arasında Ermeniler ilk sırada yer almaktadır. Bu sebeple gayrimüslim nüfus içerisinde ayrı bir yeri vardır. Bugün bile hala “Ermeni” lakaplı kişilerin Kilis’te yaşadıkları görülmektedir.



Grafik 9. 1849 Yılında Kilis’te Gayrimüslim Esnaf

Ermenilerin Kilis 'te ilkokulları, idadileri ve bir de öğretmen okulları vardı. 1903 Maarif Salnamesi'ne göre, Kilis'te Ermenilere ait biri erkek, biri karma olmak üzere iki ortaokul bulunuyordu. Bu okullarda, 45 öğrenci eğitim görmekteydi.

Tablo 15. 1908 Yılı Kilis'te Yabancı Okullar ve Öğrenci Sayıları

1908 Yılı Kilis'te Yabancı Okullar ve Öğrenci Sayıları		
Tür	Sınıf	Öğrenci Sayısı
Katolik	Mekatib-i zükur	25
Katolik	Mekatib-i zükur	20
Katolik	Mekatib-i zükur	15
Katolik	Mekatib-i inas	52
Protestan	Mekatib-i zükur	17
Protestan	Mekatib-i inas	29
Protestan	Mekatib-i inas	33
Ermeni	Mekatib-i zükur	5
Ermeni	Mekatib-i zükur	7
Ermeni	Mekatib-i zükur	10
Ermeni	Mekatib-i zükur	13
Ermeni	Mekatib-i zükur	20
Ermeni	Mekatib-i inas	9
Ermeni	Mekatib-i inas	21
Ermeni	Mekatib-i inas	20
Toplam		296

Kaynak: 1326 Yılı Halep Vilayet Salnamesi

Tablodaki rakamlardan da anlaşılacağı üzere gayrimüslimlerin toplam nüfusu 1200 civarında olmasına rağmen yaklaşık 300 kişinin bu eğitim kurumlarında eğitim ve öğretim görmektedir. Eğitim açısından hem erkek hem de kız çocukları okullara gönderilmiştir. Tabloya göre erkek (inas) öğrenci sayısının 164, kız (zükur) öğrenci sayısının 132 olduğu görülür. Görüldüğü gibi erkek öğrencilerle kız öğrenci sayıları hemen hemen birbirleriyle eşittir. Bu tarihte Müslüman okullarında okuyan öğrenci sayısı ise 1700 civarındaydı. Müslim nüfus 20.000 kabul edilirse, bu rakam nüfusun sadece % 9 luk kısma denk gelir. Oysa bu oran gayrimüslimlerde %25 e tekabül

etmektedir. Yani gayrimüslim okur-yazarlık oranı Türklere göre daha yüksek olduğu görülmektedir.

SONUÇ

- Kilis'te yerleşme düzeni, kent morfolojisi, hem kuzey-güney, hem de doğu-batı yönlerinde gelişim göstermiştir. (+) biçimli Geometrik gelişim, Kilis'in çok yönlü toplanma-dağılma karakterini yansıtmaktadır.
- Tarihinin her döneminde yerleşme dokusu topografik özelliklerle etnik, kültürel yapının birlikte şekillendirdiği bir coğrafi unsurdur.
- XIX. Yüzyıl Kilis'in önemli şehirselleşimi gösterdiği dönemdir. Aynı zamanda bu yüzyıl, XX. Yüzyılda değişen sınırlarla farklılaşan yapının anlaşılmasında kilit rolü oynayan dönemdir.
- Kilis'in sokak, cadde ve çıkmaz sokak sistemleri iklimi ve topografyayı çok güzel bir şekilde tasvir etmektedir.
- Bedesten ve çevresi Kilis'te belirleyici unsurdur. Tıplı İstanbul, Konya, Kayseri ve Halep' te olduğu gibi.
- Şehirde planlanmış meydanlar olmayıp; dini alanlar ve çeşmelerin çevrelerinde boşluklar oluşmuştur.
- Kilis XIX. Yüzyılda merkezi yer özelliği göstermektedir. Şehirselleşim pek çok fonksiyon Halep ile birlikte kırsal alanları ve alt kademedeki küçük yerleşmeleri etki sahasına almıştır.
- XIX. Yüzyılda şehir sıkışık görüntüsüyle dikkat çekmektedir. Bu sıkışıklıkta etkili olan faktör iklim faktörü ve ulaşım araçlarının yetersizliğinden kaynaklanmaktadır.
- Şehir dokusunun en önemli unsuru olan konutlar ise Kilis'te iklim faktörü ve kültürün etkisiyle şekillenmiştir.
- Şehir içerisindeki kamu alanlarının alanlarının belli alanlarda toplulaştığı görülür. Bu da fonksiyon sahaslarının iç içe bir hal almasına sebep olmuştur.
- Kilis bugün il statüsünde idari bir fonksiyona bürünmüştür. Fakat XIX. yüzyılla günümüz durumu karşılaştırıldığında Kilis'in fonksiyonlarının zayıfladığı görülür. Kilis'te bu fonksiyon zayıflığına sebep olan faktör ülke sınırlarının çizilmesiyle birlikte, ticari merkez konumunda olan Halep ile arasında adeta bir duvar örülmesindendir.
- Günümüzdeki tarihi coğrafya çalışmaları tarihi belgelerin verilmesi şeklinde algılanmaktadır. Oysa tarihi coğrafya çağdaş coğrafi ilkelerin tarihi dönemlere

uyarlanması ile yapılmalıdır. Önemli olan mekanın kurgusudur, tasarımıdır. Tarihi coğrafya çalışmaları bu ilke göz önünde bulundurularak gerçekleştirilmelidir.

KAYNAKÇA

- AKAR, T., 2009, Osmanlı Kentinde Ticari Mekânlar: Bedesten-Han-Arasta-Çarşı Mekânları Literatür Değerlendirmesi, Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, C.7, S.13, İstanbul, s.267-292.
- AKBAL, F., 1951, “1831 Tarihinde Osmanlı İmparatorluğu’nda İdari Taksimat ve Nüfus”, Belleten, c. XV, s. 57-60, Ankara.
- AKBAYAR, N., 1985, Tanzimat’tan Sonra Osmanlı Nüfusu, Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi c.5, S.1328-1248, İletişim Yayınları , İstanbul.
- AKÇURA, T., 1971, Türkiye’de Şehirleşme ve Bazı Şehir Örnekleri, Türkiye Coğrafi ve Sosyal Araştırmalar, İçinde E. Tümertekin, F. Mansur, P. Benedict, s.187-225, Çağlayan Matbaası, İstanbul.
- AKDEMİR, İ.O., 1996, “Muratçık Ovasının (Elazığ) Yerleşim Tarihi” Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, cilt 8, sayı 1, s.47-62, Elazığ.
- AKİS, M., 2002, XVI. yüzyılda Kilis ve Azez Sancağında Sosyal ve İktisadi Hayat, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.
- AKŞİT, E.E., 2009, “Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye’de Kamusal Kavramının Dönüşümü ve Dışladıkları”, Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, c.64-1, Ankara.
- ALİAĞAOĞLU, A., UĞUR, A., 2010, Şehir Coğrafyası, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara.
- ALSAÇ, Ü., 1993, Türk Kent Düzenlemesi ve Konut Mimarlığı, Cep Üniversitesi, İletişim Yayınları, İstanbul.
- ARIK, F.Ş., 1990-91, “Selçuklular Zamanında Anadolu’da Veba Salgınları”, DTCTF TAD, c.XV, s.26, Ankara.
- BAYARTAN, M., 2005, “Tarihi Coğrafya Çalışmaları Açısından Şehir Ve Osmanlı Şehri”, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü Coğrafya Dergisi, S.13, İstanbul, s. 97-103.
- BAYARTAN, M., 2005, “Osmanlı Şehrinde Bir İdari Birim: Mahalle”, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü Coğrafya Dergisi, S.13, İstanbul, s.93-97.

- BAYRAKTAR, H., 2004, XIX. Yüzyıl'da Halep Eyaleti'nin İktisadi Vaziyeti, Fırat Üniversitesi Basımevi, Elazığ.
- BEBEKOĞLU, S., 2008, Kilis Kültür Envanteri, Ankara.
- BERGEN, L., 2010, "Medeniyetin Cüzü: Mahalle", İdeal Kent, Kent Araştırmaları Dergisi, S.2, Ankara, s.140-168.
- BİNGÖL, Ö., 2007, Mimarlıkta Tip Kavramı ve Tipoloji, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, İstanbul.
- BRAUDEL, F., 1993, II. Felipe Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası I-II (Çev: M.A. Kılıçbay), İmge Kitabevi, Ankara.
- BUTLİN, R. A., 1993, Historical Geography. Trough the Gates of Space and Time, London.
- CANSEVER, T., 1997, İslamda Şehir ve Mimari, İz Yayıncılık, İstanbul.
- CASTEX, J., PANERAI, P., 2005, "Kentsel Mekanın Yapısı Üzerine Notlar", (Çev: A.Köksal), Selçuk Batur İçin Mimarlık Yazıları, sf.110-122, Mimarlar Odası Yay., Ankara.
- CUINET, V., 1891, La Turquie d'Asie, c.II, Paris.
- ÇADIRCI, M., 1996, Tarihten Günümüze Anadolu'da Konut ve Yerleşme, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Ankara.
- ÇOLAKOĞLU, S., 1998, İlçe Kilis-İl Kilis, Washington.
- ÇOLAKOĞLU, S., 2000, GAP'ın İki İli Kilis-Gaziantep, Ankara.
- ÇOLAKOĞLU, S., 2006, "Kilis" Kendini Arayan Kent, Kilis Vakfı Yayınları, Ankara.
- ÇOLAKOĞLU, Ş., 1968, Kilis'in Tarihçesi, Gaziantep.
- ÇOLAKOĞLU, Ş., 1991, Kilis Tarihi Üzerine Deneme, Kilis Kültür Derneği Yayınları, Ankara.
- DARKOT, B., 1967, İslam Ansiklopedisi, Kilis Maddesi, 6. Cilt, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.
- DOĞANAY, H., 1989, Türkiye Beşeri Coğrafyası, Türkiye'nin Konumu-Sınırları ve Nüfusu, Atatürk Üniv. Fen Edebiyat Fak. Yay. No:98, Erzurum.
- DÜNDAR, A., 1999, Kilis'teki Osmanlı Devri Mimari Eserleri, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- EGLİ, A.E., 1962, Geschichte des Staedtebaues, c.2, Erlenbach-Zürich, Stuttgart.
- ELDEM, S.H., 1984, Türk Evi, Ankara

- ELİBÜYÜK M., 1990, “Türkiye’nin Tarihi Coğrafyası Bakımından Önemli Bir Kaynak, Mufassal Defterler”, Coğrafya Araştırmaları, c.I, s. 2., sf. 11-42, Ankara.
- ERGENÇ, Ö., 1984, Osmanlı Şehrindeki Mahallelerin İşlev ve Nitelikleri Üzerine, Osmanlı Araştırmaları IV, Enderun Kitabevi, İstanbul.
- EROĞLU, C.- BABUÇOĞLU, M.- KÖÇER, M., 2007, Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Halep, Ankara.
- ERZEN, N.J., 2003, Çevre Estetiği, ODTU Yayıncılık, Ankara.
- ESKİKURT, A., 2005, “Tarihi Coğrafya Çalışmalarının Metodolojisi Konusunda Genel Bir Değerlendirme”, Marmara Coğrafya Dergisi, S.11, s.39-64, İstanbul.
- EVLIYA ÇELEBİ, 1971, Evliya Çelebi Seyahatnamesi (Çev. Z. Danışman) C. XIII, İstanbul.
- FAROQHİ, S., 2000, Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam, (Çev. E. Kılıç), İstanbul.
- FAROQHİ, S., 1994, Kentler ve Kentliler, İstanbul.
- FAROQHİ, S., 2004, “Krizler ve Değişim 1590-1699”, Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, İçinde H. İnalcık, D. Quataert, c. 2, sf. 562-743, Eren Yayıncılık, İstanbul.
- GOOTMAN, J., 1976, Şehrsel Merkeziyetin Gelişmesi (Çev. N. Özgüç) İstanbul Üniv. Yay. No: 2087, Coğ. Enst. Yay. No: 80, İstanbul.
- GÖĞÜŞ, A.İ., 2008, Hep İsmet Paşa’nın Yanında, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- GÖNEY, S., 1977, Şehir Coğrafyası, İstanbul Üniv. Edeb. Fak. Yay. No: 2274 Coğ. Enst. Yay. No: 91, İstanbul.
- GÖYÜNÇ, N., 1983, Osmanlı İdaresinde Ermeniler, İstanbul.
- GÜMÜŞÇÜ, O., 2001, XVI. Yüzyıl Larende (Karaman) Kazasında Yerleşme ve Nüfus, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- GÜMÜŞÇÜ, O., 2010, Tarihi Coğrafya Kavramlar-Tarihçe-Kaynaklar-Mekan-Metod, Yeditepe Yayınevi, İstanbul.
- GÜN, D., 2006, XVIII. Yüzyılda Antakya’nın Sosyal Ve Ekonomik Yapısı (1708-1777), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi) Ankara.
- GÜNVER, K., 2003, Kilis’te Yaşayan Gayrimüslimler, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep.
- GÜZELBEY, C. C., 1992, Gaziantep’ten Kesitler, Gaziantep.

- HALKİN, L.E., 1989, Tarih Tenkidinin Unsurları, (Çev: B. Yediyıldız), TTK Yayınları, Ankara
- HARİTANİ, M., 1997, Son Dönem Halep, D.V.İ.A., c.XV, İstanbul.
- İNALCIK, H., 1993, Bedesten İktisat ve İş Dünyası, Ankara.
- KAL'ACI, A.R., 1989, Halebü'l Kadime ve'l-Hadise Esmauha ve Hükkamuha ve Ahdesuha Ebvabuha ve Esvakuha ve Ahyaauha, Beyrut.
- KANKAL, A., 2011, XVI. Yüzyılda Çankırı, Çankırı Belediyesi Kültür Yayınları, Çankırı.
- KARABAĞ, S., ŞAHİN, S., 2006, Türkiye Beşeri ve Ekonomik Coğrafyası, Gazi Kitabevi, Ankara.
- KARABORAN, H.H., 1989., "Şehir Coğrafyası ve Şehirsel Fonksiyonlar", Fırat Üniv. Sosyal Bilimler Dergisi, c. 3, s. 1, Elazığ.
- KARABORAN, H.H., 1990., "Merkezi Yer Olarak İslahiye ve Hassa" Fırat Üniv. Sosyal Bilimler Der., c. IV, s. 2, Elazığ.
- KARPAT, K.H., 2010, Osmanlı Nüfusu 1830-1914, Timaş Yayınları, İstanbul.
- KELEŞ, R., 1998, Kentbilim Terimleri Sözlüğü, İmge Kitabevi, Ankara.
- KESİCİ, Ö., 1992, Kilis Yöresinin Beşeri ve Ekonomik Coğrafyası, Doktora Tezi, Erzurum.
- KESİCİ, Ö., 1995, "Kilis'in Şehir Coğrafyası Özelliklerine Genel Bir Bakış", Doğu Coğrafya Dergisi, s.1, Erzurum.
- Kilis Kentsel Sit Alanı Koruma Amaçlı İmar Planı Açıklama Raporu, 2003.
- Kilis Kültür ve Turizm Envanteri, Kilis 2007.
- KOÇ, Y., 2005, Osmanlı'da Kent İskânı ve Demografisi (XV.-XVIII. Yüzyıllar), Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, Türk Şehir Tarihi, C.3, S.6, İstanbul, s. 161-210
- KOMİSYON, 1998, Cumhuriyet'in 75. Yılında Kilis, Önder Matbaacılık, Ankara.
- KONYALI, İ. H., 1968, Abideleri ve Kitabeleri ile Kilis Tarihi, Fatih Matbaası, İstanbul.
- KUBAN, D., 1965, "Anadolu-Türk Şehri Tarihi Gelişmesi, Sosyal ve Fiziki Özellikleri Üzerinde Bazı Gelişmeler", Vakıflar Dergisi, c. 7, s.53-73, Ankara.
- MARK, S., 2000, Darü'l – İslam, 21.Yüzyıl Yayınları, İstanbul.
- MEMİŞ, E., 1990, Tarihi Coğrafyaya Giriş, Konya.

- MERAL, İ., 1998, Mütareke'den Cumhuriyet'e (30 Ekim 1918-29 Ekim 1923) Azınlıkların Sosyal, Ekonomik, Demografik Yapısı ve Dış Ülkelerle Olan İlişkileri, Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara.
- MİTCHELL, J.B., 1975, Historical Geography, Hodder and Stoughton, London.
- ÖZBEK, K., 2010, Geleneksel Niğde Evleri Mekansal Araştırması ve Kale Bölgesi Örnek Alanında Konut Yerleşimi ve Tipoloji-Morfoloji İlişkisi, Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, İstanbul.
- ÖZDEMİR, R., 1998, XIX. Yüzyılın ilk yarısında Ankara, Ankara.
- ÖZGEN., E., 1987, "Bir Höyüğün Ölümü: Oylum Höyük", Gaziantep Tarihi ve Kültürel Değerleri Sempozyumu Bildirileri, Gaziyurt Matbaası, Gaziantep.
- ÖZGEN, E., GREAVES, A., ENGİN, A., 2004, "Kilis İli 2003 Yılı Yüzey Araştırması", 22.Araştırma Sonuçları Toplantısı 2. Cilt, sf.147-151, Kültür ve Turizm Bakanlığı DÖSİMM Basımevi, Ankara.
- ÖZTÜRK, S., 2005, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Kamusal Alanın Dinamikleri", İletişim Dergisi, c. 21, s. 95-124, Ankara.
- HATT, K.H., vd, 20. Yüzyıl Kenti, (Çev. A. Alkan), İmge Kitabevi, İstanbul.
- PIRENNE, H., 2000, Ortaçağ Kentleri, İletişim Yayınları, İstanbul.
- QUATAERT, D., 2004, 19. Yüzyıla Genel Bakış İslahatlar Devri 1812-1914, (Çev. S.Andıç), H. İnalcık ve D. Quataert (Ed.), Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi içinde sf.885-1041, Eren Yayıncılık, İstanbul.
- RAYMOND, A., 1995, Osmanlı Döneminde Arap Kentleri, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- SAMİ, Ş., 1996, Kamus-ul A'lam (1306) c. II, Tıpkı Basım Kaşgar Neşriyat.
- SAVAŞÇIOĞLU, R., 2008, Tarihi Kilis Evleri, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya.
- SELEN, H. S., 1954, Türkiye Coğrafyası'nın Anahatları, Güney Matbaacılık ve Gazetecilik, Ankara.
- SÜSLÜ, A., 1990, Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yayını, Van.
- ŞAHİN, İ., 2010, "Şehir", DİA, C.38, İstanbul, s.446-449.
- TAMDOĞAN-EBEL, I., 2000, Hanlar Ya da Osmanlı Kentinde Yabancı, Osmanlı İmparatorluğunda Yaşamak, İçinde F. Georgeon, P. Dumont, İletişim, İstanbul.

- TANKUT, G., 1973, “ Osmanlı Şehrinde Ticari Fonksiyonların Mekânsal Dağılımı”, VII. Türk Tarih Kongresi, C.II, Ankara, s.773-779.
- TANOĞLU, A., 1966, Nüfus ve Yerleşme, İ.Ü. Edebiyat Fak. Yayınları, İstanbul.
- TANYELİ, U., 1987, Anadolu Türk Kentinde Fiziksel Yapının Evrim Süreci (Doktora Tezi), İTÜ Mimarlık Fakültesi Baskı Atölyesi, İstanbul.
- TEKELİ, İ., 2010, Türkiye'de Bölgesel Eşitsizlik ve Bölge Planlama Yazıları, (Osmanlı İmparatorluğu'nda Mekân Organizasyonunun Evrimi ve Türkiye Cumhuriyeti'nin Bölgesel Politikalarının Kökenleri), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Ankara.
- TİMURTAŞ, K., 1932, Kilis Tarihi, İstanbul.
- TOLUN-DENKER, B., 1976, Şehir İçi Arazi Kullanılışı, İstanbul Üniv. Edeb. Fak. Yay. No: 2054, Coğ. Enst. Yay No: 83, İstanbul.
- TUNÇDİLEK, N., 1986, Türkiye’de Yerleşmenin Evrimi, İÜ. Yayınları , İstanbul.
- TÜMERTEKİN, E., ÖZGÜÇ, N., 2000, Coğrafya Geçmiş Kavramlar Coğrafyacılar, Çantay Kitabevi, İstanbul.
- TÜMERTEKİN, E., ÖZGÜÇ, N., 2002, Beşeri Coğrafya İnsan, Kültür, Mekan, Çantay Kitabevi, İstanbul.
- ÜNLÜ, A., 1986, Geleneksel Çevrelerde Tasarım Verilerinin Saptanması İçin Bir Model, Doktora Tezi, İTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- YERASİMOS, S., 1975, Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye, (Çev. B. Kuzucu), c.III, İstanbul.
- YETKİN., H., 1969, Gaziantep İçin Söylenenler: Gaziantep’lilerin Dünya ve Hayat Görüşleri ve Gaziantep’in Geleceği, Gaziantep Kültür Derneği Yayınları, Gaziantep.

İNTERNET KAYNAKLARI

kiliskultur.net.tr

kilis.org.tr

kilis.bel.tr

HALEP VİLAYET SALNAMELERİ

- 1- H.1284 (1866) Halep Vilayet Matbaası, 204 Sayfa.
- 2- H.1285 (1868) Halep Vilayet Matbaası, 306 Sayfa.
- 3- H.1286 (1869) Halep Vilayet Matbaası, 331 Sayfa.
- 4- H.1287 (1870) Halep Vilayet Matbaası, 181 Sayfa.
- 5- H.1288 (1871) Halep Vilayet Matbaası, 192 Sayfa.
- 6- H.1289 (1872) Halep Vilayet Matbaası, 162 Sayfa.
- 7- H.1290 (1873) Halep Vilayet Matbaası, 165 Sayfa.
- 8- H.1293 (1876) Halep Vilayet Matbaası, 158 Sayfa.
- 9- H.1295 (1878) Halep Vilayet Matbaası, 127 Sayfa.
- 10- H.1299 (1882)Halep Vilayet Matbaası, 94 Sayfa.
- 11- H.1300 (1883)Halep Vilayet Matbaası, 117 Sayfa.
- 12- H.1302 (1885)Halep Vilayet Matbaası, 212 Sayfa.
- 13- H.1303 (1886)Halep Vilayet Matbaası, 229 Sayfa.
- 14- H.1305 (1888)Halep Vilayet Matbaası, 218 Sayfa.
- 15- H.1306 (1889)Halep Vilayet Matbaası, 216 Sayfa.
- 16- H.1307 (1890)Halep Vilayet Matbaası, 190 Sayfa.
- 17- H.1308 (1891)Halep Vilayet Matbaası, 259 Sayfa.
- 18- H.1309 (1892)Halep Vilayet Matbaası, 180 Sayfa.
- 19- H.1310 (1893)Halep Vilayet Matbaası, 265 Sayfa.
- 20- H.1312 (1894)Halep Vilayet Matbaası, 322 Sayfa.
- 21- H.1313 (1895)Halep Vilayet Matbaası, 308 Sayfa.
- 22- H.1314 (1896)Halep Vilayet Matbaası, 324 Sayfa.
- 23- H.1315 (1897)Halep Vilayet Matbaası, 330 Sayfa.
- 24- H.1316 (1898)Halep Vilayet Matbaası, 335 Sayfa.
- 25- H.1317 (1899)Halep Vilayet Matbaası, 360 Sayfa.
- 26- H.1318 (1900)Halep Vilayet Matbaası, 378 Sayfa.
- 27- H.1319 (1901)Halep Vilayet Matbaası, 412 Sayfa.

- 28- H.1320 (1902)Halep Vilayet Matbaası, 428 Sayfa.
- 29- H.1321 (1903)Halep Vilayet Matbaası, 504 Sayfa.
- 30- H.1322 (1904)Halep Vilayet Matbaası, 521 Sayfa.
- 31- H.1323 (1905)Halep Vilayet Matbaası, 542 Sayfa.
- 32- H.1324 (1906)Halep Vilayet Matbaası, 539 Sayfa.
- 33- H.1326 (1908)Halep Vilayet Matbaası, 530 Sayfa.

ÖZGEÇMİŞ

Kilis'te doğdum. İlköğretim ve lise öğrenimimi Kilis'te tamamladım. 2007 yılında Fırat Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümünden mezun oldum. 2010-2012 dönemlerinde Çankırı Karatekin Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümünde çalıştım. Şu an Kilis 7 Aralık Üniversitesi Muallim Rıfat Eğitim Fakültesi Sosyal Bilgiler Öğretmenliği Anabilim Dalında görev yapmaktayım.